

જાન્યુઆરી

પ્રકાશક —
શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી, પાલીતાણા

શ્રી વર્ધમાન-સ્વામિને નમઃ
શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી - પાલીતાણા
સંચાલિત
શ્રી જંબૂદ્વીપ-યોજનાનું
* પ્રમુખ પ્રકાશન *

(પુસ્તક-૨)

વર્ષ
૧
વીર નિ. સં.
૨૫૧૦

પૂ. સાધુ-સાધ્વીમંને ભેટ

પ્રકાશકે
શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી
જૈન આગમ મંદિર પાસે
ભાથા ખાતાની પાછળ
તળેટી

પાલીતાણા-૩૬૪૨૭૦

પુસ્તક
૨
વિક્રમ સં.
૨૦૪૦

ક્રમ-૨૦૪૦

પુસ્તક-પ્રાપ્તિ-સ્થાન

શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી
જૈન આગમ મંદિર પાસે
તળેટી
પાલીતાણા-૩૬૪૨૭૦

ભૂ.-બ્રમણ શોધ સંસ્થાન
પો. ઓ. નં. ૧૬
મહેસાણા
૩૮૪૦૦૧

પ્રેરક-મુનિ-મંડળ

૦ પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી

મહારાજ ગણી

- ૦ ગણીશ્રી અશોકસાગરજી મ. 卐 ૦ ગણીશ્રી નિરૂપમ સાગરજી મ.
- ૦ ગણીશ્રી કલ્યાણ સાગરજી મ.
- ૦ મુનિશ્રી હેમચંદ્ર સાગરજી મ. ૦ મુનિશ્રી રવીન્દ્રસાગરજી મ.
- ૦ મુનિશ્રી પુણ્યશેખર સાગરજી મ.

સંપાદક-મંડળ

ડો. રૂદ્રદેવ ત્રિપાઠી
M. A. Ph. D. D. LIT દિલ્હી
ડો. નેમિચંદ્ર જૈન
M. A. Ph. D. ઇન્દોર
ડો. નારણભાઈ એમ. કંસારા
M. A. Ph. D. અમદાવાદ
ડો. પ્રહલાદભાઈ જી. પટેલ
M. A. Ph. D. વડનગર
ડો. જિતુભાઈ પી. શાહ
M. B. B. S. પાલનપુર

સહ-સંપાદક-મંડળ

પં. રતિલાલ ચી. દોશી
અમદાવાદ
પં. વસંતભાઈ દોશી મુંબઈ
રમણલાલ બબાભાઈ શાહ
અમદાવાદ.
આશિષકુમાર માણેકલાલ શાહ
B. Com. LL.B. અમદાવાદ.
કુમારપાળ જે. શાહ
B. Com. M. Com. અમદાવાદ
જિનદાસભાઈ રજનીકાંત શાહ
B. Com. LL.B.C.A. અમદાવાદ

શ્રી વર્ધમાનસ્વામિને નમઃ

પ્રકાશક—તરફથી.....

અનંત-ઉપકારી શ્રી જિનશાસનની મંગલકૃપાથી વિજ્ઞાનવાદની અંજમણી છાયાતળે પ્રચારણે આવી રહેલ નવી પેઢીની ધર્મશ્રદ્ધાને ટકાવવા ઉપયોગી ભૂગોળ-ખગોળના શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોના રહસ્યને સમજાવનારા વિવિધ માર્મિક-નિખંધોના સંગ્રહરૂપ શ્રી “જંબૂદ્વીપ” નામનું છ-માસિક આ દ્વિતીય પ્રકાશન જિજ્ઞાસુ પાઠકોના કરકમલમાં મૂકતાં અમે પરમ હર્ષ અનુભવીએ છીએ.

વિ. સં. ૨૦૩૮ના વૈશાખ મહિને પાલીતાણા જૈન આગમમંદિરમાં થયેલ કોન્ફરન્સ વખતે ઇન્દોર (મ. પ્ર.) થી પ્રગટ થતા “તીર્થંકર” હિન્દી માસિકના તંત્રી શ્રી નેમીચંદ જૈન દ્વારા પ્રેરસાહિત થયેલ ભૂગોલ-ખગોળ અંગેની વિદ્વાનોની વિવિધ વિચારધારાઓનો પરામર્શ કરવાની અમારી વર્ષોની ભાવના ગતવર્ષે પાલનપુરના વિ. સં. ૨૦૩૮ના પૂ. ઉપા. શ્રી ધર્મસાગરજી મ. શ્રીના શિષ્ય પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી મ.ના આતુર્માંસમાં આસો વદ ૭-૮-૯ તા. ૨૮-૨૯-૩૦ ઓક્ટોબરના રોજ ભરાયેલ “તત્ત્વજ્ઞાન-વિજ્ઞાન સંગોષ્ઠી” દ્વારા સફલ થઈ.

આ સંગોષ્ઠી (સેમીનાર) માં ભારતના ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર, એમ. પી., સી. પી; યુ. પી., બંગાલ, બિહાર હરીયાણા, પંજાબ, અને રાજસ્થાનમાંથી અમારા આમંત્રણને માન આપી ભારતીય-શૈક્ષિક વિદ્વાનો અને વિશિષ્ટ સંશોધન કરનારા વૈજ્ઞાનિકો પધાર્યા હતા.

તેઓએ સવારે ૯ થી ૧૨, બપોરે ૨ા થી ૪, રાત્રે ૯ થી ૧૦ા ભૂગોળ-ખગોળ અંગે તેમજ આત્મા અને પુનર્જન્મ જેવા દાર્શનિક વિષયો ઉપર ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષામાં પોતાના નિખંધો રજૂ કર્યા હતા. અને તેનો સંક્ષેપસાર વિગત-પૂર્વક રજૂ કર્યો હતો.

આ બધા નિખંધો ભવિષ્યની પ્રજાને ઉપયોગી થઈ રહે તે આશયથી દર છ મહિને આનો સંગ્રહ પ્રગટ કરવાની વિચારણા સંગોષ્ઠીના કાર્યવાહકોએ કરી, તે મુજબ આ બીજું પુસ્તક વાચકો સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

આ પ્રકાશન પ્રેરક-મંડળના પૂજ્ય સાત મુનિરાજોના સહયોગથી કરી શક્યા છીએ. ભવિષ્યમાં પ્રેરક-મંડળના પૂજ્ય શ્રમણ-ભગવંતોની આવી કૃષ્ણાદૃષ્ટિ મળતી રહે તેવી અમારી આકાંક્ષા છે.

આ ઉપરાંત સંપાદક અને સહસંપાદક મંડળના સભ્યોએ હાર્દિક ઉમંગથી અમારા પ્રકાશનને સુ-વ્યવસ્થિત કરી આપવા ખૂબ જ જાત-મહેનત અને હાર્દિક સહયોગ આપ્યો છે.

જે બદલ તેઓના અમે ચિરન્નણી છીએ. પ્રકાશનનું કામ કેટલું કપડું છે તે તો કહે તેને બળર પડે ! તેમાંય શાસ્ત્રીય અને તત્ત્વજ્ઞાનના પદાર્થોથી ભરપૂર પુસ્તકનું કામ

આજના સગવડીયા યુગમાં શિક્ષણનું સ્તર ઘટતું જતું હોય વિશિષ્ટ મેધાવી-બુદ્ધિશાલી કારીગરોની અછતમાં સાંગોપાંગ પુરું પાડવું, તે વિવિધ પરમાર્થી-મહાનુભાવોના હાદ્દિક સહયોગથી સુશક્ય બન્યું છે.

જેમાં ખાસ કરીને રૂદ્રદેવ ત્રિપાઠી (દિલ્હી-જયપુર) ની ખૂબ અનુમોદના કરીએ છીએ કે-જેઓએ અમારી સાહિત્યિક-પ્રવૃત્તિના પ્રાણ પૂ. ઉપાધ્યાયશ્રી ધર્મસાગરજી મ. ના શિષ્ય પૂ. પંન્યાસ શ્રી અભયસાગરજી મ. પાસે આવી સઘળા નિબંધોની ગોઠવણી કરવામાં સક્રિય ભાગ લીધેલો છે.

આ રીતે વડનગર કેલેજના પ્રોફેસર ડો. પ્રહલાદભાઈ જી. પટેલે પણ પૂજ્ય-શ્રી પાસે વારંવાર આવી પુસ્તકના અંતરંગ-કલેવરને સુસજ્જિત કરવામાં સક્રિય સહયોગ આપ્યો છે અને અંગ્રેજી-મેટર સુવ્યવસ્થિત તૈયાર કરવા માટે તથા તેના પ્રૂફરિડીંગ માટે ડો. પટેલે, ડો. હાશમી તથા ડો. શ્રી ઉમાબહેન આયરનો સહયોગ સાધી અમારું કાર્ય સરલ કરી આપ્યું છે.

તે બદલ તેઓના પુનિત સહયોગની સાદર નોંધ લઈએ છીએ.

વળી આ પ્રકાશનમાં શુજરાતી, હિન્દી, અને સંસ્કૃતના બધા પ્રુફે તપાસી સુધારવાની ભારે જહેમત સેવાભાવે ઉઠાવનાર શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન પાઠશાળા અમદાવાદના અધ્યાપક પં. શ્રી રતિલાલ ચી. દોશી તથા સૌથી કપરાકામ રૂપે ચાલુ સર્વિસે પ્રેસના ધક્કા ખાઈ ઠેક પાલીતાણા પૂજ્યશ્રી પાસે રૂબરૂ પ્રુફે સુધારાવી પ્રકાશનની સુંદરતા વધારવામાં મૂંઝી સેવા આપનાર શ્રી કુમારપાલ જે. શાહ (અમદાવાદ) ના ધર્મપ્રેમની અનુમોદના ભરી નોંધ લઈએ છીએ.

આ ઉપરાંત આ પ્રકાશનમાં પૂજ્યશ્રીની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરી વિવિધ રીતે સહયોગી બનનાર શ્રી પારસકુમાર એન. શાહ (ભાવનગર) તથા શ્રી નાગેશ આર. ભોજક (વડગામ) ના સહયોગની સાદર નોંધ લઈએ છીએ.

વળી બીજા પણ નામી-અનામી સઘળા સહયોગીઓની સાદર નોંધ લઈએ છીએ. છેવટે છત્રસ્થિતા-વશ કે પ્રેસદોષથી રહેલી ક્ષતિઓ બદલ સુધારવાની તૈયારી સાથે હાદ્દિક ક્ષમા માંગીએ છીએ.

ભાતા ખાતા પાછળ
જૈન આગમ મંદિર પાસે
તળેટી,
પાલીતાણા (સૌ.)

૩૬૪૨૭૦

વિ. સં. ૨૦૪૦ અષાઠ સુ. ૧૨

૧૦-૭-૮૪

નિવેદક
શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી
ના
બહુમાન પૂર્વક
પ્રણામ.

શ્રી જંબૂદ્વીપ (પુસ્તક ૨) ના પ્રકાશનમાં

લાભ લેનારા

પુણ્યશાલીઓની હાર્દિક અનુમોદના

- ૦ શ્રી ઓપેરા સોસાયટી જૈન શ્રી સંઘે આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં જ્ઞાનખાતામાંથી સારી રકમનું દાન કર્યું છે.
- ૦ વિ. સં. ૨૦૪૦ ના પોષ સુદ ૧૩ ના મંગલ મુહૂર્તે ચાણુસ્મા (ઉ. ગુ.) નિવાસી ડો. અંબાલાલ પુનમચંદલાઈએ પૂજ્ય આગમોદ્ધારક આચાર્ય દેવ શ્રી આનંદસાગર સૂરીશ્વરજી મ. પદ્મ પ્રભાવક પૂ. આ. શ્રી ચંદ્રસાગર સૂરીશ્વર મ. ના પદ્મ હીપક પૂ. આ. શ્રી દેવેન્દ્રસાગર સૂરીશ્વરજી મ. ની અનુસાથી પૂ. આ. શ્રી ચંદ્રસાગર સૂરીશ્વરજી મ. ના પરમ વિનેય પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મ. ના શિષ્ય પૂ. પંન્યાસ શ્રી અભયસાગર મ. ની નિશ્રામાં ચાંદ્રપ તીર્થ નો છરી પાલતા સંઘ (જેમાં શાસ્ત્રીય મર્યાદા પૂર્વક ૬૦૦ યાત્રિકોએ ‘છરી’નું પાલન વ્યવસ્થિત રીતે કર્યું હતું એટલે કે પગે ચાલવા ઉપરાંત ૪૫૦ યાત્રિકો એકાસણાવાળા, ૧૫૦ યાત્રિકો બીયાસણાવાળા જોડાયા હતા)નું આયોજન કરેલ.

આ સંઘ પોષ સુદ ૧૫ ના રોજ ચાંદ્રપ તીર્થે પહોંચ્યો હતો. અને પોષવદ ૧ ના રોજ ભવ્ય મહોત્સવ પૂર્વક તીર્થભાગની વિધિ થઈ હતી.

તે પ્રસંગે પૂ. ઉપાધ્યાયશ્રી ધર્મસાગરજી મ. ના શિષ્ય પૂજ્ય વયોવૃદ્ધ પ્રવર વ્યાખ્યાતા મુનિ શ્રી પૂર્ણાનંદ સાગરજી મ.ના ઉપદેશ-પ્રેરણાથી ચાણુસ્મા સંઘના નીચેના ભાવુક પુણ્યાત્માઓએ આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે ઉદારતા પૂર્વક લાભ લીધો હતો.

તેઓની અમે ખરા અંતઃકરણ પૂર્વક ધર્મ સ્નેહભરી હાર્દિક અનુમોદના કરીએ છીએ.

ચાણુરમા-સંઘના પુણ્યાત્માઓ

- શાહ પુનમચંદ જોઈતાચંદ હ. સંઘવી ડો. અંબાલાલ
 શાહ ગોવીંદજી કરમચંદ
 શાહ ગભરૂચંદ શીવલાલ
 શાહ નરોત્તમદાસ ઉત્તમચંદ
 શાહ કેશવલાલ રવચંદ
 શાહ છોટાલાલ મોહનલાલ
 શાહ બબલદાસ ગભરૂચંદ
 શાહ લહેરચંદ ચુનીલાલ
 શાહ રમણલાલ ત્રીકમલાલ
 શાહ પોપટલાલ મોતીચંદ
 શાહ વાડીલાલ પુંજરામ
 શાહ બાબુલાલ પોપટલાલ
 દલાલ બી. ચશવંતલાલ
 શાહ શીવલાલ તારાચંદ
 શાહ રાંચચંદ હરીચંદ
 શાહ કાન્તિલાલ તારાચંદ
 શાહ પોપટલાલ મંછાલાલ
 શાહ સકરચંદ મગનલાલ
 શાહ ચીમનલાલ ઉત્તમચંદ
 શાહ સોમચંદ ત્રીભોવનદાસ
 શાહ મનસુખલાલ લહેરચંદ
 શાહ માણિકલાલ ચતુરચંદ
 શાહ સોભાગચંદ મોહનલાલ
 શાહ સેવંતીલાલ જેશીંગલાલ
 શાહ કીર્તિભાઈ વાડીલાલ વાલચંદ
 શાહ પોપટલાલ ગભરૂચંદ
 શાહ થોભણદાસ લક્ષ્મીચંદ
 શાહ બબલદાસ ચતુરચંદ
 શાહ બાલચંદ હાલોચંદ
 શાહ જગજીવનદાસ નીહાલચંદ
 શાહ જેઠાલાલ લહેરચંદ
 શાહ ચતુરચંદ પુંજરામ
 શાહ સકરચંદ કીરચંદ
 શાહ કેશવલાલ નાનચંદ
 શાહ સેવંતીલાલ કેશવલાલ

જંબૂદ્વીપ (પુ. ૨)

વિ-ષ-યા-નુ-ક-મ

- ગુજરાતી -

લેખ	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ ઉપક્રમ	સંપાદકીય	૧
૨ વૈદિક પરંપરામુજબ પ્રકાશગતિ	શ્રી બટુકપંડ્યા મહુવા	૨
૩ વિશ્વદર્શન	મુનિશ્રી રવીન્દ્રસાગરજી મ.	૩-૮
૪ જૈનદર્શન અને વિજ્ઞાનનો અનોખો સંગમ	નરેશભાઈ મદ્રાસી-સુરત	૯-૧૩
૫ વૈજ્ઞાનિક ભૂગોળના સિદ્ધાંતોનો શાસ્ત્રીય ઉલ્લેખ	ગાંધી રતિલાલ પાનાચંદ ગાંધી કાંતિલાલ મંગળદાસ વડોદરા	૧૪-૧૬
૬ ભારત અને ભરત	રમણલાલ બખાભાઈ શાહ અમદાવાદ	૧૭-૧૯
૭ આર્યોનું ભૂગોળજ્ઞાન (બીજો હપ્તો)	શ્રી જશવંતભાઈ ભટ્ટ	૨૦-૨૨
૮ પૃથ્વી સપાટ છે	મૂલે.મિ. માર્શલ કે. જોન્સન અમેરિકા અનુ. સ્વામી સ્વરૂપાનંદ	૨૩-૨૭
૯ સૂર્યગતિ-પડછાયાની ગતિ	આર. બી. શાહ અમદાવાદ	૨૮-૩૧
૧૦ ગુરૂવાકર્ષણ	રમણભાઈ શાહ અમદાવાદ	૩૨-૩૮
૧૧ માનવીનું ચંદ્ર પર અવતરણ	ડો. પી. જી. પટેલ	૩૯-૫૪
૧૨ પુનર્જન્મ વિચાર	જે. જે. પટેલ ઉત્તરસંડા	૫૫-૬૬

૧૩ સૂક્ષ્મશરીર અંગે ગૈજ્ઞાનિક સંશોધન	ડૉ. નારાયણ કંસારા	૬૭-૭૧
૧૪ પૃથ્વી સપાટ છે.	મૂ. લે. જે. મેકડોનલ્ડ અમેરિકા અનુ. સ્વામી સ્વરૂપાનંદ	૭૨-૭૮
૧૫ ના ! પૃથ્વી ગોળ નથી !	જયેશભાઈ R. શાહ-અમદાવાદ	૭૬
૧૬ રશિયન ગૈજ્ઞાનિકોની નવી શોધ	લે. ડૉ. જે. એમ જેની અનુ. પ્રો. વાય. એમ. હાશમી વડનગર	૮૦-૮૨
૧૭ પૃથ્વી સ્થિર છે	પાકિસ્તાનના એક ખગોળશાસ્ત્રીનો દાવો. પ્રસ્તાવક : પૂ. મુનિશ્રી હેમચંદ્રસાગરજી મ. ૮૩-૮૪	

-
- ૦ શ્રી નવકારની મંગળમયતા અનુભવવા માટે આપણી વૃત્તિઓને પૌદ્ગલિકલાવથી અળગી કરવાની જરૂર છે.
  - ૦ પરમેષ્ઠીઓના આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખી જીવન શુદ્ધિ માટે મથામણી યથાર્થ આરાધના છે.
  - ૦ અમંગળ આ જીવન ટાળે શ્રી નવકાર; મંગળ કરીને જીવનું, આપે શિવપદ સાર.
-

संस्कृत विभाग

लेख	लेखक	पृष्ठ
१ जैन-दर्शने आत्मद्रव्य-विवेचना	डॉ. एम. पी. पटौरिया	१-६
२ जंबूद्वीपस्य शास्त्रीयं स्वरूपं तन्निर्माणयोजना च	मुनि अभयसागरः	७-१४
३ विज्ञानवादस्य घटस्फोटकं जैन-वाङ्मयम्	डॉ. रुद्रदेव त्रिपाठी	१५-२५

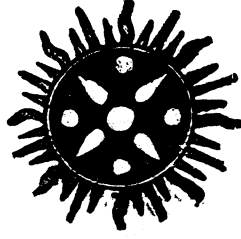
हिन्दी विभाग

लेख	लेखक	पृष्ठ
१. जैनदर्शनमें आत्मस्वरूप	डॉ. उदयचंद्र जैन	१-९
२. शास्त्रोंमें पुनर्जन्म	डॉ. सत्यभामा लखनउ	१०-१७
३. पृथ्वी-भ्रमणके निषेधमें कुछ वैज्ञानिक कारण	डॉ. रुद्रदेव त्रिपाठी	१८-२०
४. चन्द्रलोक भारतीय-शास्त्रोंकी दृष्टिमें	विश्वनाथ मिश्र बिकानेर	२१-२७
५. जैन और वैदिक भूगोलमें जंबूद्वीप तथा भरतक्षेत्र	कपूरचंद जैन	२८-४२
६. गंभीरतासे पढ़ें	डॉ. आर. डी. त्रिपाठी दिल्ली	४३-४४

અંગ્રેજી વિભાગ

No.	Name	Writer	Page
1.	'Thesoul (Atman)' in Samkara-Vedanta.	'Prog: K. N. Iyer PATAN (N.G.)	1-11
2.	Zetetic Astronomy The Eat R Not a Globe એ નામની અંગ્રેજી પુસ્તિકાનું પ્રકાશકીય નિવેદન	D. P. G. Patel & શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી પાલીતાણા	12-13
3	પૂર્વોક્ત અંગ્રેજી પુસ્તિકાનું મુખપૃષ્ઠ		14
4.	પૂર્વોક્ત અંગ્રેજી પુસ્તિકા ઇનર ટાઇટલ		15
5.	પૂર્વોક્ત અંગ્રેજી પુસ્તિકા અંગે Introduction	John. B. Day LonDon.	16
6.	પૂર્વોક્ત અંગ્રેજી પુસ્તિકા અંગે The Second Edition ની Preface		17
7.	Zetetic Astronomy chapter-1	G. Go, Parallax.	18-22
8.	COSMOLOGY OLD&NEW Appendix B Satellites of the Earth	Prof-G.R. Jain	23-24

વિ. સં. ૨૦૩૯ આસો વદ ૮-૯-૧૦ તા. ૨૮-૨૯-૩૦
આશ્વિન-માસ પાલનપુર મુકામે થયેલ તત્ત્વજ્ઞાન-વિજ્ઞાન-
સંગોષ્ઠી પ્રસંગે ઉપસ્થિત થયેલ વિદ્વાનોએ તત્ત્વજ્ઞાન અને
ભૂગોળ-ખગોળ અંગે વિશિષ્ટ-નિબંધો રજૂ કરેલા, સમયની
મર્યાદા પ્રમાણે સંક્ષેપમાં વાંચ્યા પછી હતા.

તેમાંથી મહત્વના આ નિબંધો વાચકોના લાભાર્થે રજૂ
કર્યા છે.

આમાંના કેટલાક નિબંધોને વિચારો જૈન-દષ્ટિને સંગત
નથી, છતાં વિચારોની રજૂઆત પ્રામાણિક રીતે સાપેક્ષ રીતે
કરેલ હોઈ આદરણીય સમજી હંસક્ષીર-ન્યાયે રજૂ કરેલ છે.
વિવેકબુદ્ધિ પૂર્વક મનન કરવા ભલામણ છે.

સંપાદકો.

વૈદિક પરંપરા અને વર્તમાન વિજ્ઞાન દૃષ્ટિએ પ્રકાશ ગતિની સમાનતા

લેખક : બટુક પંડ્યા જોખરી મસ્જદ નામવાડો મહુવા ૩૬૪૨૬૦

પૂ. શ્રી સાયણઆચાર્યે હિંદુઓના પવિત્રતમ પ્રાચીન શ્રી ઋગ્વેદની એક ઋચાના
ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે—

તથાચ સ્મર્યતે—

“યોજનાનાં સહસ્રે દ્વે દ્વે શતે દ્વે ચ યોજને ।

एकेन निमेषार्धेन क्रयमाण ! नमोऽस्तु ते ॥”

ભાવાર્થ—“હે સૂર્યદેવ નિમેષાર્ધમાં ૨૨૦૨ યોજન ચાલનારા આપને
નમસ્કાર થાઓ.”

એટલે સૂર્ય પ્રકાશની ગતિ અર્ધા નિમેષ (૮/૭૫ સેકન્ડ) માં ૨૨૦૨ યોજનની
સૂર્ય પ્રકાશની ગતિ છે.

શ્રી મહાભારત (શાંતિપર્વ અધ્યાય ૨૩૧) પ્રમાણે ૧ નિમેષ = ૧૬/૭૫
સેકન્ડ થાય છે.

તેથી અર્ધા નિમેષની ૮/૭૫ સેકન્ડ ગણી શકાય ! ભારત સરકાર તરફથી પ્રકાશિત
સરકારી પુસ્તકના છાપેલ કોષ્ટક પ્રમાણે ૧ યોજન = ૯૧૬ માઈલ થાય.

આ પ્રમાણે પ્રકાશની ગતિ ગણતાં વૈદિક પરંપરા પ્રમાણે ૧,૮૭૦૮૪ માઈલની
ગતિ પ્રકાશની દર સેકન્ડે થાય. કે જે ગતિ વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રકાશની નક્કી કરેલ ૧૮૬૦૦૦
પ્રતિ સેકન્ડની ગતિ સાથે ખૂબ જ સમાનતા ધરાવે છે.

આ ઉપર હજી વધુ ગંભીરપણે પ્રકાશ પાથરવા વિદ્વાનોને ભાવભર્યું નમ્ર
આમંત્રણ છે.

વિશ્વ દર્શન....

પ્રસ્તાવ—પૂ. પં અભયસાગરજી મ. સા. ના શિષ્ય
મુનિશ્રી રવીંદ્રસાગરજી મ.

વિશ્વનું નિરૂપણ કરતાં શ્રી જિનેશ્વર
પરમાત્મા ફરમાવે છે કે ધર્માસ્તિકાય,
અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય,
પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને
કાળ રૂપ છ દ્રવ્યોનું આ વિશ્વ છે.

ગતિમાં પરિણત જીવ કે પુદ્ગલને
ગતિમાં સહાય કરે તે ધર્માસ્તિકાય, જેમ
માણસને ગતિમાં સહાયક જલ છે તેમ.

સ્થિતિમાં પરિણત જીવ કે પુદ્ગલને
સ્થિરતામાં સહાય કરે તે અધર્માસ્તિકાય.
જેમ યાકેલા પથિકને વિસામા માટેનું વિશ્રામ
સ્થાન અથવા વૃક્ષ છાયા.

જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ કે સ્થિતિ
સમયે અવકાશ આપે તે આકાશ.

આ આકાશના બે ભેદ છે. લોકા-
કાશ અને અલોકાકાશ.

ઉપરોક્ત છ એ દ્રવ્યો જ્યાં વ્યવસ્થિત
છે તે લોકાકાશ અને ફક્ત આકાશાસ્તિ-
કાય જ જ્યાં છે તે અલોકાકાશ.

પૂરણ=વૃદ્ધિ અને ગલન=ક્ષય પામે જે
તે પુદ્ગલ. તે વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શવાળું
હોય છે.

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-વીર્ય અને
ઉપયોગ રૂપ લક્ષણ છે જેનું તે જીવ.

વસ્તુને નવી-જુની પરિસ્થિતિમાં મુક-
નારને કાળ કહેવાય છે.

આવા લક્ષણવાળાં છએ દ્રવ્યો જ્યાં સઠા
માટે અવસ્થિત રહેલ છે તે વિશ્વના પેટા ભેદ રૂપ
લોકાકાશનો આકાર કેડે હાથ દઈને પગ પહોળા
કરીને ઉભા રહેલ પુરૂષ જેવો છે. જેની પગ
પાસે સાત રાજ પહોળાઈ છે. કેડ પાસે એક
રાજ, કુણી પાસે પાંચ રાજ અને મસ્તક
પાસે એક રાજ પહોળાઈ છે.

આ વાત કપોલ-કલ્પિત નથી. પરંતુ
આખો-આખ પ્રત્યક્ષ દેખેલ વસ્તુની જેમ જ
અપ્રતિધાતી લોકાલોક-પ્રકાશક કેવલજ્ઞાનના
આધારે સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ રીતે જ જોઈને
નિષ્કારણ-કરૂણાળુ ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર-દેવ
પરમાત્માએ અનુગ્રહ બુદ્ધિથી ધર્મદેશના દ્વારા
દેવ-મનુષ્યની બાર પર્વદાને જણાવેલ છે.

શ્રીક્ષેત્ર-લોકપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં
પૂ. ઉપા. શ્રી વિનયવિજયજી મ. સા.
લખે છે કે-

નરં વૈશાખસંસ્થાન-સ્થિતપાદં કટીતટે ।
ન્યસ્તહસ્તદ્વયં સર્વં-દિશુ લોકોઽનુગચ્છતિ ।

ક્ષેત્રલોક સર્ગ-૧૨ શ્લોક ૨

વૈશાખ સંસ્થાન એટલે વલોણું કરતી

આહીરણુ જે રીતે પગ પહોળા કરીને ઉભી રહે તે આકારે ઉભા રહેલા તેમજ કેડે મુકયા છે જે હાથ જેણે એવા પુરૂષને સર્વ દિશામાં અનુસરનારો આ લોકે અથવા વિશ્વ છે.

આ લોકાકાશના પગથી માથા સુધીમાં ૧૪ વિભાગ કદપવા-આ પ્રત્યેક વિભાગને રજજુ=રાજ કહેવાય છે.

એક રાજનું પ્રમાણ જાણવા માટે એક રૂપક દષ્ટાંત બતાવતાં કહે છે કે-

એક હબાર-ભાર-પ્રમાણ લોખંડનો તપાવેલો ગોળો કેઈ શક્તિ-સંપન્ન દેવ સર્વ-શક્તિથી અધોગતિએ ફેંકે અને તે ગોળો અવિરત-ગતિએ નીચે આવતો છ માસ, છ દિવસ છ, ઘડી અને છ પળ પર્યંતના સમયમાં જેટલું અંતર કાપે તેટલા અંતરને એક રાજ કહેવાય છે. આ વાત રત્નસંચય પ્રકરણમાં કહેલ છે.

આવા ૧૪ રાજ પ્રમાણના આ લોકાકાશ રૂપ લોક-પુરૂષના પગ-તલથી સાતમી નરક-ભૂમિના ઉપરના તલ સુધી આવીએ ત્યારે એક રાજ પૂરો થાય છે.

એવી રીતે છઠ્ઠી નરક પૃથ્વીના ઉપર તલે જે રાજ થાય.

પાંચમી નરકની ભૂમિના ઉપર તલે ત્રણ રાજ પૂર્ણ થાય.

ચોથી નરક ભૂમિના ઉપર તળીયે ચાર રાજ થાય.

ત્રીજી નરક ભૂમિના ઉપર તળીયે પાંચ રાજ પુરા થાય.

બીજી નરક ભૂમિએ છ રાજ પુરા થાય.

પહેલી નરકના ઉપરના તળીએ સાત રાજ પૂર્ણ થાય છે તેમ જાણવું.

વળી આઠમો રાજ પહેલા-બીજા દેવલોકે પૂર્ણ થાય.

નવમો રાજ ત્રીજા-ચોથા દેવલોકે, દશમો રાજ છઠ્ઠા દેવલોકે, અગીયારમો રાજ આઠમા દેવલોકે, બારમો રાજ ૧૧-૧૨ દેવલોકે. તથા તેરમો રાજ નવમા ઐવેયકે પૂર્ણ થાય અને ચૌદમો રાજ સિદ્ધશિલા પાસે અર્થાત્ લોકાંતે પૂર્ણ થાય છે.

આ વાત શ્રી ક્ષેત્રલોકમાં સર્ગ ૧૨ પ્રલોક ૮ થી ૧૪ માં છે.

લોકાકાશના ત્રણ વિભાગને અનુક્રમે ઊર્ધ્વલોક, મધ્યલોક અને અધોલોક કહેવા માટે હેતુ જણાવતાં શ્રી ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ ગ્રંથમાં પૂ. ઉપા. શ્રી વિનય-વિજયજી મ. જણાવે છે કે-

લોકસ્યાસ્ય ત્રયો મેદા, મધ્યાધ ઝર્ધ્વમેદતઃ ॥
ઉર્ધ્વમધ્યાધઃ સ્થિતત્વાદ્ વ્યપદિશ્યન્ત
इत्यमी ॥

યદ્વોત્કૃષ્ટમધ્યહીન-પરિણામાત્તથોદિતાઃ ॥

લોકપુરૂષના ઉપર વચ્ચે અને નીચે રહેલ હોવાથી લોકના ત્રણ વિભાગને અનુક્રમે ઊર્ધ્વલોક, મધ્યલોક અને અધોલોક કહેવામાં આવે છે.

અથવા તો ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ અને હીન પરિણામમાં પરિણત થયેલા જીવો અને પુદ્ગલોની અનુક્રમે વિદ્યમાનતા-સ્થિતિ હોવાના કારણે લોક-પુરૂષના અનુક્રમે ઉપરના ભાગને ઊર્ધ્વલોક કહેવામાં આવે છે. તેજ રીતે

મધ્યના ભાગને મધ્યલોક અને નીચેના ભાગને અધોલોક કહેવામાં આવે છે.

જે માટે શ્રી ભગવતી-સૂત્રની વૃત્તિમાં પૂ. આચાર્યદેવશ્રી અભયદેવસૂરિજી મ. સા. લખે છે કે-

આહ ચઽહો પરિણામો સ્વિત્તાણુભાવેણ
જેણ ઉસ્સણં ।

અસુમો અહોત્તિ મણિઓ

દબ્બાણં તેણઽહોલોઓ ॥

ઉઢ્ઢં ઉવરિં જં હિશ્ચ

સુમસ્થિતં સ્વિત્તઓ અ દબ્બગુણા ।

ઉત્પજ્જંતિ સુમા વા જેણ તઓ ઉઢ્ઢલોઓ તિ ॥

મજ્જણુભાવં સ્વિત્તં જં

તં તિરિયંતિ વયણપજ્જવઓ ।

મણ્ણઽ તિરિઅ વિસાલં

અઓ અ તં તિરિયલોગુત્તિ ॥

ક્ષેત્રના અનુભાવથી જ્યાં અશુભ- પરિણામમાં પરિણુત થયેલા હીન પુણ્યલો અને અશુભ-અધ્યવસાયવાળા જીવો આવીને રહેલા હોય છે, તે કારણથી સમભૂતલાથી ૬૦૦ ચોજનથી નીચેની ભૂમિને અધોલોક કહેવામાં આવે છે.

તે રીતે જ્યાં ક્ષેત્રના અનુભાવના કારણે શુભ વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શમાં પરિણુત થયેલા પુણ્યલો તેમજ શુભ-લેશ્યામાં પરિણુત જીવો આવીને ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણથી સમભૂતલાથી ૬૦૦ ચોજનથી ઉપરના લોકાંત-પર્વતના વિભાગને ઊર્ધ્વલોક કહેવામાં આવે છે.

તથા મધ્યમ પરિણામ પામેલા, મધ્યમ લેશ્યાવાળા જીવો અને મધ્યમ વર્ણ-ગંધ-

રસ-સ્પર્શ પરિણામ પામેલા પુણ્યલ સ્કંધો જ્યાં રહેલા હોય છે તે ક્ષેત્ર મધ્યમલોકના નામે ઓળખાય છે.

ઊર્ધ્વલોકમાં મુખ્યતથા પુણ્યશાળી-દેવો રહે છે, અધોલોકમાં મુખ્યતથા પાપાત્મા-નારકો રહે છે, તેમજ મધ્યમલોકમાં મધ્યમ પુણ્ય-પાપવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચો રહે છે.

હવે રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ નરક ભૂમિની ઉપર જે બે ક્ષુદ્ધક પ્રતર છે, તેમાં જ્યાં મેરૂ પર્વત છે તે મેરૂ પર્વતના કંઠ સ્વરૂપ ૧૦૦૦ ચોજનની બરાબર ઉપરના ભાગે જ્યાં મેરૂ પર્વતનો પહોળાઈનો બરાબર મધ્યભાગ છે ત્યાં આઠ રૂચક પ્રદેશ છે. તેમાંના ચાર રૂચક પ્રદેશો ગોસ્તનાકારે બે ક્ષુદ્ધક પ્રતરમાંના ઉપરના ક્ષુદ્ધક પ્રતરમાં છે તથા બીજા ચાર રૂચક પ્રદેશો નીચેના (બીજા) ક્ષુદ્ધક પ્રતરમાં એમ અનુક્રમે ઉપર-નીચે ૪ + ૪ = ૮ રૂચક પ્રદેશો વિદ્યમાન છે.

આ આઠ આકાશ પ્રદેશોને રૂચક પ્રદેશ કહેવાનું કારણ એ છે કે-

હૈમધાતુ પાઠમાં ૬૩૮ મા નંબરના રુચિ દીપ્તૌ અભિપ્રીત્યાં ચ । રુચ ધાતુ ઉપરથી રૂચક શબ્દ બનેલ છે. રોચતે ચોડસૌ રુચકઃ અર્થાત્ જે દેદીપ્યમાન હોય તેમજ ઘણો જ ઈષ્ટ હોય તે રૂચક કહેવાય.

આ વિધિમાં જેટલા પણ આત્માઓ છે તે બધાના-પ્રત્યેક જીવાત્માઓના લોકાકાશ જેટલા જ આત્મ-પ્રદેશો છે.

સંસારમાં કર્માનુસાર પરિબ્રમણ કરી રહેલ પ્રત્યેક-જીવાત્માઓના આઠ સિવાયના બધા જ આત્મપ્રદેશો વિવિધ પ્રકારની કર્મોની

પર્ગણાઓથી અવરાયેલા છે, જ્યારે ફક્ત આઠ રચક પ્રદેશો જ એવા છે કે જેઓ સદા કાળ સ્પંદન ન હોવાથી નિર્મળ જ રહે છે. સહેજ પશુ કર્મનું આવરણ ત્યાં નથી.

નિર્મળ તે આઠ પ્રદેશો કર્મના કાઢવથી સંપૂર્ણતયા નિર્લેપ હોવાના કારણે જ પ્રત્યેક આત્માઓને તે આઠ પ્રદેશો અભિપ્રેત છે અર્થાત્ ઈષ્ટ છે. ઈષ્ટતર છે. અરે! ઈષ્ટતમ છે, એમ કહીએ તો પશુ ખોટું નથી !

જ્યારે આત્મા શ્રી જિનશાસનની વિધિ-વત્ સમ્યગ્ આરાધનાના પરિણામે ક્ષપક શ્રેણિમાં આફઠ થઈ કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે જવાની તૈયારીમાં હોય છે, ત્યારે આયુષ્યની સ્થિતિથી અવશિષ્ટ કર્મો વધુ પડતાં બાકી રહ્યાં હોય તો તેમને સમ-સ્થિતિમાં લાવવા માટે સસુદ્ધાત કરે છે.

તે સસુદ્ધાત દરમ્યાન તે પુણ્યાત્મા જ્યારે સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપીને રહેલ હોય છે, ત્યારે તે મૂળભૂત અનાદિ કાળથી નિર્મલ રહેલ જે આઠ રચક પ્રદેશો હતા. તે આઠ રચક-પ્રદેશો મેરૂ પર્વતની અંદર કંઈની ઉપરના ભાગે જે બે ક્ષુલ્લક પ્રતરના મધ્ય કેન્દ્રમાં ૪ + ૪ આકાશ પ્રદેશો છે, ત્યાં આવીને સ્થિર થાય છે.

આ કારણથી તે આકાશ પ્રદેશો પશુ રચક પ્રદેશના નામે વિશ્વ-વિખ્યાત બન્યા છે. આ આઠ રચક-પ્રદેશો જ્યાં વિદ્યમાન છે, તે ભૂમિને સમભૂતતા કહેવામાં આવે છે.

હવે આ લોકાકાશ રૂપ વિશ્વના આઠ રચક-પ્રદેશથી ૯૦૦ યોજન નીચેના એમ ૧૮૦૦ યોજનના વિભાગને મધ્યલોક કહેવામાં આવે છે.

મધ્યલોકનો આકાર ઝલ્હરી નામના વાઘ જેવો છે. જેને આપણે ખંજરીના નામે ઓળખીએ છીએ.

રચક પ્રદેશથી ૯૦૦ યોજન પછીના નીચેના અલોક-પર્વતના વિભાગને અધોલોક કહેવામાં આવે છે. તેનો આકાર તપ્ર અર્થાત્ ઊંધા મૂકેલ કુંડા-શરાવના જેવો છે.

તે જ રીતે રચક-પ્રદેશની ઉપરના ૯૦૦ યોજનથી ઉપરના અલોક-પર્વતના ઉપરના વિભાગને ઉર્ધ્વલોક કહેવામાં આવે છે, તેનો આકાર ઊભા રાખેલ મૃદંગ-વાદના જેવો છે.

આ વાત શ્રી ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ (સર્ગ-૧૨ શ્લોક ૪૫-૪૬-૪૭) માં પૂ. ઉપા શ્રી વિનયવિજયજી મ. શ્રીએ લખી છે.

મધ્યલોકમાં મુખ્યતયા દ્વીપ અને સમુદ્રો આવેલ છે. તે દ્વીપ અને સમુદ્રો કેટલા છે ? તે જાણવા માટે શ્રી લઘુક્ષેત્ર-સમાસ ગ્રંથ (ગા. ૨) માં શ્રીમાન રત્ન-શેખરસૂરિજી મ. શ્રી લખે છે કે-

તિરિ-પગ-રજ્જુ-સ્થિતે

અસંસ્ક-દીવોદહીઉ તે સન્વે ।

ઉદ્ધાર-પલ્લિઅ-પણવીસ

કોડિકોડિ-સમય-તુલ્લા ॥

મધ્યલોકે ઘંટીના પડ સરખો ગોળ અર્થાત્ ચપટ-ગોળ છે. અર્થાત્ ઝલ્હરી-ખંજરી જેવો છે કે જે ૧૮૦૦ યોજન જાડાઈ અને એક રાજ લાંબાઈ-પહોળાઈ પ્રમાણનો છે.

મધ્યલોકમાં સર્વથી છેલ્લે વલયાકારે બ્યવસ્થિત સ્વયંભૂરમણ સસુદ્ર છે કે જે

સમુદ્રના પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીનું માપ કે ઉત્તરથી દક્ષિણ છેડા સુધીનું માપ એક રજજુ પ્રમાણ છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ લોકની ઊંચાઈનાં ૧૪ મા ભાગ જેટલો મધ્યલોક લાંબો-પહોળો છે કે જે યોજનના માપે અસંખ્ય કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ લાંબો-પહોળો છે.

એક રાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર રૂપ મધ્યલોકમાં જેટલા પણ દ્વીપ-સમુદ્રો છે. તેની સંખ્યા ગણતાં શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે કે-

૨૧૧ સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-સાગરોપમ અર્થાત્ ૨૫ કોટાકોટિ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પદ્યોપમના જેટલા સમયો હોય છે તેટલા દ્વીપ-સમુદ્રો મધ્યલોકમાં છે. (૧૦ કોટાકોટિ પદ્યોપમ = ૧ સાગરોપમ થાય છે. તેથી ૨૧૧ સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-સાગરોપમના ૨૫ કોટાકોટિ સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પદ્યોપમ થાય છે.)

આ-સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર પદ્યોપમની જાણકારી માટે શાસ્ત્રોમાં જે વાત જણાવી છે, તે વાત ખૂબ જ ગંભીરતાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક અવધારીને ચિંતવવાથી જ સમજી શકાય તેમ છે તે નીચે મુજબ છે.

પદ્યોપમની સમજણ....

ઉત્સેધ - (વ્યાવહારિક) અંગુલના માપે એક યોજન લાંબો-પહોળો અને ઊંડો એવો ધનવૃત્ત કૂવો = પદ્ય કદપવો, ત્યાર પછી દેવકુરુ ક્ષેત્રમાં ૧ થી ૭ દિવસ સુધીના ઘેટાના એક ઉત્સેધ-અંગુલ-પ્રમાણ વાળના સાત વખત આઠ આઠ ખંડ=ટુકડા કરવા, તે આ રીતે-પ્રથમ એક ઉત્સેધ અંગુલ પ્રમાણ વાળ લેવો. તેના આઠ ટુકડા કરવા. (ઇતિ પ્રથમ-વેલા) હવે તે આઠ ટુકડા=ખંડના દરેકના

પુનઃ આઠ-આઠ ટુકડા કરવા. તેમ કરતાં $૮ \times ૮ = ૬૪$ ટુકડા થયા. (ઇતિ દ્વિતીય-વેલા) પુનઃ તે દરેક ટુકડાના આઠ-આઠ ખંડ કરીએ ત્યારે $૬૪ \times ૮ = ૫૧૨$ ખંડ થાય. (ઇતિ તૃતીય-વેલા) પુનઃ તે પ્રત્યેક ખંડના $૮ - ૮$ ખંડ કરીએ ત્યારે $૫૧૨ \times ૮ = ૪૦૯૬$ ખંડ થાય. (ઇતિ ચતુર્થ-વેલા) વળી પણ તે બધા જ વાળના ટુકડાઓના આઠ-આઠ ભાગ કરવા. એમ કરતાં $૪૦૯૬ \times ૮ = ૩૨૭૬૮$ વાળ-ખંડ બન્યા. (ઇતિ પંચમ-વેલા) પુનઃ પ્રત્યેક વાળ ખંડના $૮ - ૮$ ભાગ બનાવીએ ત્યારે $૩૨૭૬૮ \times ૮ = ૨૬૨૧૪૪$ (ઇતિ ષષ્ઠ-વેલા) વળી પાછા તે દરેક ટુકડાના $૮ - ૮$ ભાગ કરીએ ત્યારે $૨૬૨૧૪૪ \times ૮ = ૨૦૯૭૧૫૨$ અર્થાત્ એક ઉત્સેધ અંગુલ પ્રમાણ વાળના વીશ લાખ સત્તાણું હજાર એકસો ને બાવન ટુકડા થાય છે. અર્થાત્ એક ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ ભૂમિ = જગ્યામાં ૨૦,૯૭,૧૫૨ રોમ ખંડ સમાય છે.

આવા નાના-નાના વાળના ટુકડાઓથી ઉપરોક્ત કૂવો=પદ્ય ખીચોખીચ એવો તો ભરવો કે-કઢાય તે કૂવા ઉપર થઇને ચક્ર-વર્તીની સેના (જેમાં કે ૮૪ લાખ હાથી, ૮૪ લાખ ઘોડા, ૮૪ લાખ રથ અને ૯૬ કોડ પાયદળ હોય છે. તેવી વિશાળ સેના) પસાર થાય તો પણ તસુ માત્ર=ઇંચ માત્ર હબાય નહિ, આવી રીતે ભરેલ તે પદ્ય-કૂવામાં કુલે ૩૩૦૭૬૨૧૦૪૨૪૬૫૬૨૫૪૨૧-૯૯૬૦૬૭૫૩૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વાળના ટુકડા સમાયા છે. આ વાળના ટુકડાને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં સંખ્યાતા (મધ્યમ સંખ્યાતે રહેલા છે એમ) કહેવામાં આવે છે. હવે

આ પ્રત્યેક વાળના પ્રત્યેક ટુકડાના પુનઃ
અસંખ્ય-અસંખ્ય વિભાગ કલ્પવા.

એ રીતે કલ્પના કર્યા પછી તે પ્રત્યેક
અસંખ્યેયાંશ રૂપ વિભાગને સમયે-સમયે
ઉદ્ધરવો અર્થાત્ પલ્લ-કૂવામાંથી બહાર કાઢવો.
એમ પ્રતિ સમય વાળ-ખંડના અસંખ્યેયાંશને
બહાર કાઢતાં કાઢતાં જ્યારે પલ્લ-કૂવો સંપૂર્ણ-
તથા વાળ-ખંડથી ખાલી થાય ત્યારે એક
સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્લોપમ થયું-એમ જાણવું.
આપણી દૃષ્ટિએ વિચારતાં સંખ્યાતા કોડ વષ
પ્રમાણ કાળ થયો છે એમ જાણવું.

આવા ૧૦ કોડાકોડી પલ્લોપમ = ૧
સાગરોપમ થાય છે. આવા ૨૫ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર
સાગરોપમ અર્થાત્ ૨૫ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ
ઉદ્ધાર પલ્લોપમના જેટલા સમય થાય તેટલા
જ ખરાબર સંખ્યામાં મધ્યલોકમાં દ્વીપ અને
સમુદ્રો અત્યારે વિદ્યમાન છે. ભૂતકાળમાં હતા
અને ભવિષ્યકાળમાં રહેવાના.

૨૫ કોડાકોડી એટલે ૨૫ કોડ × ૧ કોડ
= ૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ × ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ =
૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર
પલ્લોપમના સમય પ્રમાણ દ્વીપ-સમુદ્રો
મધ્યલોકમાં છે.

આ વાતને પૂ. રત્નશેખરસૂરિજી મ. લઘુ-
ક્ષેત્ર-સમાસ-અંશમાં લખતાં જણાવે છે કે-

કુરુસગદિનાવિઅંગુલરોમે

સગવારવિહિય અહચંદે ।

વાવણસયં સહસા સગણર્ક

વીસલકલાણુ ॥ ગાથાંક ૩ ॥

તે થૂલા પરલે વિ હુ

સંલિજ્જા ચેવ હંતિ સવ્વેવિ ।

તે રિક્કિ અસંલે સુહુમે ચંદે પકપ્પેહ ॥૪॥

સુહુમાણિચિઅ-ઉરસેહંગુલ-

ચડકોસપલ્લિ ઘણવટ્ટે ।

પડસમયમણુગહ-ણિઅંદિમિ

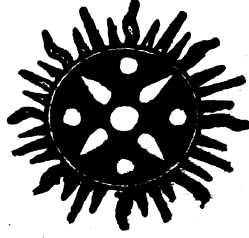
ઉદ્ધાર પલિઉત્તિ ॥૫॥

ત્રણે ગાથાનો ભાવાર્થ ઉપર આવી
ગયેલ હોવાથી ફરી વાર લખ્યો નથી.

આ રીતે અસંખ્ય કોડાકોડી દ્વીપ-
સમુદ્રો મધ્યલોકમાં વિદ્યમાન છે એ વાત
સુદૃઢ રીતે નિશ્ચિત થઈ છે.

હવે તે બધા જ દ્વીપ-સમુદ્રોની ખરાબર
મધ્ય કેન્દ્રમાં જ જમ્બૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ
થાળીના આકારે ગોળ=પરિમંડલવૃત્તાકારે રહેલ
છે તે એક લાખ ચોજન વિષ્કંભવાળા જમ્બૂ-
દ્વીપના જ ભરતક્ષેત્ર નામના એક વિભાગમાં
આપણે અત્યારે રહેલા છીએ....

જૈન દર્શન અને વિજ્ઞાનનો અનોખો સંગમ

—નરેશભાઈ અમરચંદ મદ્રાસી M.S.C. સુરત

[આ નિબંધ વિ. સં. ૨૦૩૯ આસો વદ ૭-૮-૯ તા. ૨૮-૨૯-૩૦ ઓક્ટો.ના રોજ પાલનપુરની તત્ત્વજ્ઞાન-વિજ્ઞાન-ગ્રાંથીમાં વંચાવવા આવેલ.

આ નિબંધ અમારા સંશોધનના ઉદ્દેશ્યને મળતો હોઈ જિજ્ઞાસુઓના લાભાર્થે યોગ્ય સુધારા-વધારા સાથે રજૂ કરીએ છીએ. સંપા]

અનાદિ-કાળથી પ્રજાંડની રહસ્યમય રચના, તેમાં વસતા સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા, પૃથ્વી વગેરે પ્રત્યે માનવીને આકર્ષણ તથા કુતૂહલ રહ્યા છે. અને પોતાને મળેલ બુદ્ધિ તથા સાધન-સામગ્રીના સહારે એના રહસ્યો ઉઠેલવા પ્રયત્નો કરતો આવ્યો છે.

વર્ષોના પ્રયોગો બાદ, ગણિત તથા અનુમાનોને આધારે એણે સમીકરણો માંડ્યાં ને આ અવકાશી-પદાર્થોની રચના, બંધારણ, ઉંમર ગતિ વગેરે વિષે તારણો કાઢ્યાં. પોતાના અનુમાનોને ચકાસવા માટે પ્રયોગો કર્યા ને જરા જેટલા પણ જો એ બંધાયેલતા લાગ્યા તો પોતાનું અનુમાન પરમ અને ચરમ-સત્ય છે, એવા બ્રમમાં રાચવા લાગ્યો, અને પોતાની માન્યતાને સત્ય-માન્યતા કહી જગત-સમક્ષ રજુ કરવા લાગ્યો.

ત્યાં તો વળી બીજા કોઈ માનવીએ નવા અનુમાન કર્યા ને એજ પ્રયોગ-ગણિત વગેરેની

ઘટમાળ વડે નવા તારણ બહાર પાડ્યા. એટલે પ્રથમનું નક્કી થયેલ ચરમસત્ય અસત્યમાં પલટાતું ગયું.

આમ યુગે-યુગે, દેશ-દેશે, નવી-નવી માન્યતાઓ બહાર પડી. નવી માન્યતાએ જુની માન્યતાનો છેદ ઉઠાડી દીધો, યા તો જુની માન્યતાની સુધારા સાથેની નવી આવૃત્તિ જેવી જ બની રહી.

આમ માનવીને મળેલ મર્યાદિત-જ્ઞાન તથા અનુમાનને સહારે બહાર પાડેલી માન્યતાઓને કારણે ગૂંચવાડા ભરેલી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ અને માનવી ચરમ અને પરમ સત્ય સુધી ક્યારેય પહોંચી શક્યો નહિ.

ખરેખર ! તો આવા પ્રયોગના અભિગમમાં વૈજ્ઞાનિકતા રહી હોવા છતાં અધૂરા-જ્ઞાનને કારણે અંતિમ-સત્ય સુધી પહોંચી શકાયું નહિ.

તેથી જ પંડિત મહનમોહન માલવિયાજી જેવા વિદ્વાન-પુરુષે એક સત્ય વાત જગત

સમક્ષ કરી. કે જે વર્ષોના મંથન બાદ માલ-વીચાળએ કહેલી કે—“Where Science ends, Religion starts.”

“જ્યાં વિજ્ઞાનનો અંત છે, ત્યાં ધર્મની શરૂઆત છે.”

આ સત્યને જો સૌ કોઈ સમજશે તો ભૌતિકવાદ રૂપી અજગરના ફૂંકાડાતું વિષ જરા પણ ચડશે નહિ.

આપણી આર્ય-પરંપરા પરદર્શન વગેરે ધર્મ-પ્રવાહોએ પણ જગત-સમક્ષ ભૂગોળ-ખગોળ તથા એના રહસ્યો વિષે પોતાની માન્યતાઓ જગત સમક્ષ રજુ કરી છે.

આધુનિક-માન્યતાઓ પ્રત્યેના આંધળા પ્રેમને જરા બાજુ પર મૂકીને નિખાલસ-હૃદયથી, અંધિમુક્ત-ભાવોથી એ શાસ્ત્રીય-વાતો વિશે વિચારીએ તોયે ઋષિ-મુનિઓ તથા શ્રમણ-ભજવંતોના અમર્યાદ-જ્ઞાન પ્રત્યે જરૂર અહો-ભાવ ઉત્પન્ન થાય.

જૈન-દર્શન પણ ભૂગોળ તથા ખગોળના ક્ષેત્રે અગાધ કહેવાય અને વાંચતાં અધઘઘ બોક્ષમ્ જાય એટલું વિશાળ-સાહિત્ય જગતને ભેટ ધર્યું છે. કાળ-પ્રભાવે ઘણું સાહિત્ય લુપ્ત થઈ ગયું, પણ જે કંઈ પણ વિદ્યમાન છે, તે પણ આવી રહસ્યમય-વાતો પર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

એ સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે શ્રી જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ, શ્રી સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ, શ્રી ચંદ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ વગેરે આગમો તથા શ્રી બૃહત્-સંપ્રહણી શ્રી લઘુ-સંપ્રહણી, શ્રી ક્ષેત્રસમાસ વગેરે પૂર્વાચાર્યો-ગીતાર્થ મુનિ-ભગવંતોએ રચેલ અંશો છે.

વિદ્વાન અને જિજ્ઞાસુ વર્ગ માટે ખુબ સુંદર વાતો એમાં રજુ કરવામાં આવી છે, એ વાંચીને શ્રદ્ધાળુવર્ગ તો જરૂરથી એમ કહેશે

કે જેઓએ રાગ-દ્વેષનો સંપૂર્ણપણે નાશ કર્યો છે. તેઓએ જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે છે, તેજ સ્વરૂપે રજુ કરી છે, એથી શ્રી તીર્થંકર-ભગ-વંતોના વચનમાં લેશમાત્ર શંકાને સ્થાન નથી, એજ પરમ અને ચરમ સત્ય છે.

પરંતુ જે વર્ગ શ્રદ્ધાને બાજુ પર મૂકીને સંશોધન, તર્ક અને પ્રયોગોની ઘેરણુ પર એ શાસ્ત્રીય-વાતોને મૂકીને ચકાસવાની વૃત્તિ સેવે છે, એ વર્ગ પણ એટલું તો સ્વીકારે છે જ કે શાસ્ત્રીય-વાતો વૈજ્ઞાનિક તો છે જ ! કારણ કે તે માન્યતાઓને પણ ગણિતનું પીઠબળ છે, પ્રત્યક્ષ દેખાતા કેટલાક પરિમાણોનો ટેકો છે, અને સાપેક્ષ-દૃષ્ટિએ વૈજ્ઞાનિક-પરિમાણ સાથે ઘણું ઠેકાણું મેળ ખાય છે. દલીલો દ્વારા એ માન્યતાઓને પુરવાર કરવાનો સુંદર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને પરસ્પર વિસંવાદિતા જણાતી નથી.

જેશક ! આધુનિક-માન્યતા અને જૈન-દર્શનને વર્ણવેલ શાસ્ત્રીય-વાતોનો પ્રવાહ કેટલેક પ્રસંગે એક-બીજામાં સમાઈ જાય છે, તેમ કેટલેક ઠેકાણે ઉલટી દિશામાં પણ વહે છે. અને એ ઉલટા-પ્રવાહને સૂક્ષ્મ-દૃષ્ટિએ ન વિચારનાર વર્ગ, અશ્રદ્ધાળુ બનીને શાસ્ત્રીય-વાતોની જે હાંસી ઉડાવે તે જરાપણ વૈજ્ઞાનિક-દૃષ્ટિ ન ગણાય.

તેથી શાસ્ત્રીય-માન્યતાઓને જો પૂર્ણપણે વૈજ્ઞાનિક-દૃષ્ટિએ મૂલવીએ તો એ નિર્વિવાદ પણે સમજશે કે જૈન દર્શન એ પૂર્ણપણે વૈજ્ઞાનિક દર્શન છે.

ઉપરોક્ત-વિધાન પ્રમાણે જૈન-દર્શન અને વિજ્ઞાન કયાંક ભેગાં પણ થાય છે, તો કયાંક ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવની જેમ સામ-સામે છેડે ઉભાં છે. આમ અર્વાચીન-માન્યતાઓના સ્પષ્ટ-પણે આપણે એ વિભાગ પાડી શકીએ,

૧. જૈન-દર્શનના પ્રવાહમાં આંશિક કે પૂર્ણપણે લાગતી વૈજ્ઞાનિક-વાતો. (માન્યતાઓ)

૨. જૈન-દર્શનથી વિરુદ્ધ માન્યતાઓ.

આજના યુગમાં આર્યસંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે તથા તન અને મનની પરમ શાંતિ માટે ધર્મની તાતી જરૂરિયાત છે, અને તેના મૂળમાં શ્રદ્ધાની પરમ આવશ્યકતા છે.

એ શ્રદ્ધા નક્કર અને એ દૃષ્ટિબિંદુ નજર-સમક્ષ રાખી શ્રી જૈન દર્શનની એવી કેટલીક માન્યતાઓની ચર્ચા કરીશું કે જેને વિજ્ઞાનનો આંશિક કે પૂર્ણ ટેકો છે, જે જાણીને અશ્રદ્ધાળુ-વર્ગ શ્રદ્ધાળુ બનશે તો આ પ્રયત્ન જરૂર સાર્થક માનીશું.

શ્રી જૈન-દર્શને દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાય વિશે વિશદ-ચર્ચા કરી છે.

સમગ્ર-શ્રીદ્રાહશાંતીનું મૂળ જે ત્રિપદી તરીકે પ્રખ્યાત છે, એ પણ દ્રવ્ય અને પર્યાયની વાતો કરે છે. દ્રવ્ય સ્થિર છે, શાશ્વત છે. ત્રણે કાલમાં તેનું મૂળ-સ્વરૂપ નષ્ટ નથી થતું. જે દ્રવ્ય અનંત-વર્ષો પહેલાં જે-સ્વરૂપે હતું, તે જ સ્વરૂપે આજે પણ છે, ને અનંતા વર્ષો પછી પણ એ જ સ્વરૂપે રહેશે. જે કંઈ પણ પરિવર્તન દેખાય છે એ તો એનો પર્યાય છે. જે નાશવંત છે, એ બદલાતું રહે છે. પર્યાયરૂપે બદલાતા દ્રવ્યના મૂળ-ગુણ અને સ્વરૂપ બદલાતા નથી. દ્રવ્ય એ શાશ્વત અને ચિરંજીવ છે. પર્યાય એ નાશવંત અને ક્ષણભંગુર છે.

શાસ્ત્રોમાં સુવર્ણ દ્રવ્ય અને વીંટી, બંગડી, મંગલસૂત્ર જેવા એના પર્યાયોની વાતો કરવામાં આવી છે. જેનું વિસ્તૃત વર્ણન અત્રે અપ્રસ્તુત છે.

વિજ્ઞાને પણ વર્ષોના સંશોધન બાદ દ્રવ્ય-સંચયનો નિયમ (Theory of conservation of Mass) રજુ કર્યો. જે પણ એમ જ

કહે છે કે મૂળ-દ્રવ્યનો નાશ કે ઉત્પત્તિ થતી નથી. એનો પર્યાય બદલી શકે છે.

ઉપરોક્ત (શાસ્ત્રીય) માન્યતાનો ભૂગોળ-શાસ્ત્રીઓ તથા ખગોળશાસ્ત્રીઓને પણ સ્વીકાર કરવો પડ્યો. બ્રહ્માંડની રચના, આકાર, કદ, વય વગેરેની ઘણી ચર્ચાઓ કરી. બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ વિશે પણ પોતાના મત રજુ કર્યા. જે કે એ બધા મતો ભિન્ન-ભિન્ન છે. જેમ કે—

—કો'કે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિમાં Big-Bang theory (બીગ બેન્ગનો સિદ્ધાંત) રજુ કર્યો જે એમ કહે છે કે—

“અબજો વર્ષ પહેલાં આવા કોઈ આકાશી પદાર્થો જેવાકે આકાશગંગા, નિહારિકા, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારા વગેરે ન હતા, પરંતુ વાયુનો ક્ષત એક ગોળો જ હતો. જે જબર-જસ્ત મોટો હતો. જેની ઘનતા (એકમ કદનું દળ) અસંખ્ય ટન હતી. આ વાયુનો ગોળો પોતાના જ ગુરુત્વાકર્ષણના અતિ-બળને કારણે ઓચિંતો ફાટ્યો અને એ ગોળાના નાના-મોટા અસંખ્ય ટુકડા થઈ ગયા. જેમાંથી આકાશગંગા, નિહારિકા, સૂર્યમાળા રચાયાં.”

બીજા કો'કે ખગોળશાસ્ત્રીએ Two gas Bulb theory રજુ કરી, જે એમ કહે છે કે—

“વાયુના એક નહિ બે ગોળા હતા. જેમાંનો એક ખૂબ મોટો હતો અને બીજો ઘણો નાનો હતો. અકસ્માત એ બન્ને ગોળા એક-બીજાની ખૂબ નજીક આવ્યા. જેથી મોટા ગોળાએ નાના ગોળાને પોતાના તરફ આકર્ષ્યો. એ

તીવ્ર-ખેચાણના કારણે નાના ગોળાના અસંખ્ય
ટુકડા થઈ ગયા જેના વડે ઉપરોક્ત આકાશી
પદાર્થો રચાયા.”

આવી અલગ-અલગ ઘણી માન્યતાઓ
(Hypothesis) રજુ કરવામાં આવી.

પરંતુ દરેકના મૂળમાં કોઈને કોઈ દ્રવ્ય
(વાયુ) તો હતું જ એમ ભારપૂર્વક કહ્યું. એ
દ્રવ્ય (વાયુના) ગોળાઓ કંઈ ઓચિંતા ઉત્પન્ન
નથી થયા. એ હતા જ, એટલે કોઈએ ઉત્પન્ન
નથી કર્યા. અલગ સ્વરૂપે રચાયેલા એ આકાશી
પદાર્થો એના (દ્રવ્યના) પર્યાય છે. એ પર્યાયો
કાળાંતરે બદલાતા રહે છે.

આમ શાસ્ત્રમાં કહેલા શાશ્વત દ્રવ્ય અને
નાશવંત પર્યાયની વાતો (વજાને મૂળ-સ્વરૂપે
સ્વીકારી જ છે. ભલે! પ્રહ્લાંડની ઉત્પત્તિની
વાતો સાથે જૈન-દર્શનને વિરોધ હોય, છતાં
એ શાસ્ત્રીય-માન્યતાને સમર્થન તો મળ્યું જ છે.

જૈન-દર્શન પ્રમાણે લોક, કે જે કેડ
હાથ દંધને બે પગ પહોળા કરીને ઉભા રહેલા
પુરુષના આકારનો છે, તે લોકની બહાર
અનંત અલોક છે.

૫૨ દ્રવ્ય (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય,
આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવ, કાળ)
ની વ્યવસ્થા ફક્ત લોકમાં જ છે. અલોકમાં
ફક્ત આકાશ છે.

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, જે જીવ અને પુદ્ગલને
ગતિમાં સહાય કરે છે, તેનો અલોકમાં અભાવ
છે અને તેથી જીવ કે પુદ્ગલ લોકની બહાર
જરા જેટલા પણ જતા નથી.

આ માન્યતાને વિજ્ઞાને પણ સમર્થન
આપ્યું છે.

—“વિજ્ઞાને આ પ્રહ્લાંડની બહાર અલોક

માન્યું છે. અને આ પ્રહ્લાંડને હાઈડ્રોડાયને-
મિક્સના (Hydro-Dynamics)ના સિદ્ધાંત
પ્રમાણે Isentropic-આઇસન્ટ્રોપિક સિસ્ટમ
માની છે. જે સિસ્ટમની મર્યાદા બહાર, કોઈ
પણ પરમાણુ (પુદ્ગલ) કે શક્તિ જઈ શકતા
નથી. એની ફેર-રચના, ગતિ વગેરે પ્રહ્લાંડ
પૂરતી જ મર્યાદિત છે.”

આમ આ શાસ્ત્રીય વાતને પણ વિજ્ઞાને
સમર્થન આપ્યું છે.

આધુનિક-માન્યતાઓ પ્રમાણે પ્રહ્લાંડની
રચના ખૂબ જ અટપટી છે.

અસંખ્ય આકાશગંગાઓ, નિહારિકાઓ
તથા સૂર્યમાળાઓ પ્રહ્લાંડમાં વસે છે.

—ભૂગોળ-ખગોળશાસ્ત્રીઓ એમ કહે છે કે-
આ પ્રહ્લાંડને પણ પોતાનું કેન્દ્ર છે, અને
તે કેન્દ્રની પરિક્રમા આ પ્રહ્લાંડના દરેક અવ-
કાશી પદાર્થો કરી રહ્યા છે.

તેથી આપણે વસીએ છીએ તે સૂર્યમાળાના
તમામ સભ્યો પણ પોતાના જનક સૂર્યની
સાથે ઉપરોક્ત કેન્દ્રની પરિક્રમા કરે છે.

જૈન દર્શન પ્રમાણે પૃથ્વી સ્થિર છે તે
ચર નથી. પરંતુ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર,
તારા વગેરે સર્વ જ્યોતિષવિમાનો, જે અહીં
દ્રીપમાં આવ્યાં છે તે સર્વે મેરૂપર્વતને કેન્દ્રમાં
રાખી પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યાં છે.

તેની વિગત આ પ્રમાણે—

મેરુ પર્વતના મૂળમાં સમભૂતલા પૃથ્વી
નામનું કેન્દ્ર છે. જ્યાં બરાબર મધ્યમાં આઠ
રુચક પ્રદેશો આવ્યા છે, જે આ સમસ્તલોકનું
મધ્ય કેન્દ્ર છે.

ઉપરોક્ત તમામ ચર-જ્યોતિષ વિમાનો આ લોકના મધ્યખિંદુ (અષ્ટ-રુચક-પ્રદેશ)થી ઊંચે ૭૬૦ ચોજનથી ૯૦૦ ચોજન સુધીમાં મેરુ-પર્વતને પરિક્રમા કરી રહ્યા છે.

આમ આપણી આ શાસ્ત્રીય-માન્યતાને પણ અર્વાચીન-માન્યતાનું સમર્થન મળે છે. ભલે ! એ પૂર્ણપણે ન હોય છતાં જખરજસ્ત ટેકો તો મળે જ છે !

લોકની મધ્યમાં તિર્ચ્છલોક રહ્યો છે. તેમાં અસંખ્ય દ્વીપ અને સમુદ્રો છે. જંબૂદ્વીપ (જે તિર્ચ્છલોકની મધ્યમાં છે, અને આપણું ભરત ક્ષેત્ર એ જંબૂદ્વીપના દક્ષિણ છેડે આવ્યું છે.) થી કેટલાક દ્વીપ અને સમુદ્રને અંતરે અરુણ-વર દ્વીપ આવ્યો છે.

આ અરુણવર દ્વીપને ફરતા અરુણ-વરસમુદ્રમાંથી તમસ્કાય ફેલાય છે, જે પાંચમા બ્રહ્મલોકના પ્રતર સુધી પહોંચે છે જેને કારણે પ્રગાઢ-અંધકાર છવાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે આ પ્રગાઢ-અંધકારને કારણે એમાં અવધિજ્ઞાનના ઘણી એવા દેવો પણ અટવાઈ જાય છે.

વર્તમાન-વિજ્ઞાને બ્રહ્માંડમાં આવા શ્યામ-છિદ્રો (Black Holes) શોધી કાઢ્યા. એ શ્યામ-છિદ્રોના પ્રદેશમાં પણ પ્રગાઢ-અંધકાર છવાયો છે, જેથી જ એ શ્યામ-છિદ્રો અતિ ઘનત્વ ધરાવતાં હોવાથી તેઓના પ્રચંડ ગુરુત્વાકર્ષણને કારણે કોઈ પદાર્થ કે શક્તિ પરાવર્તિત થતાં નથી, પરંતુ એ છિદ્રોમાં જ સમાઈ જાય છે. આમાં પ્રકાશનું જરાપણ પરાવર્તન ન થવાને કારણે એ પ્રદેશો શ્યામ ભાસે છે.

વર્તમાન ઉપરોક્ત-માન્યતા શાસ્ત્રીય તમસ્કાયની વાતને જરૂર સમર્થન આપે છે.

વળી વિજ્ઞાન એમ માને છે કે—

વાતાવરણનું બહુ પડ પૃથ્વીની ઉપર

આવ્યું છે. પરંતુ એ વાતાવરણનું બંધારણ ને ઘટકો દરેક ઠેકાણે સરખા નથી, પણ જુદાજુદા અંતરે એમોસ્ફીયર, સ્ટ્રેટોસ્ફીયર, આયનો-સ્ફીયર વગેરે વાતાવરણના થર માનવામાં આવ્યા છે. જેમ જેમ પૃથ્વીની ઉપર જઈએ તેમ તેમ તે પાતળું અને અતિ-પાતળું બનતું જાય છે. એના બંધારણીય ઘટકોમાં પણ તે જ પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે.

આપણા આગમ વગેરે ગ્રંથોમાં ઘનવાત, તનુવાત, ઘનોદધિ વગેરેની લંબાણપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જેના આધારે લોકમાં વાયુ, પાણી વગેરેના અલગ અલગ ઘનત્વ ધરાવતા પડ આવ્યા છે. અને જેના આધારે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી વગેરે રહ્યાં છે.

આમ ઉપરોક્ત શાસ્ત્રીય-વાતનું વર્તમાન-કાલીન-વાતાવરણના વિષયમાં પણ જો ઊંડાણ-પૂર્વક સંશોધન કરવામાં આવે તો ઘણી માન્યતાઓને સમર્થન મળશે જ !

આમ ઘણી ઘણી શાસ્ત્રીય-માન્યતાઓને વર્તમાન-કાલીન-સિદ્ધાંતો દ્વારા પૂર્ણપણે યા આંશિક સમર્થન મળે છે.

જો આ વિષયમાં હજુ પણ ઊંડું સંશોધન કરવામાં આવે તો શ્રદ્ધા છે કે ઘણી માન્યતા-માં સામ્યતા જણાશે.

જો કે શ્રી વીતરાગ-ભગવંતના વચનોની ચકાસણી કરવાની હોય જ નહિ, પરંતુ વર્તમાન-જગતને અને ખાસ કરીને શંકાની નજરે જોતા અપૂર્ણજ્ઞાની-વર્ગને ધર્મસન્મુખ કરવા હોય કે તેઓને શ્રદ્ધાળુ બનાવવા હોય તો તે માટે આવાં સંશોધન કરવાં જરૂરી છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચા કરતાં શ્રી જિનાશા-વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કહેવાયું હોય તો ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડં.

—‘સર્વથા સૌ સુખી થાઓ,
ધર્મ સૌ કોઈ આચરો.’

વિજ્ઞાનવાદ-પ્રચારિત

ભૂગોળ-ખગોળશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનો શાસ્ત્રદષ્ટિએ ઉકેલ

(આછી રૂપરેખા)

લેખકો :- ગાંધી રતિલાલ પાનાચંદ (વડોદરા)

ગાંધી કાન્તિલાલ મંગળદાસ (વડોદરા)

[આ લેખ અમારી સંસ્થાના મુખ્ય-પ્રાણસમા ભાઈઓનો પાલનપુરની તા. ૨૮, ૨૯, ૩૦ ઓક્ટોબર ૧૯૮૩ નો તત્ત્વજ્ઞાન-ગોષ્ઠિમાં નિબંધરૂપે આવેલ, તેને યોગ્ય રીતે પરિમાર્જિત કરી જિજ્ઞાસુઓના લાભાર્થે અહીં પ્રસ્તુત કરીએ છીએ. સં.]

અમો જ્યારે સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા હતા. ત્યારે ભૂગોળમાં પૃથ્વી સંબંધી જ્ઞાન અપાતું અને શ્રી પર્યુષણ-પર્વમાં વ્યાખ્યાનમાં કદપ-સૂત્રમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય સ્વવિમાને અત્રે આવ્યા તે સાંભળતા. આ સાંભળીને ભૂગોળમાં શીખેલું સત્ય નહોતું લાગતું. કેવળીની વાણી સત્ય લાગતી હતી.

વધુમાં શ્રી જંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞરિત તથા અન્ય ગ્રંથોનો પ. પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી મ. સા. ના શિષ્ય પૂ. પં. મુનિ શ્રી અભય-સાગરજીએ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને આપણી ભૂગોળ-ખગોળ ઉપર સચોટ વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યાં, તે સાંભળીને આપણી વાતો વધુને વધુ સત્ય લાગવા લાગી.

પરિણામે શ્રી જંબૂદ્વીપના વર્ણન મુજબ તેને માપ-પ્રમાણસર આરસમાં રજુ કરવા માટે શ્રીપાલીતાણા તીર્થમાં જંબૂદ્વીપ અને મેરૂ-

પર્વત તથા તેની રચના સ્કેલ-મુજબ બનાવવા માંડી અને તેનું વિગતથી વર્ણન આરસમાં લખવાનું નક્કી કર્યું, જેથી કોઈ પણ જિજ્ઞાસુને તે રચના જોઈને અને લખાણ વાંચીને શ્રી જંબૂદ્વીપનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે.

આ બધી રચના સાથે આપણા ગ્રંથોમાં દર્શાવ્યા મુજબ બે સૂર્ય-ચંદ્ર તથા રાત-દિવસ તથા ચંદ્ર જે દરરોજ ૪૮ મિનિટ (બેઘડી) મોડો દેખાય છે અને અમાસને દિવસે સૂર્યની સાથે હોય છે.

આ બધી બાબતોને પ્રેક્ટીકલ બતાડવા માટે નાના-મોટા મોડલ બનાવીએ તો પ્રત્યક્ષ સમજ શકાય. તેથી અમો બંનેએ પ. પૂ. પં. શ્રી સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરી બે મોડલ બનાવ્યાં.

જેથી પ્રેક્ટીકલ જોઈ અને સમજ શકાય. તથા આ મોડલ ઉપરથી મોટું મોડલ બનાવવાથી વિસ્તારથી સમજણ પડે.

પરદેશોના વૈજ્ઞાનિકો અને સરકાર લખલૂંટ ખર્ચો કરીને રોકેટ, ઉપગ્રહ વગેરે આકાશમાં તરતા મૂકે છે.

ચંદ્ર ઉપર રોકેટ ગયાનું કહે છે, જે આપણી માન્યતા મુજબ બંધબેસતું નથી. તેમના સખ્ત પ્રચારથી તે અસત્ય માનવા ન પ્રેરાઈએ પણ આપણામાં જે શ્રી જંબૂદ્વીપનું વર્ણન છે ચંદ્ર-સૂર્યનું અંતર પૃથ્વીથી છે, તે બધું જોતાં ચંદ્ર ઉપર રોકેટ ગયાનું યોગ્ય લાગતું નથી.

આ આપણી વાત કોઈ માનવા તૈયાર થાય નહિ, પણ આપણે તો એક વાત છે કે આપણા શાસ્ત્રોમાં કહ્યા મુજબના મોડલથી તથા રચનાથી સત્ય બતાડવું છે અને તેની સમજણ આપવાનો અમારો પ્રયત્ન છે.

પશ્ચિમની વાતમાં અંબલેલને આપણી વાતો ગળે ન ઉતરે, પણ જે સત્ય છે તે જ્યારે સમજશે ત્યારે તે સત્ય લાગશે.

સૂર્ય અને ચંદ્રની ગતિ

એક લાખ યોજનનો શ્રી જંબૂદ્વીપ જે વર્તુલાકારે છે અને તે લવણ-સમુદ્રથી વિંટળાયેલ છે. શ્રી જંબૂદ્વીપની જમણી (બાડર)થી અંદર બાજુ ૧૮૦ યોજન અને લવણ સમુદ્ર બાજુ ૩૩૦ યોજન એમ ૫૧૦ યોજનમાં બે સૂર્ય અને બે ચંદ્ર પૂર્વથી પશ્ચિમ વર્તુલાકારે ફરે છે.

સૂર્યનાં ૧૮૪ માંડલાં છે. એથી તે દરરોજ ૨ યોજન ફરે જાય. છ મહિને તે છેવટના બિંદુએ જઈ રહે અને છેલ્લા માંડલાથી એ જ રીતે પાછો ફરે તેથી છ મહિને અંદરના છેલ્લા માંડલામાં આવે.

આ મુજબ ચંદ્રનાં ૧૫ માંડલાં છે તેથી તે દરરોજ ૩૫ યોજન ફરે જાય અને એ ચંદ્ર ૧૫ દિવસમાં છેલ્લા માંડલે જાય અને ત્યાંથી

એ જ રીતે પાછો ફરે તેથી ૧૫ દિવસમાં અંદરના માંડલામાં આવી જાય.

આ મોડલથી સમજી શકાશે. ૧૪ બન્યું-આરીથી ઉત્તર બાજુ એટલે અંદરની બાજુ આવે છે અને ત્યાર બાદ છ મહિને દક્ષિણ બાજુ આવે છે તેથી ઋતુઓ થાય છે.

આપણે સુ. ૨ ના દિવસે આકાશમાં પશ્ચિમ બાજુ જોઈશું તો ચંદ્ર દેખાશે અને ૯૬ મિનિટમાં અસ્ત થતો દેખાશે.

સુ. ૭/૮ સાંજના સમયે માથા ઉપર ચંદ્ર દેખાશે તો આ ઉપરથી વિચાર થાય કે શું ચંદ્ર પશ્ચિમમાં ઊગે છે? આપણે લખ્યા કે ચંદ્ર પૂર્વમાં ઊગે તો આ કેવી રીતે?

સૂર્ય કરતાં ચંદ્રને વધુ ફરવાનું હોવાથી તે દરરોજ ૪૮ મિનિટ (બે ઘડી) મોડો પડતો જાય. સુ. ૧૫ ચંદ્ર અને સૂર્ય સામ-સામે હોય તે વ. ૧ થી ૪૮ મિનિટ મોડો પડવાથી તે મુજબ મોડો દેખાય અને અમાવસ્યાના દિવસે પુરા ૧૨ કલાક મોડો થાય. તેથી અમાસને દિવસે સૂર્યની સાથે સવારમાં પૂર્વમાં ઊગે છે અને સૂર્ય સાથે પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે તેથી અમાસને દિવસે રાત્રે ચંદ્ર આપણને દેખાતો નથી. પણ સુ. ૧, ૪૮ મિનિટ મોડો અને સુ. ૨, ૯૬ મિનિટ મોડો હોય તેથી તે સુ. ૨ સાંજના ૯૬ મિનિટ પશ્ચિમ-આકાશમાં દેખાય.

ચંદ્ર નાનો મોટો શાથી ?

ચંદ્રની સાથે નિત્યરાહુ ચંદ્રની સાથે ૧૫ દિવસ અવળી અને ૧૫ દિવસ સવળી ગતિથી ભ્રમણ કરે છે. અને તેથી ચંદ્રની કલા સુ. ૧ થી ૧૫ અને વદ ૧ થી ૦)) સુધી જુદી જુદી રીતે દેખાય છે. પર્વરાહુથી ગ્રહણ થાય છે.

આપણી પૃથ્વીનું જેટલું ડાયામીટર છે, તેનાથી શ્રી જંબૂદ્વીપ ૧૬૦૦૦ ગણે. ડાયા-

મીટરમાં હોવાની ગણતરી હાલ આવે છે. આ વસ્તુ વધુ વિચારણા માંગે છે.

સૂર્ય અને ચંદ્રની ગતિ લગભગ ૧ સેકન્ડની ૨ યોજનની થાય છે. પૃથ્વી ૬ યોજન ગણીએ તો (હાલ જે પૃથ્વી જાણીએ છીએ તે) તેથી તેની ઉપર સૂર્ય ૩ સેકન્ડ રહે છે, પણ આપણે તેનું અજવાળું ઉનાળામાં ૧૩૩ અને શિયાળામાં ૧૦૩ કલાક જોઈએ છીએ.

આ હકીકત બરાબર ન બેસે તો તે માટે નીચેની વાત વિચારી જોશો.

એક પ્લેન પૂર્વથી પશ્ચિમ બાજુ ૧ સેકન્ડના ૧ કીલોમીટર એટલે ૧ મિનિટના ૬૦ કીલો-મીટરની ગતિથી ઉડે છે. આપણે મકાનની અગા-શીમાંથી પૂર્વ બાજુથી આવતું તેને ૧૦ મિનિટથી જોઈ શકીએ છીએ, અને પશ્ચિમ બાજુ ૧૦ મિનિટ જતું જોઈ શકીએ છીએ, પણ તે પ્લેન આપણા માથા ઉપર સેકન્ડના ૧૦૦ મા લાગ સુધી રહે છે. પણ તેને આપણે ૨૦ મિનિટ જોઈ શકીએ છીએ. તેમાંથી જોરદાર લાઈટ ફેંકાતું હોય તો ૨૦ મિનિટ જોઈ શકીએ છીએ. આ મુજબ સૂર્યનું છે. તેનું અજવાળું ૧૦૩ થી ૧૩૩ કલાક જોઈ શકાય છે.

દ્રષ્ટિબ્રમ

૧. અ. રેલ્વેના બે પાટા દૂર લેગા થતા લાગે છે, પણ તેવું નથી. તેમ પૃથ્વી અને આકાશ ક્ષિતિજમાં લેગું થતું લાગે છે, પણ તેવું નથી.

૨. અ. એરોપ્લેન સીધું ઉડે છે અને ક્ષિતિ-જમાંથી આવતું અને ક્ષિતિજમાં જતું લાગે છે, પણ તેવું નથી.

બ. તેમ સૂર્ય અને ચંદ્ર આકાશમાં પૃથ્વીથી ૮૦૦ યોજન અને ૮૮૦ યોજન સરખી ઉંચાઈએ સીધું ભ્રમણ કરે છે, પણ ક્ષિતિજમાં ઉગતો અને આથમતો લાગે છે.

૩. અ. એરોપ્લેન દૂરથી આવતું હોય તો આગલો ભાગ જોયો અને પાછલો ભાગ નીચો દેખાય છે અને દૂર જતું તેનાથી જાંધું દેખાય છે, માથા ઉપર ખરી સ્થિતિમાં દેખાય છે.

બ. તે મુજબ સૂર્ય-ચંદ્ર પૂર્વમાં દૂર જે સ્થિતિમાં દેખાય છે તેનાથી પશ્ચિમમાં દૂર તેનાથી ઉલ્ટો દેખાય છે, જ્યારે માથા ઉપર ખરી સ્થિતિમાં.

આ રીતે નાના-મોટા જવાબો આપણા શાસ્ત્રો મુજબ બેસે છે. આજના વિજ્ઞાનની કેટલીક-હકીકતોના જવાબ આપણે આપી શકીએ તેમ છીએ. આપણા જવાબો તેમની કસોટીએ ચઢે તો ખરી સ્થિતિની સર્વને જાણકારી થાય.

છતાં આપણે હજુ ઘણા ઉકેલ કરવાના રહે છે. ભારત અને અમેરિકા વચ્ચે ૧૦૧૧ કલાકનો ફેર તથા ઉત્તરધ્રુવમાં ઘણો સમય અજવાળું અંધારું વગેરે. આનો ઉકેલ શોધી શકાય તેવો છે, આ માટે વધુ સમય અને પ્રયત્નની જરૂર છે. આમાં રસ લેનારના સહકારની અપેક્ષા પણ ઘણી રહે છે.

અમારું નવું સંશોધન નથી, પણ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ ને રહેલથી મોડલમાં મૂકીને શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ નક્કર હકીકતને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરી બતાવવાનો અદ્ય પ્રયત્ન છે.

ભારત અને ભરત

રમણલાલ બખાલાઈ સાહે
૧૦ વિધ્યંદુ સોસાયટી
પાલડી-અમદાવાદ

[બંને વચ્ચે શબ્દની સમાનતાથી થતી ભ્રમણાનું નિરસન]

આજના વર્તમાન-કાળમાં ભારત અને ભરત વચ્ચે નામની સમાનતાને કારણે ઘણી વખત ગુંચવાડો થઈ જતો માલુમ પડી આવે છે અને જે સ્થાને ભરતક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ આવે છે, તે સ્થાને તેના દૂકા નામ ભરતને સ્થાને ભારત શબ્દ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે અને તેથી સામાન્ય-જનસમૂહ ઉપર સમગ્ર ભરતક્ષેત્રને સ્થાને ભારત એટલે ભારતવર્ષ (જૂનું હિંદુસ્તાન)નો જ આભાસ ઉપસી આવે છે.

આ પરિસ્થિતિ લાંબા-સમયથી ચાલી આવે છે અને આ કારણે કેટલાક પ્રશ્નો ગુંચવાઈ ગયા છે અને જે શાસ્ત્ર-કથિત સ્થળોના ઉલ્લેખો આવે છે તે સ્થળોનો સમગ્ર ભરત-ક્ષેત્રમાં જ સમાવેશ થતો હોવા છતાં તે તે સઘળા-સ્થળોનો પ્રાયઃ ભારતવર્ષમાં જ સમાવેશ કરવાની ભૂલ પણ થઈ જાય છે.

આવી ભૂલો ન થાય, તે માટે આપણે ભરતક્ષેત્ર અને ભારત-વર્ષની સાચી પરિસ્થિતિ જાણી લેવી જરૂરી છે.

ભરતક્ષેત્ર-એ જે વિભાગ (ઉત્તરાર્ધ-ભરત અને દક્ષિણાર્ધ-ભરત) માં અથવા છબંડ (ઉત્તરાર્ધના પૂર્વ-મધ્ય અને પશ્ચિમ તથા દક્ષિણાર્ધ-ભરતનાં પણ પૂર્વ-મધ્ય અને પશ્ચિમ એમ ૩+૩=કુલ ૬ બંડ) માં વહેંચાયેલો છે

તથા ઉત્તરાર્ધ અને દક્ષિણાર્ધ ભરતક્ષેત્ર એમ બંને વિભાગમાં સોળ-સોળ હજાર મળીને કુલ ૩૨૦૦૦ દેશો રહેલા છે.

આ ભરતક્ષેત્ર ઉત્તરથી દક્ષિણ પર ૬ યોજન પહોળું અને પૂર્વથી પશ્ચિમ આશરે ૧૪૪૭૧ યોજન લાંબું છે. તેનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૫૩ લાખ યોજનથી અધિક છે.

દક્ષિણાર્ધ ભરતક્ષેત્રનું ક્ષેત્રફળ ૧૮ લાખ યોજનથી અધિક છે,

સમગ્ર ભરતક્ષેત્રમાં આવેલા બત્રીશ હજાર દેશો પૈકી દક્ષિણાર્ધ ભરતના મધ્યબંડમાં ૫૩૨૦ દેશો આવેલા છે જે પૈકી ૨૫૩ દેશો આર્ય છે. (બાકીના બધાજ દેશો અનાર્ય છે) તેવા એક દેશનું સરેરાશ ક્ષેત્રફળ લગભગ સવાસો યોજનનું છે. (આ યોજન પ્રમાણગુણ યોજન ગણવાના છે અને ૧ પ્રમાણગુણ યોજન= ૩૬૦૦ માર્દલ આશરે થાય છે.)

આ રીતે ૩૨૦૦૦ દેશો, છ બંડ અને બે વિભાગ (ઉત્તરાર્ધ અને દક્ષિણાર્ધ)વાળું જે ક્ષેત્ર તે ભરતક્ષેત્ર.

ભારતવર્ષ એટલે આજના ભારત, પાકિસ્તાન અને બંગલા દેશની સામૂહિક ભૂમિ.

નજીકના ભૂતકાળમાં હિંદુસ્તાન તરીકે ઓળખાતા આ ભારતને જ આપણે ભરતક્ષેત્ર માની લેવાની ભૂલ ઘણી વખત કરી નાંખીએ

છીએ, પરંતુ આ ભારતવર્ષ કે હિંદુસ્તાન તો એશિયા-ખંડનો જ એક વિભાગ છે. અને આ ભારત-વર્ષવાળા એશિયાખંડ સહિત કુલ છ કેસાત ખંડ (એશિયા-આફ્રિકા-યુરોપ-ઉત્તર અમેરિકા, દક્ષિણ અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલીયા અને દક્ષિણ ધ્રુવ ખંડ) ભૂમિ જ આજના માનવસમુદાયથી પરિચિત થઈ શકી છે. આ સાત ખંડને જ આજનો માનવસમૂહ આખી પૃથ્વી તરીકે સ્વીકારી લે છે.

આજના આધુનિક-શિક્ષણમાં પલોટાયેલો માનવસમૂહ જેને આખી પૃથ્વી કહે છે તે આખી પૃથ્વી (મહાસાગરો સહિતની સાત ખંડોવાળી ભૂમિ) નો આપણે ‘પરિચિત દશ્ય જગત’ તરીકે ઉલ્લેખ કરવો વધુ સુગમ થઈ પડશે.

આ ‘પરિચિત દશ્ય જગત’ નો વિસ્તાર વધુમાં વધુ ૨૦૦૦૦ માઈલ લાંબો અને ૨૦૦૦૦ માઈલ પહોળો છે અને તે શાસ્ત્રીય માપ પ્રમાણાનુસાર યોજન પ્રમાણે તો લગભગ છ યોજન લાંબી અને છ યોજન પહોળી ભૂમિ કહી શકાય.

જેનું કુલ ક્ષેત્રફળ લગભગ ૩૫ યોજન થાય.

આ ૩૫ યોજન (લગભગ) ક્ષેત્રફળવાળા આધુનિક દશ્ય-જગતનાં સાત ખંડો પૈકી એશિયા ખંડનો એક વિભાગ એ જ ભારત વર્ષ.

આ ભારત-વર્ષ (જુના સમયનું સમગ્ર હિંદુસ્તાન) ઉત્તર-દક્ષિણમાં ૧૬૦૦ માઈલ લાંબું અને પૂર્વથી પશ્ચિમ ૧૮૦૦ માઈલ પહોળું છે, જે પ્રમાણાનુસાર માપીએ તો લગભગ ૦૧ યોજન લાંબું અને ૦૧ યોજન પહોળું છે. જેનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૦૧ યોજન જ થાય.

આ ૦૧ યોજન ક્ષેત્રફળવાળી ભૂમિ તે જ ભારતવર્ષ.

આ ભારત-વર્ષનું ભરત-ક્ષેત્રમાં સંભવિત સ્થાન કયાં? એ સમજવા વિચારવું જરૂરી છે કે—

આપણે ત્યાં શ્રીશાંતિસ્નાત્ર વગેરેમાં બોલાય છે કે ભરતક્ષેત્રે દક્ષિણાર્ધ ભરતે મધ્ય ખંડ....

(દક્ષિણ-ભરતના મધ્ય-ખંડમાં), પણ ખરી રીતે મધ્ય ભાગે-આર્યાવર્તે (૨૫૩) આર્ય દેશોનો સમૂહ) દક્ષિણ તરે (દક્ષિણ છેડે) સગર ચક્રવર્તી દ્વારા આકર્ષિત લવણ જલ મધ્યે દ્વીપ સમૂહ (એશિયા-આફ્રિકા વિગેરે સાત દ્વીપ અથવા ખંડ) એશિયા દ્વીપ-ભારત એમ બોલાવું ઠીક લાગે છે.

એટલે દક્ષિણ ભરત ક્ષેત્રના-મધ્ય ખંડમાં આર્યાવર્તના-દક્ષિણ કિનારે લગણુ-સમુદ્રના આવેલા પાણી વચ્ચે એશિયા ખંડમાં-આ ભારત વર્ષ રહેલો છે.

એટલે ભરતક્ષેત્ર ૩૨૦૦૦ દેશો જેમાં સમાઈ જાય છે, તેવી છ-ખંડવાળી ભૂમિ અને ભરતક્ષેત્રના જ દક્ષિણાર્ધ-ભરતના મધ્ય ખંડના આર્યાવર્તના છેક દક્ષિણ કિનારે આવેલા દ્વીપ સમૂહોમાંના એક એશિયા દ્વીપ (ખંડ) નો એક નાનો સરખો વિભાગ એ ભારતવર્ષ.

ભરતક્ષેત્રમાં આવેલા છ ખંડ-વૈતાહ્ય પર્વત-૩૨૦૦૦ દેશ કે ગંગા કે સિંધુ નદીનો સમાવેશ ભારતવર્ષમાં થઈ શકે નહિ. આ બધાનો સમાવેશ તો ભરતક્ષેત્રમાં જ થઈ શકે.

કેટલીક જરૂરી સ્પષ્ટતાઓ.

ભરતક્ષેત્રમાં

ઉત્તરે— હિમવંત પર્વત
મધ્યમાં— વૈતાહ્ય પર્વત
પૂર્વ તરફ વહેતી— ગંગા નદી
પશ્ચિમ તરફ વહેતી—સિંધુ નદી

આ ચાર શાશ્વત પર્વત તથા નદી રહેલ છે.

ભારતવર્ષમાં

ઉત્તરે- હિમાલય પર્વત
મધ્યમાં- વિંધ્યાચલ પર્વત
પૂર્વ તરફ- ગંગા નદી

પશ્ચિમ તરફ વહેતી-સિંધુ નદી

આ ચાર અશાશ્વત પર્વત તથા નદી રહેલ છે.

પરંતુ આ ચારે સમાન નામવાળા પર્વતો તથા નદીઓ ભરતક્ષેત્ર માર્કે ભારતવર્ષમાં પણ હોવાથી ભરતક્ષેત્ર તરીકે ભારતવર્ષને જ માની લેવાની ગુચવણ વધુ દઢ બની છે.

પરંતુ ભરતક્ષેત્રની ઉત્તરે આવેલ હિમવંત પર્વતની ઉત્તરમાં હિમવંતક્ષેત્ર આવેલું છે, જે અકર્મભૂમિ છે, અને ત્યાં અસિ-મસિ કે કસિ (કૃષિ) (શસ્ત્ર-લેખન સામગ્રી-ખેતીવાડી) નો કોઈજ વ્યવહાર નથી. યુગલિક એટલે સ્ત્રી-પુરૂષના

જોડકા બે માનવો વિચરે છે. કલ્પવૃક્ષો તમામ સામગ્રી કે ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે, ત્રીજા આરાના ભાવ પ્રવર્તે છે, ત્યાંના માનવીનું એક ગાઉનું શરીર અને એક પલ્લોપમનું આયુષ્ય હોય છે.

જ્યારે ભારતવર્ષની ઉત્તરમાં આવેલ હિમાલય પર્વતની ઉત્તરે ચીન-તિબેટ અને અફઘાનિસ્તાન આદિ દેશો આવેલા છે. તે કર્મ ભૂમિ એટલે અસિ-મસિ અને કસિ (શસ્ત્ર-લેખન-ખેતીવાડી) ના વ્યવહારવાળા અને પાંચમા આરાના ભાવ યુક્ત છે, માનવી અલ્પ-આયુષ્યવાળા અને નાના માપવાળા શરીરના હોય છે.

જેથી ભારતવર્ષને સમગ્ર ભરતક્ષેત્ર તથા હિમાલય-પર્વતને હિમવંત-પર્વત તરીકે માની શકાય તેમ નથી, એમ લાગે છે.

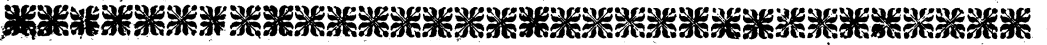
આજનું અધિકચરા પ્રયોગના આધારે જીવનારું વિજ્ઞાન કયાં? અને આપણું પારમાર્થિક-સત્ય વિજ્ઞાન કયાં? કેટલો તક્ષવત? આજનો માનવી આ તક્ષવતને ભૂલી ભૌતિક-સુખોના જ્રમણમાં શું શું કરતો નથી? આવો આજનો જ્ઞાંત માનવ અજ્ઞાન અને મોહની આબૃત્તિ, ચિંતન શક્તિનો દુરુપયોગ કરી વાસ્તવિક વિજ્ઞાનના માર્ગથી છોડી માત્ર મન-બુદ્ધિથી સમજતા તત્ત્વહીન-માર્ગોને સત્ય-સિદ્ધ કરવાથી ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે, અજ્ઞાન-માર્ગ બનાવવા મથે છે. ઉદ્યોગ-માર્ગનો આશ્રય લઈ માત્ર પુરુષાર્થને જોટી રીતે અગ્ર-પદ આપી રહ્યો છે, યત્ર-વાદના ધોરણે જઈ વિજ્ઞાનવાદમાં ફસાઈ રહ્યો છે, રાજસી નીતિના માર્ગને અવલંબી ઘણું મેળવવાના તાનમાં અવળે રસ્તે ધસી રહ્યો છે, છતાં તેની માનસિક વ્યથાઓ ઘટી છે ખરી? ગુચવાઈ રહેલ પ્રશ્નોનું સમાધાન જડયું છે? જીવનની વાસ્તવિકતાનાં દર્શન થયાં છે?

આયોનું ભૂગોળ-જ્ઞાન

—જશવંત ભટ્ટ

(સં. ૨૦૩૯ પુસ્તક-૧ પૃ. ૧૫ થી ૧૯ ચાલુ)

(આ લેખ અખંડઆનંદ (ભન્યુ. ૬૮) માં પ્રકાશિત થયેલ, આ લેખમાં કેટલીક વિગતો અમોને માન્ય નથી, છતાં પ્રાચીન-સંસ્કૃતિના ગૌરવના ધોરણે કેટલીક વાતો ઉપયોગી હોઈ અત્ર પુસ્તકથી બાકી રહેલ ભાગ અહીં સાભાર પ્રગટ કર્યો છે. —સંપાદક

‘અપિક ઇડિયા’ નામના ગ્રંથમાં નીચેની વિગતો સિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

- (૧) પૃથ્વી પર કેટલાક દ્વીપો અને અને તેની આસપાસ મહાસાગરો હતા.
- (૨) જે ભૂમિ પર આપણે રહીએ છીએ, તેનું નામ જંબૂદ્વીપ હતું.
- (૩) આપણી પૃથ્વીની દક્ષિણે ક્ષાર-સમુદ્ર હતો અને ઉત્તરે ક્ષીર હતો. તેની પૂર્વ-પશ્ચિમે પણ સમુદ્રો હતા.
- (૪) પૃથ્વીના મધ્ય-ભાગમાં સોનાનો મેરુ પર્વત હતો.

આ પર્વતની દક્ષિણે તથા પૂર્વ-પશ્ચિમે જનારી ત્રણ પર્વતોની હારમાળા હતી.

એક હિમાલયની,

બીજી કાશ્યપોત્તમ અથવા કૈલાસની, અને ત્રીજી નિષેધની,

હિમાલયની દક્ષિણે ભારતવર્ષ હતું. ઉત્તરે હિમવત; તેમાં ત્રિવિષ્ટપ (તિબેટ અને ચીન) હતાં.

કૈલાસની પેલી તરફ અને નિષેધ પર્વતની આ તરફ હરિવર્ષ, મંગાલિયા અને ઉત્તરે તુર્કસ્તાન આવે છે.

(૫) ઇલાવૃત્ત વર્ષના ચાર ભાગ મેરુ, ગંધ-માદન અને માલ્યવાન પર્વતોથી થયા છે.

અહીં જંબૂદ્વીપ અને જંબૂ-વૃક્ષોમાંથી નીકળેલી જંબૂ નદી હતી.

પશ્ચિમની તરફ ભદ્રાચ અને કેતુમાલ બે દેશ આવેલા હતા.

(૬) કૈલાસ પર્વતની ઉત્તરે મોટું રેતીનું રણ અને સરોવર હતું. તે ગોખીના રણ-આરબ સમુદ્રથી આજે ઓળખાય છે.

(૭) ભારત વર્ષની ઉત્તરે યવનો, કંબોજો, દારુણ, કુલત્યો, હૂણ, પારસિકો વગેરે લોકો રહેતા હતા, તેમ લીખપર્વમાં લખેલ છે.

(૮) ઈ. સ. પૂર્વ ૪૫૦માં-હિરોડોટસે પોતાનો ઇતિહાસ લખ્યો.

તે વખતે હિંદુઓને યવનોનો પરિચય હતો.

આ પૂર્વે હિંદુઓ આસિરિયન અને આદિયન લોકો સાથે વેપાર-ધંધો કરતા.

તેના પશુ નકશા આપવામાં આવ્યા છે.

પશુ હિરોડાદસ તથા સ્ટ્રેબોના પૃથ્વીના નકશામાં અમેરિકા બતાવવામાં આવ્યો નથી. જ્યારે આપણા નકશા. નં. ૧ માં તે બતાવવામાં તેમજ યોગ્ય સ્થાને આપવામાં આવેલો છે. એનો અર્થ એ કે તે દિવસે અમેરિકાની પશુ માહિતી હતી.

અંગ્રેજોનો જૂનામાં જૂનો પૃથ્વીનો નકશો દશમા શતકનો છે. એ એટલો ગોટાળાવાળો છે કે તે પરથી સ્થળબોધ થઈ શકતો નથી.

જાપાનીઝ નકશો સરળ છે.

તેમાં નદીઓ બહુ મોટી, સાગરો માટે જગ્યા ઓછી અને દેશોની નિશાની બરાબર મળી આવતી નથી, છતાં તેમાં વિશેષતા દક્ષિણ ધ્રુવની છે. તેની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે.

આથી તે સમજી શકાય છે કે આજે જે પ્રદેશની શોધ અંગ્રેજ-બલાસીઓ કરી રહ્યા છે, તે સ્થળનું જ્ઞાન જાપાનીઓને હતું.

આટલાંટિક-મહાસાગરની પછી જમીન છે. જમીન એટલે કે અમેરિકા જ છે.

હિરોડાદસે જે રીતે નકશા કાઢ્યા છે, તે જ રીતે પ્રાચીન હિંદુ-નકશા ચીતરવામાં આવ્યા છે, અને તે આકારમાં ગોળ છે. તેમાં ભૂગોળની રૂપરેખા સારી કાઢી શકાય છે; કારણ પૃથ્વી પણ ગોળ જ છે ને (!)

તેમાં જૂના ખંડોની આસપાસ મહાસાગર બતાવવામાં આવ્યો છે. તેની પેલી તરફ સુવર્ણ ભૂમિ શ્વેતદ્વીપ દેખાડેલ છે; તે હાલનું ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા છે, એમ સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

પશ્ચિમ ભાગમાં ફાટ બતાવવામાં આવી છે, તે ફાટ હાલનો કેરિબિયન સમુદ્ર તથા મેક્સિકોનો અખાત છે.

એ ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચેમાં હોવાથી બંનેને સાંધે છે. તેપરના માર્ગથી બંને દેશોનું જોડાણ થયું છે અને વ્યવહાર ચાલે છે.

અમેરિકાના નકશામાં આપેલ સુવર્ણ ભૂમિ અને શ્વેતભૂમિ તે આપણા પ્રાચીન ભૂગોળ વર્ણનમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે.

આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસમાં શ્વેતદ્વીપ એ અતિ મહત્વનું સ્થળ છે; કારણ, “તે ઉપર શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન (અમેરિકન ઓસોનિયસ)નું આધિપત્ય છે,” એવું પુરાણોમાં વર્ણન આવે છે.

આ જગ્યાને આપણા લોકો તમોભૂમિ, જલભૂમિ, અને વિષ્ણુભૂમિ-વૈકુંઠ એમ કહે છે.

એ પ્રમાણે ઉત્તર અમેરિકાના લોકો આ જગ્યાને ઓશિયાનસ કહે છે.

આ ઓશિયાનસ પ્રમાણે ભગવાન વિષ્ણુ જલદેવ છે. તે અમેરિકાના અધિદેવતા છે.

અમેરિકાની છૂટેલી જમીનને આપણે બીજું નામ ‘લોકાલોક પર્વતની જમીન’ એવું આપ્યું છે.

પૂર્વના લોકોની એવી સમજ હતી કે

“આ દ્વીપમાં દુર્ઘટ પર્વતોની હારો મોજુદ છે.”

ઉત્તર અમેરિકામાં ‘રોકી પર્વત’ની શ્રેણી છે, અને દક્ષિણ અમેરિકામાં ‘એડિસ’ પર્વતની છે.

આ લાંબી લાંબી પર્વતની હારમાળાઓને આપણા નકશામાં ‘લોકાલોક પર્વત’ કલ્પના આપવામાં આવી તે સચુક્રિતક અને સાધાર દેખાયા વિના રહેતી નથી.

આટલા પ્રતિપાદન પછી પણ પાશ્ચાત્ય યુરોપિયનના હાથનો ન હોવાથી નકશા નં. ૧ અને તેની વિગત ગણનાને પાત્ર થતી નથી.

પુરાણ-કાળથી ભૌગોલિક તેમજ ઐતિહાસિક સાહિત્યનો નકશો એક અંગ બની રહ્યો છે, છતાં તેને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી. બદલે તેની અવગણના કરવામાં આવે છે.

ઇતિહાસકારોએ આપણા વેદ, પુરાણ, કે, મહાકાવ્યોનો ભૂગોળ કે ઇતિહાસને ક્ષેત્રે યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો હોત અને એક-પક્ષી પલ્લુ નમાવી દીધા વિના બે નિષ્પક્ષ તોલ કર્યો હોત, તો આજે જગતના સાહિત્યમાં-સંશોધનમાં

આર્યોની સંસ્કૃતિ અવલ દરબજો લોગવતી હોત તેમાં શંકા નથી.

સાહિત્ય-પ્રવર્તકો તેનો અંગુલિ-નિર્દેશ કરાવે.

ઋષિ મુનિઓએ આપેલી અઢળક સામગ્રીનો પરિચય વિશ્વને કરાવવો એ વિષયના જ્ઞાતાની પવિત્ર ફરજ છે.

એથી એ જાણ થશે કે -

“ આર્યો “અસાની” નહોતા અને ભારતની સંસ્કૃતિ સરવાળી, ઈ. સ. પૂર્વેથી પુષ્ટ થતી આવી છે;”

ઋષિમુનિઓએ કરેલા જળ-સિંચનથી એનો વેલો મજબૂત બન્યો છે.

વિજ્ઞાનવાદના કારણે સાચુ જીવન-જે અમૃતમય છે, સ્વાધીન છે, ધનિષ્ઠ છે, નિકટતમ છે, પરિશુદ્ધ છે, નિર્મળ છે, દોષમુક્ત છે, જાગ્રત છે, જ્યોતિષમાન છે, સુંદર-મધુર-લલામ અને અભિરામ છે, પરિપૂર્ણ છે, સત્ય છે અને શાશ્વત છે, તેને આજનો માનવ સાવ ભૂલી રહ્યો છે, અને વિજ્ઞાનવાદથી અંજલેલ આજનો બુદ્ધિજીવી માનવ ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ પર વિશ્વાસ કરી દૌકિંક અને ભૌતિક જીવનને જીવન માની રહ્યો છે, શરીરને જ આત્મા માની બેઠો છે. લોગ-રસના સુખને સર્વસ્વ સમજે-માને છે; નામના એજ તેનો વૈભવ બની રહ્યો છે, રૂપને જ સુંદરતા ગણે છે, શરીરબળને જ બળ કહે છે. સંતતિ-પ્રજાથી અમરતા માને છે, કીર્તિને પુણ્ય કહે છે. અને પ્રવૃત્તિને જીવન માર્ગ સમજી બાહ્ય જગતની કલ્પનાને સાકાર બનાવવામાં જ માનવ જન્તની સફળતા સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસો આદરે છે.

પાણીની સપાટી સરખી છે !!!

માટે

પૃથ્વી સપાટ છે !!!

અંગ્રેજીમાં લેખક

મિ. ચાર્લ્સ કે જોન્સન-અમેરિકા

અનુવાદક

સ્વામી સ્વરૂપાનંદજી

(૪૯૬/૧ વૃંદાવન પાર્ક, સેક્ટર-૨૨, ગાંધીનગર)

*****

[આ લેખ ધ ઇન્ટર નેશનલ ફ્લેટ અર્થ સોસાયટી-ફેલિફોર્નિયા, અમેરિકાના પ્રમુખ તથા સંપાદક મિ. ચાર્લ્સ કે. જોન્સને પોતાના પ્રખ્યાત મુખપત્ર “ફ્લેટ અર્થ ન્યુઝ”ના (ફેબ્રુ. ૧૯૮૨) અંકમાં છાપેલ, તેના પરથી સાભાર ઉદ્ધત કરીને ક્રમશઃ અહીં છાપ્યો છે. આનું મૂળ અંગ્રેજી લખાણ ક્રમશઃ “જંબૂદ્વીપ” પ્રથમ પુસ્તક (આસો ૨૦૩૯)માં (પૃ. ૧ થી ૫ અંગ્રેજી વિભાગ) છપાઈ ગયો છે.]

*****

આ નિબંધમાં બેડફોર્ડ ઘટનાની વધારે સમજ આપવાનું નક્કી કર્યું છે. કારણ કે પ્રથમ તો હું પૃથ્વી સપાટ હોવા અંગેની સાબિતી-રૂપ આપણા કેટલાક મૂળ-પ્રયોગોનો ચીલો આપણે ખોઈ બેસીએ તેમ ઇચ્છતો નથી. તેમજ તેમની વિશ્વસનીયતાને ઓછી કરવા માગતો નથી.

અને બીજું, વોશિંગ્ટન ડી. સી. ખાતેની સમીક્ષાસોનિયન ઈસ્ટીરચુટ તરીકે ઓળખાતા ખ્રિસ્તી-વિજ્ઞાનના સ્થાપક અર્થે પણ એપ્રિલ ૧૭૮૫ના અંકમાં બેડફોર્ડ પ્રયોગ વિશે મારી મચડી નાખેલું વિકૃત જુઠાણું છાપ્યું છે.

આપણે યુનિવર્સલ ઝેટ્રિક સોસાયટી ઓફ અમેરિકા અને ગ્રેટ બ્રિટનનું નામ બદલીને તેમાં “ઇન્ટરનેશનલ ફ્લેટ અર્થ

રિસર્ચ સોસાયટી” નામ ઉમેર્યું તે પહેલાં તેને માટે તનતોડ કામગીરી બજાવનાર ડા. સેમ્યુઅલ બી. રોવેબોથન એમ ડી. નો કટુંબ કબીલો ફૂલેફાલે અને તેમનું નામ અમર બને.

આ આપણા દૂકામાં દૂકો પ્રયોગ છે. પરંતુ તેની પૂર્ણતાની દૃષ્ટિએ તે અમર છે. અને તેના દ્વારા તે “પૃથ્વી ઢાઠા જેવી છે” એ વૈજ્ઞાનિક-બ્રમણાનો કાયમ માટે અંત લાવે છે.

ઝેટ્રિક શબ્દની વ્યાખ્યા અને ઉપયોગ આપણે ઘણા વર્ષોથી જે રીતે કરી રહ્યા છીએ તે ગ્રીક ક્રિયાપદ “ઝીટો”માંથી ઊતરી આવ્યો છે; જેનો અર્થ ‘ખોજ કરવી’, ‘શોધ કરવી’, ‘તપાસ કરવી’, ‘હકીકત પુરવાર કરવી’, એવો થાય છે.

વીતેલાં વર્ષોમાં આ પ્રકારના પ્રયોગોનો

ઉપયોગ અમે * ફ્લેટ અર્થ ન્યૂઝમાં કર્યો છે. પરંતુ હાલના સ્વરૂપમાં ઉપયોગ શરૂ કર્યા પછી તેનો ઉપયોગ કર્યો નથી.

આપણે આ વાત આગળ ધપાવીએ તે પહેલાં મને કહેવા દો કે—

વર્તમાન પેઢીનું મગજ દવાઓ અને વ્યવસ્થિત વૈજ્ઞાનિક પેવલોવ (Pavlov) કાર્યક્રમો દ્વારા એટલું તો કલુષિત થઈ ગયું છે કે ઘટનાઓનું તથ્ય જાણવાની માત્ર “ક્ષમતા” જ નહીં મૂળભૂત “ઈચ્છા” અથવા “અભિલાષા” ગુમાવી દીધી છે; તેને સ્થાને છે માંદહું, વિકૃત, દુષિત પ્રતિભાવાળું હેવાનનું મગજ, જેને કંઈ જ્ઞાન નથી અને જાણવાની પણ ઓછી તમા રાખે છે.

....તે તો ખસ માત્ર ઈચ્છા રાખે છે અન્ય તમામ પશુઓ જેવા બની જવાના કોઈ ગાંડી-ઘેલસા-યુક્ત માન્યતાઓ....નશાખોરી, વધુ કેફી દવાઓ, વધુ જાતીય સુખ, વધુ પૈસા. આ અંગે કોઈ શંકા સેવનારને ધિક્કારે છે.

અને તેના વૈજ્ઞાનિકો તેને જેમ કહે છે તેમ વિચારે છે, કે થોડાક દિવસોમાં તે પ્લાસ્ટીકનું શરીર ધારણ કરીને અજર-અમર બની જશે અને રોકેટયાનમાં સ્વર્ગમાં જઈ શકશે.

એટલે આ પ્રકારના લોકો સમજી શકશે નહીં અને એ પણ સમજશે નહીં કે રા. સેમ્યુઅલ બી. રેવેખોથાનનો બેડફેડ પ્રશ્ન “અર્થ ફ્લેટ”નો આ પ્રયોગ કેફી દવાઓની અસરવાળી માન્યતાઓનો અંત લાવે છે. અને વિજ્ઞાન તરીકે ગણાતી ટુબીટ ફાની રેઝલ-ડેઝલ જીભરીશની મૂળ બુનિયાદનો કાયમને માટે અને સંપૂર્ણપણે અંત લાવે છે.

* આ લેખના લેખકે સ્થાપેલ “ઈન્ટર નેશનલ ફ્લેટ અર્થ રિસર્ચ સોસાયટી (કેબિફેનિયા) નું આ મુખપત્ર છે.

જે દરિયો-પૃથ્વી ગોળાકાર હોય અથવા વૈજ્ઞાનિક-માન્યતા મુજબ ચપટા ગોળાકાર હોય તો લાંબા-અંતરમાં તેની સપાટી ઉપર વળાંક યોગ્ય ઊંચાઈઓ ઉપરથી નરી આંખે જોઈ શકાશે, અને ટેલિસ્કોપથી દૂંકા અંતરની બાબતમાં પણ તે ધ્યાન બહાર જશે નહીં.

પ્રયોગથી પાણીની સપાટી સમતલ માલુમ પડી છે અને ગોળાકાર ઉપરના અથવા તેની આસપાસના પાણીની સપાટી એકસરખી હોવાનું અશક્ય છે એટલે પુરવાર થાય છે કે દરિયો-પૃથ્વીના ગોળાકારનો સિદ્ધાંત ખોટો જણાય છે. દરેક સ્થળે પાણીની એક સરખી સપાટી પૃથ્વી ગોળાકાર ધરી ઉપર અથવા ચક્રાકાર ગતિએ ફરતી હોવા અંગેની તમામ ધારણાઓ અને ગુરુત્વાકર્ષણની માન્યતાને પણ ખોટી પાડે છે.

કે બ્રિજ-વિસ્તારમાં “આદડ બેદફેડ” નામની એક કૃત્રિમ નદી અથવા નહેર છે; તે ૨૦ માઈલ કરતાં વધુ લાંબી છે. અને “બેડફેડ લેવલ” નામના નીચાણવાળા બીના વિસ્તારના ભાગમાંથી સીધી પસાર થાય છે.

આ નહેરમાં પાણી લગભગ સ્થિર છે-ઘણું ખરું સંપૂર્ણતયા આમ હોય છે. અને તેની સંપૂર્ણ-લંબાઈમાં કોઈ પણ પ્રકારના લોક અથવા પાણીના દરવાજાથી વિશ્લેષ પહોંચતો નથી. એટલે કોઈ પણ પ્રમાણમાં વળાંકનું વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ છે કે નહીં? તે નક્કી કરવા માટે આ નહેર બધી રીતે સુયોગ્ય છે. પ્રયોગ-૧

(વિખ્યાત જળ-માર્ગ) વેલ્થેસ ડેમ નામના એક સ્થળેથી વેસની બ્રીજ નામના બીજા સ્થળે જવા માટે લાકડી ઉપર ધ્વજ સહિતની એક હોડીને જવાનો આદેશ અપાયો હતો, લાકડી ઉપરનો ધ્વજ પાણીની સપાટીથી પાંચ ફૂટ અદ્ધર હતો.

આ બંને સ્થળો વચ્ચેનું અંતર છ સ્ટેચ્યુટ માઇલનું છે. ડા. રોવેબોથાન શક્તિશાળી ટેલિસ્કોપ લઈને પાણીમાં ઊતર્યા અને પાણીની સપાટીથી આશરે આઠ ઇંચ ઉપર રાખીને વેલની બ્રીજ જતી હોડીનું તેને પહોંચતાં લાગેલા પૂરેપૂરા સમય સુધી નિરીક્ષણ કર્યું.

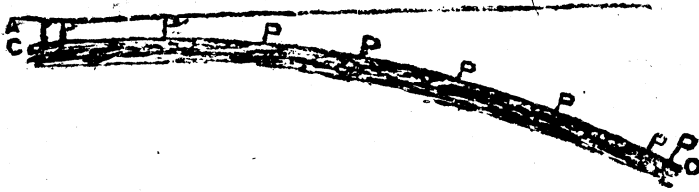
ધ્વજ અને હોડી સમગ્ર અંતર સુધી ચોખ્ખાં દેખાતાં હતાં. હોડી દ્વારા આ અંતર કપાય તે દરમિયાન કેઈ ભૂલ ન થાય તે માટે હોડી ચલાવનારને સૂચના આપવામાં આવી હતી. કે જેવો તે બ્રીજ પહોંચે કે તરત જ તેનું એક હલેસુ કમાનની ટોચે ઊંચું કરે.

ઊનાળાના એક દિવસે બપોરે લગભગ ૩-૦૦ વાગે આ પ્રયોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો.

હતો, સૂર્યનો પ્રકાશ ઘણો હતો અને હોડીની સંપૂર્ણ મુસાફરી દરમિયાન હોડીની લગભગ આગળ કે પાછળ સૂર્યનો પ્રકાશ હતો. દરેક જરૂરી શરત લગભગ પૂર્ણ કરવામાં આવી હતી અને પરિણામ તેની છેલ્લી માત્રા સુધી ચોક્કસ અને સંતોષકારક હતું.

અનિવાર્ય પરિણામ એ હતું કે—“છ માઇલની પૂરેપૂરી લંબાઈ દરમિયાન પાણીની સપાટી નિરીક્ષણ સ્થળથી કેઈ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં ઘટવાની ન હતી, અથવા નીચેની તરફ વળાંક લેવાની ન હતી.”

પરંતુ જો પૃથ્વી ગોળાકાર હોત તો આલેખ (આકૃતિ ૧)માં બતાવ્યા પ્રમાણે છ માઇલ

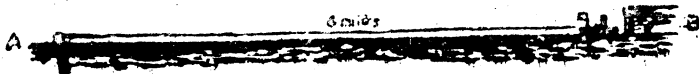
લંબાઈની પાણીની સપાટી તેના બે છેડા કરતાં મધ્ય ભાગમાં છ ફૂટ વધારે ઊંચી હોત. પરંતુ ટેલિસ્કોપ પાણીની સપાટી કરતાં માત્ર આઠ જ ઇંચ ઉપર હોવાથી પાણીની સપાટીનું સૌથી ઊંચું બિંદુ નિરીક્ષણ સ્થળથી એક માઇલ દૂર હોત અને તે બિંદુની નીચે પાણીની સપાટી બાકીના પાંચ માઇલના અંતે ૧૬ ફૂટની હોત.

એ. બી. પાણીની છ માઇલની લંબાઈ કમાન દર્શાવે છે. અને એ. સી. નિરીક્ષણ રેખા દર્શાવે છે. પાણીની કમાન સાથેના સંપર્કનું

એક બિંદુ ડી. બનશે, જે ઉપરના નિરીક્ષણથી એક માઇલના અંતરે છે.

ડી થી બ્રીજ સુધીનું બીજું અંતર પાંચ માઇલનું હશે. અને ડી થી બી સુધીનો વળાંક છ ફૂટ આઠ ઇંચનો થશે. અને તે ડી ની ક્ષિતિજ નીચે ૧૧ ફૂટ ૮ ઇંચ થશે અને સંપૂર્ણપણે દેખાશે નહીં.

પરંતુ આવી પરિસ્થિતિ જોવામાં આવી નહીં. પરંતુ નીચેનો આલેખ (આકૃતિ ૨) આ અંગેની સાચી પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે.

દૃષ્ટિ રેખા એ, બી છ માઇલના સંપૂર્ણ અંતર દરમ્યાન પાણીની સપાટીથી સમાન અંતરે અને સમાન્તર છે. આના ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે સ્થિર પાણીની સપાટી બહિર્ગોળ નથી સંપૂર્ણપણે એક સરખી છે.

પ્રયોગ-૨

આ જ નહેરમાં પાણીના એક છેડાથી બીજા છેડાની ધાર ઉપર પાણીની સપાટીથી દરેક ધ્વજની ટોચ પાંચ ફૂટ ઉપર રહે તે રીતે છ ધ્વજ એક બીજાથી એક સ્ટેચ્યુટ માઇલના અંતરે રાખવામાં આવ્યા.

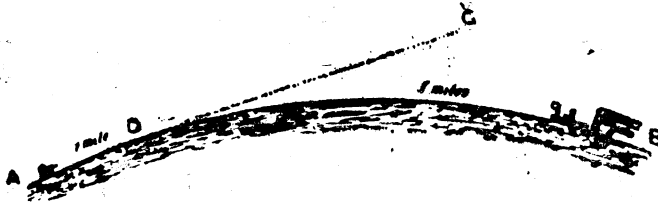
છેલ્લા ધ્વજની પાસે એક ત્રણ ફૂટના ચોરસ ધ્વજવાળી વધારે લાંબી લાકડી ગોઠવવામાં આવી. આ ધ્વજની ટોચ પાણીની સપાટીથી આઠ ફૂટ ઉપર હતી અને તેનો નીચેનો ભાગ વચ્ચે ગોઠવવામાં આવેલા અન્ય ધ્વજોની ટોચની રેખામાં રહે તે રીતે રાખવામાં આવેલ.

શક્તિશાળી ટેલિસ્કોપની મદદથી ધ્વજ એ થી બી સુધીના ધ્વજોની ઉપર અને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી નિરીક્ષણ કરતાં બી ઉપરના મોટા ધ્વજના નીચેના ભાગ ઉપર દૃષ્ટિ રેખા પડે છે.

ડી ઉપરના પાણીથી બી નો નીચેનો ભાગ પાંચ ઉપર છે અને સી ઉપર પાણીથી એ ઉપરના ટેલિસ્કોપની ઊંચાઈ પાંચ ફૂટ હતી અને વચ્ચેના દરેક ધ્વજની ઊંચાઈ પણ એટલી જ હતી. આથી સી, ડી વચ્ચેની સપાટી દૃષ્ટિ રેખા એ, બી. એ. સારી રેખા હોવાથી તેને સમાન્તર સી ડી પણ સારી રેખા છે.

અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો છ એ માઇલની જળ સપાટી સી.ડી. સંપૂર્ણ પણે એક સરખી હતી.

જે પૃથ્વી ગોળાકાર હોત તો છેલ્લા પ્રયોગમાંની ધ્વજોની શ્રેણી આલેખ (આકૃતિ ૪માં)

દર્શાવ્યા પ્રમાણેના આકારની અને પરિણામો દર્શાવતી થાત.

સી થી ડી સુધીના પાણીની સપાટીનો વળાંક રેખા એ. બી થી જણાવેલા પ્રમાણમાં નીચો હોત. પ્રથમ અને બીજા ધ્વજે એ થી બી સુધીની દૃષ્ટિ રેખાની દિશા નક્કી કરી હોત. અને ત્રીજો ધ્વજ બીજા ધ્વજની આઠ ઇંચ નીચો, ચોથો ધ્વજ ૩૨ ઇંચ, પાંચમો છ ફૂટ અને સાતમો ૧૬ ફૂટ આઠ ઇંચ, નીચો હોત. પરંતુ છેલ્લા અને સૌથી મોટા ધ્વજની ટોચ નાના ધ્વજો કરતાં ત્રણ ફૂટ વધારે હોવાથી

ખિંદુ બી ઉપર દૃષ્ટિ રેખાથી ૧૩ ફૂટ ૮ ઇંચ નીચે હોત.

પૃથ્વીના ગોળાકારને લીધે આવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ હોત; પરંતુ આવી પરિસ્થિતિનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી, હકીકતમાં કોઈ પણ જાતનો આધાર નહીં ધરાવતા માત્ર સરળ સિદ્ધાંત તરીકે આ માન્યતાને જાહેર કરવી જોઈએ.

આ માન્યતા સંપૂર્ણતઃ ગેરમાર્ગે દોરાયેલી પ્રતિભાની શોધથી વિશેષ કંઈ નથી. આમ છતાં ગાણિતિક અને તાકીદ જરૂરિયાતો તેની

સંપૂર્ણ જૂઠાણા તરીકે બહેરાત કરવાની ફરજ ન પાડે ત્યાં સુધી તેની સર્વ-આદ્યતા અને પ્રાકૃતિક ઘટનાઓના સંબંધની દૃષ્ટિએ ભવ્ય છે છ માઈલની જળ સપાટીનો એકંદર વળાંક ચોવીસ ફૂટનો થાત.

ઉપર જણાવેલા પ્રયોગો ડૉ. સેમ્યુઅલ બી રોવેબોથાન-એમ. ડી. એ કરેલા શ્રેણીબદ્ધ પ્રયોગો પૈકીના માત્ર બે જ છે.

આ તર્ક સંગત સંશોધનના સંશોધક આમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલી નહેરના કાંઠે સતત નવ મહિના સુધી રહ્યો હતો. અને સ્થિર-પાણીની સપાટી સંપૂર્ણ પણે એક સરખી હોય છે એવા ફેર ફાર રહિત એ જ નિર્ણય તરફ તેના તમામ નિરીક્ષણો દોરી ગયા હતા એમ તે જણાવે છે.

હવે તો હવે થઈ

“ફ્લેટ અર્થ ન્યૂઝ” ના ડિસેમ્બર મહિનાના અંકમાં માજરી અને મેં તાજેતરમાં કરેલા એક પ્રયોગને સમાવિષ્ટ કરવામાં આવશે.

પરંતુ આપ જાણો છો અને હું પણ જાણું છું કે તમે એક વાર તેનો વિચાર કરો એટલે હકીકતમાં એકધારા “પ્રયોગો” ચાલુ રાખવાની કોઈ જરૂર નથી. એક પ્રયોગ પર્યાપ્ત છે.

પાણીની સપાટી દરેક સ્થળે એક સરખી જ છે. હું બાર વર્ષનો થયો તે પહેલાં મેં સાન એંગલીયો ટેકસાસમાંનું નાસવધી સરો-વર અને કોન્ચો નદી જોયાં હતાં, અને નિર્ણય

કર્યો હતો કે બંને સપાટ છે— ૧૯૩૬ની વાત છે; ત્યારબાદ ૪૩ માં ફોર્ટ વર્થ-હલાસ ખાતે લેક વર્થ જોઈને પણ આ જ નિર્ણય કર્યો હતો.

આમ છતાં હવે આપ દરેક જાણો છો કે પાણીની સપાટી એક સરખી છે એમ સાબિત કરીને પૃથ્વી સપાટ હોવાનું પુરવાર કર્યું છે. એમ કહેવા માટે ન તો હું, ન તો માજરી કે ન તો ડૉ. રોવેબોથાન તમારો અથવા તમારો સમય ખરબાદ કરવા માગતા નથી.

જો હકીકત જુદી જ હોત તો, સૌ પ્રથમ અમે અને અમારી સામેના તમામ ઝેટેટિક ફ્લેટ અર્થસમાં એક વસ્તુ સર્વ સામાન્ય છે.

અમે તમામ જૂઠું બોલનારાઓને, ઢાંગી-ઓને, તમામ બનાવટી વાતોને ધિક્કારીએ છીએ. અમે “સત્ય” સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ; અને “સત્ય” કહેવા ઇચ્છીએ છીએ.

કેવી દયનીયતા ? દુનિયાની ટીકા-ટીપ્પણ બ્યારે કોઈક સાદી, સામાન્ય બુદ્ધિનો કે સમજણનો ઉપયોગ કરી રહ્યું છે, જૂઠું બોલનારાઓ અને બનાવટ કરનારાઓનું ખંડન કરીને સત્ય બોલી રહ્યું છે ત્યારે “આવા લોકોનો સમૂહ” અને તમામ “આવા લોકોના સમૂહના વફાદાર અનુયાયીઓ” પૃથ્વી પરનો ધર્મ પણ....પૃથ્વી સપાટ છે એવું સરળ સત્ય કહેવાની હિંમત કરનાર કોઈની પણ સામે અનૂને ચઢે છે અને ગુરુસાથી લાલ-પીળા થઈને તેની સામે ધિક્કાર ફેલાવે છે.

સૂર્યની ગતિ અને પડછાયાની ગતિ

લેખક : રમણલાલ બખાલાઈ શાહ
(૧૦, વિશ્વબંધુ, સોસાયટી-સરખેજ રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭)

(આ લેખમાં કેટલાક વિચારો અમોને સંમત નથી, પણ સૂર્ય-પ્રકાશમાં ક્ષેત્રાશ્રયી અંતર કેમ પડે છે? તે અંગે ઉપયોગી ધારી યોગ્ય વિચારણા માટે રજુ કર્યો છે. સં.)

સૂર્ય જંબૂદ્વીપની આસપાસ ૪૮ કલાકમાં એક ચક્કર લગાવે છે. જંબૂદ્વીપનો પરિઘ લગભગ ૩ લાખ ૧૬ હજાર ચોજન આશરે છે. જેથી સૂર્ય દર એક કલાકના આશરે ૬૫૦૦ ચોજન કરતાં પણ કંઈક વધુ ઝડપથી ગતિ કરવા પૂર્વક ગોળ-વર્તુળાકારે ભ્રમણ કરી રહેલ છે.

આ રીતે સૂર્યની ગતિની ઝડપ કલાકના આશરે ૬૫૦૦ ચોજનથી પણ કંઈક વધુ થઈ જ્યારે તેના પડછાયા કે પ્રકાશની ગતિ સ્થાને સ્થાને જુદી હોય છે.

જંબૂદ્વીપની બહાર લવણ-સમુદ્રમાં પડતા પડછાયા કે પ્રકાશની ગતિ સૂર્યની ગતિની ઝડપ કરતાં પણ વધી જાય. જેમ પડછાયા કે પ્રકાશ જંબૂદ્વીપની જગતીથી વધુ દૂર, તેમ તેની ગતિ પણ વધારે.

ત્યારે જંબૂદ્વીપની અંદર મેરૂ તરફ પડતા પડછાયા કે પ્રકાશની ગતિની ઝડપ સૂર્યની ગતિની ઝડપ કરતાં ઓછી, જગતીથી જેમ જેમ મેરૂ-પર્વત તરફ આગળ વધીએ તેમ-તેમ તે સ્થાને પડતા પડછાયા કે પ્રકાશની ગતિની ઝડપ ઓછી થતી જાય.

મેરૂપર્વતની તળેટીમાં પડતા પડછાયા કે પ્રકાશની ગતિ સૌથી વધુ ઓછી.

સૂર્ય જો સીધાને સીધો જ ગતિ કરતો હોય તો જ સૂર્યની ગતિની ઝડપ અને પડછા-

યાની ગતિની ઝડપ એક સરખી રહી શકે.

પરંતુ સૂર્ય ગોળ વર્તુળાકારે ભ્રમણ કરતો હોવાથી જે સર્કલ (ગોળાકાર ભ્રમણ ક્ષેત્ર) ની જે રેખા ઉપર ભ્રમણ કરતો હોય તે વર્તુળની બહારની બાજુના પડછાયાની ગતિ વધી જાય.

કારણકે સૂર્યના ભ્રમણ-ક્ષેત્ર કરતાં પડછાયાનું ભ્રમણ ક્ષેત્ર વધી જાય છે. અને સૂર્યના ગતિના સમય જેટલા સમયમાં જ સૂર્યના ભ્રમણક્ષેત્ર કરતાં પડછાયા વધુ ભ્રમણક્ષેત્રમાં એક ચક્કર પુરું કરે છે.

પરંતુ સૂર્ય જે સર્કલની જે રેખા ઉપર ભ્રમણ કરે છે. તે સર્કલની અંદરના ભાગમાં પડછાયાનું ભ્રમણક્ષેત્ર ઓછું થાય છે. અને સર્કલના મધ્યભાગે તો ભ્રમણ બિલકુલ ઓછું થઈ જાય છે.

દાખલા તરીકે-જંબૂદ્વીપની જગતીની રેખા પર ભ્રમણક્ષેત્ર આશરે ૩ લાખ ૧૬ હજાર ચોજનનું છે જ્યારે મેરૂપર્વતની તળેટીમાં (મેરૂપર્વત ને અડીને રહેલી ભૂમિ ઉપર) પડછાયાનું ભ્રમણક્ષેત્ર આશરે ફક્ત લગભગ ૩૧ હજાર ૬૦૦ ચોજનનું જ થાય.

જેથી જંબૂદ્વીપની જગતી ઉપર સૂર્ય જ્યારે કલાકના આશરે ૬૫૦૦ ચોજનની ઝડપથી ગતિ કરે ત્યારે મેરૂપર્વતની તળેટી પાસે પડછાયાની ગતિ કલાકના લગભગ ૬૫૦ ચોજનની જ હોય.

પડછાયા કે પ્રકાશની આ ગતિ ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ જ સમજવી.

પરંતુ ઉપરોક્ત ક્ષેત્રની અંદર પણ વૃત્તાકાર પર્વતો તથા શિખરો વગેરે ઉપર પડતા સૂર્યના પ્રકાશના પડછાયાની ગતિની ઝડપ પણ ભિન્ન-ભિન્ન હોય. પર્વતોનો વ્યાસ તથા પરિઘ ઓછો કે વધારે તેમ તે પર્વતો ઉપર પડતા પડછાયાની ગતિ પણ ઓછી-વધતી હોય. પર્વત કે શિખરોનો જે પરિઘ હોય તેના અડતાલીસમા કે ચોવીસમા ભાગની ગતિની ઝડપ થાય.

(સંભવતઃ જંઘૂદ્રોપની જગતીની નજીકમાં આવેલા પર્વતો કે શિખરો ઉપર પરિઘના ૨૪ મા ભાગની ગતિ-ઝડપ અને મેરુપર્વતની નજીકના ભાગમાં આવેલાં વૃત્ત-પર્વતો કે શિખરો ઉપર પરિઘના ૪૮ મા ભાગની ગતિ-ઝડપ હોવાનો સંભવ છે. છતાં પણ આ વિચારણા ઉપર વિશેષ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.]

આપણું પરિચિત-પ્રચલિત વિશ્વ (હાલની શોધાયેલી અને પરિચિત ભૂમિ) પણ સંભવતઃ લગભગ ૩૦ થી ૩૫ હજાર માઈલના પરિઘવાળું અને ચારેબાજુથી ઢાળ પડતું અને વચમાંથી ઉપરોક્ત ઝિંચાઈવાળું ટેકરા સ્વરૂપ હોય તેમ લાગે છે તેથી આ ભૂમિ ઉપર પડતા પડછાયાની ગતિ પણ આ ભૂમિના પરિઘના ૨૪ મા ભાગ જેટલી થાય.

સૂર્ય સીતા નદીના મુખ પાસે આવે ત્યારથી અને ભરતક્ષેત્ર પસાર કરીને સીતાદા નદી સુધી પહોંચે તે દરમિયાન સૂર્યને ચોવીસ કલાક થાય છે. તે જ ચોવીસ કલાક દરમિયાન આપણા પરિચિત જગત ઉપર એક રાત્રિ-દિવસ થતો હોવાથી વર્તમાન જગતની પરિઘના ૨૪ મા ભાગની પડછાયાની ગતિ થાય.

વિષુવવૃત્ત-રેખા ઉપર પરિઘ ૬૦૬૦ ૨૪૦૦૦ માઈલ હોવાથી વિષુવવૃત્ત રેખા ઉપર પડછાયાની ગતિ કલાકના આશરે ૧૦૦૦ માઈલની થાય.

વિષુવવૃત્ત-રેખા થી જેમ જેમ ઉત્તરમાં જઈએ તેમ તેમ પરિઘ ઓછો થતો હોવાથી જેમ જેમ ઉત્તર તરફ જઈએ તેમ તેમ પડછાયાના ગતિ ઝડપ ઓછી થાય.

જ્યારે વિષુવવૃત્ત-રેખાથી જેમ જેમ દક્ષિણમાં જઈએ તેમ તેમ પરિઘ વધવાથી પડછાયાની ગતિ-ઝડપ પણ વધતી જાય.

આ રીતે વિષુવવૃત્ત-રેખા ઉપર તથા તેની નજીકના પ્રદેશો ઉપર પડછાયાની ગતિની ઝડપ આશરે કલાકના એક હજાર માઈલની થતી હોવાથી દર એક હજાર માઈલે એક કલાક મોડો સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત થાય.

હિમાલયથી ઉત્તર-તરફના પ્રદેશોમાં દર એક કલાકના સૂર્યોદયના અંતર વચ્ચે ૧૦૦૦ માઈલ કરતાં ઓછા માઈલનું અંતર રહે જ્યારે વિષુવવૃત્તથી દક્ષિણના પ્રદેશોમાં જેમ જેમ દક્ષિણમાં આગળ જઈએ તેમ તેમ ૧૦૦૦ માઈલ કરતાં વધુ દૂર અંતરે ૧ કલાક મોડો સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત થાય—

અમેરિકા અને ભારત વચ્ચે લગભગ ૧૦-૧૧ હજાર માઈલનું અંતર હોવાથી આ કારણથી ૧૦-૧૧ કલાકનું અંતર સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્તમાં થાય છે. અને તેથી ભારતમાં દિવસ હોય ત્યારે અમેરિકામાં રાત્રિ અને ભારતમાં રાત્રિ હોય ત્યારે અમેરિકામાં દિવસ થાય છે.

ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશ-ઉચ્ચ ટેકરા સ્વરૂપ વર્તમાન જગતમાં છેક મધ્યભાગે અને ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલાં હોવાથી, ત્યાં ઘણા-લાંબા સમય સૂર્યપ્રકાશ રહી શકવાની સંભાવના છે.

એક સૂર્ય દૂર ચાલ્યો જાય તે જ સમયની લગભગ બીજા સૂર્યનો પ્રકાશ ચાલુ થતો હોવાથી લાંબા સમય સુધી (લગભગ છ મહિના સુધી પણ) દિવસ ચાલુ રહેવાનો સંભવ છે.

આ વિસ્તારને બીજું કોઈ ભૌગોલિક આવરણ ના નડતું હોય તો આ ભૂમિ ઉપર સદા-કાળ (બારેમાસ) દિવસ રહેવાની સંભાવનાની શક્યતા છે. પરંતુ આ ભૂમિને પણ (ઉત્તરધ્રુવ પ્રદેશને) તેના કરતાં પણ વધુ ઉચ્ચભૂમિનાં આવરણ નડતાં હોવાની સંભાવના છે.

તિબેટ અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશો (આશરે ૫૦-૫૫ અક્ષાંશવાળા પ્રદેશો) ઉત્તર-ધ્રુવ-પ્રદેશ કરતાં પણ વધુ ઊંચા હોવાની સંભાવના જણાય છે. (નદીઓના વહેણ ઉપરથી ભૂમિની ઊંચાઈ-નીચાઈ જાણી શકાય છે.) અને તેથી કરીને સૂર્ય જ્યારે દૂરના મંડળો ઉપર રહીને જમણ કરે ત્યારે આ ઉચ્ચ ભૂમિ (૫૦-૫૫ અક્ષાંશવાળા પ્રદેશો) ના આવરણ ને લઈને ઉત્તરધ્રુવ ઉપર સૂર્ય પ્રકાશ બિલકુલ ન પડે ત્યારે ત્યાં લાંબી રાત્રિ થાય.

ભારત અને અમેરિકા વચ્ચે ૧૦-૧૧ કલાક સૂર્યોદયનું અંતર અને છ-છ મહિના રાત્રિ-દિવસ થવાના કારણોમાં આપણા વર્તમાન જગતની ભૌગોલિક-પરિસ્થિતિ કેવો ભાગ લજવે છે? તેની સામાન્ય રૂપરેખા અમોએ અમારી મંદ-સ્થૂળ બુદ્ધિ અનુસાર જે રીતે અમારી સમજમાં આવ્યું છે તે રીતે અમો અહીં જણાવીએ છીએ.

આનો અર્થ એવો નથી કે જે અમોએ જણાવ્યું છે તે બધું સાચું જ છે. અને બધું આ રીતિએ જ બને છે. તેવું નથી. પરંતુ આ રીતે છ-છ મહિના રાત્રિ-દિવસ થવામાં અને ભારત-અમેરિકા વચ્ચે ૧૦-૧૧ કલાકના સૂર્યોદયનું જે અંતર પડે છે. તે શાથી બને

છે? તેમાં જે-જે કારણોથી આ રીતિએ બનતું હોય તેમાં કયા કયા કારણોની સંભાવના છે? તેમાં અમારી બુદ્ધિમાં જે અમને ઠીક લાગ્યાં તે કારણો અમોએ અત્રે રજુ કર્યાં છે. છતાં પણ આ કારણો ન હોય અને બીજાં જ વધુ યોગ્ય કારણો પણ મળી આવે.

આજે પ્રત્યક્ષપણે જોઈ શકાય છે કે-

ભારત-અમેરિકા વચ્ચે ૧૦-૧૧ કલાક સૂર્યોદયનું અંતર હોય છે. અને ધ્રુવપ્રદેશમાં છ-છ મહિના રાત્રિ-દિવસ હોય છે. અને તેનો ઈન્કાર આપણાથી કરી શકાય તેમ નથી. તો પછી આ પરિસ્થિતિ, શ્રી જૈન-દર્શનની માન્યતા પ્રમાણે શક્ય છે કે નહિ? તેની જ અમોએ વિચારણા કરી છે.

શ્રી જૈન-દર્શનની માન્યતા પ્રમાણે પણ આ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે હોઈ શકે તેવી શક્યતામાં કંઈ કંઈ બાબતો કારણભૂત હોઈ શકે? તેવી અનેક કારણભૂત બાબતોમાંથી અમોને જે-જે બાબતો કારણભૂત લાગી છે તે અમોએ અત્રે દર્શાવી છે.

બીજા વિદ્વાન-મહાશયોને પણ આ સિવાય જે-જે કારણો જણાય તે તે કારણ અવશ્ય તેઓ શ્રી રજુ કરે તેવી હું વિજ્ઞાપના કરૂં છું. જેથી આ વિષય ઉપર સારો પ્રકાશ પાડી શકાય.

મને આશા છે કે જૈન વિદ્વાનો આ વિષયમાં રસ લઈને વધુ મહેનત-ખંતથી સંશોધન કરશે તો જરૂર આપણે યોગ્ય વિગતો ભેગી કરી શકીશું. અને હાલના મુંઝવતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરી શકાશે.

અમોએ આ વિષયમાં જે-જે વિચારણા રજુ કરી છે તે કેવળ પ્રાથમિક-કક્ષાની જ છે અને તેથી તેમાં ઘણી ઘણી સ્ખલનાઓ થવાનો પૂરો સંભવ છે.

આ વિષયમાં વિશેષ વાંચન-મનનની જરૂર છે. તદુપરાંત કેટલાક સ્થળો જેવાં કે ઉત્તરધ્રુવ પ્રદેશ કે તેની નજીકના જે-ત્રણ માસના દિવસ-વાળાં સ્થાનો, ચોરોડિયા-તથા તેની આજુ-બાજુના પ્રદેશો વગેરેમાં જાત-નિરીક્ષણની ખાસ આવશ્યકતા છે.

આ સ્થાનો ઉપર સૂર્યની ગતિ અને તેનો પ્રકાર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા વગેરેની ગતિ-માપ વગેરેની જાત-નિરીક્ષણની ખાસ આવશ્યકતા છે.

આ ઉપરાંત સમુદ્રની ભરતીના પ્રમાણ, પાણીની ખારાશનું પ્રમાણ, લાંબા રાત્રિ-દિવસ વખતે સૂર્યોદય-સૂર્યાસ્તનાં સ્થાનો, લાંબા દિવસો દરમ્યાન સૂર્ય કેટલે ઊંચે જઈને કેટલી નીચાઈ સુધી જાય છે. ? તેની વિગતો તથા દક્ષિણધ્રુવ નજીકના તારા-નક્ષત્રોની ગતિની દિશા-ચાલ વગેરેની પણ જાત-નિરીક્ષણની ખાસ આવશ્યકતા છે.

આ બધાં નિરીક્ષણો બાદ જે વિગતો એકત્ર કરવામાં આવે તે વધુ આધારભૂત ઉપયોગી થઈ શકે.

આ નિરીક્ષણો કર્યા સિવાય જે વિચારણાઓ એકત્ર થાય તેમાં ભૂલો થવાનો વધુ સંભવ છે. અને તેથી તે વારંવાર ફરવવી પડે.

જૈન સંઘના વિદ્વાનો આ દિશામાં પ્રયત્ન કરીને ઝીણી-ઝીણી વિગતો એકત્ર કરીને કાર્ય આગળ ધપાવશે તો જરૂર આ વિષય ઉપર સારો પ્રકાશ પાડી શકાશે.

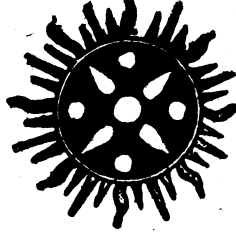
અમો આશા રાખીએ છીએ કે-શ્રી જૈન સંઘના વિદ્વાનો આ વિષયમાં રસ લઈને આ ગૂંચવણ ભર્યા પ્રશ્નનું નિરાકરણ શોધવામાં પોતાનો કાંમતી સમય અવશ્ય આપશે-એ અભ્યર્થના....

વાસ્તવિક વિજ્ઞાનની સાધના સાંસારિક જીવનમાં નથી, આ જગત ઇષ્ટ લોક નથી, પ્રચલિત માર્ગ સિદ્ધિ માર્ગ નથી, બાહ્ય બુદ્ધિજ્ઞાન યથાર્થ સાધન નથી, જીવનનું ઉદ્દેશ્ય, જીવનનું સત્ય અને જીવન માર્ગ પણ વિજ્ઞાનવાદમાં નથી, આ આજનો વિજ્ઞાનથી અંતરેલ માનવ ભૂલી ગયો છે.

એટલે જ ભૂલ્યાને સાચો માર્ગ બતાવવાની ઝુંબેશ મનમાં રાખી, જીવનમાં વાસ્તવિક લક્ષ્યને સમજાવી તત્ત્વજ્ઞાનનો માર્ગ ચીંધવાની ઉત્તમ ભાવનાથી બ્રાંતિ-મિથ્યાત્વ અવિદ્ય મોહ, તૃષ્ણા, વગેરેના સાગરમાં ડોળાતી પ્રજાને અભ્યુદયના માર્ગે દોરી જવાની ઇચ્છાથી પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, તે અતિ આનંદનો વિષય છે.

ગુરુત્વાકર્ષણ

લે. રમણભાઈ બખાભાઈ શાહ-અમદાવાદ

વૈજ્ઞાનિકો બતાવે છે કે-

“દરેક વસ્તુને તેના કરતાં મોટી વસ્તુ આકર્ષણ કરે છે.”

રેતીનો એક કણ પણ તેનાથી નાની વસ્તુને આકર્ષણ કરે છે. અને રેતીના કણને તેનાથી મોટો પદાર્થ આકર્ષણ કરે છે.

રેતીના કણને કાંકરી, કાંકરીને પથરનો ટુકડો, પથરના ટુકડાને મોટો પથર, મોટા પથરને પર્વતની શિલા, શિલાને પર્વત.

એમ એક-એકથી મોટા તથા વધુ વજન-દાર-પદાર્થો નાના-પદાર્થને પોતાના તરફ ખેંચે છે.

તથા પૃથ્વીપરના નાના-મોટા તમામ પદાર્થને પૃથ્વી પોતાના તરફ ખેંચે છે.

પૃથ્વીને સૂર્ય પોતાના તરફ આકર્ષે છે. અને સૂર્યને આકાશગંગાનો મધ્યવર્તી સૂર્ય (કેન્દ્ર) પોતાના તરફ આકર્ષે છે.

આ રીતે-

“એક-એકથી ચઢીયાતા-બળવાળા પોતાનાથી-ઓછા બળવાળાને પોતાની તરફ આકર્ષે છે.”

આમ આધુનિક-વૈજ્ઞાનિકોનું મંતવ્ય છે !!!

વળી જોઓ કહે છે કે-મોટા ગુરુત્વાકર્ષણની હાજરીમાં ઓછા-બળવાળું નાનું

ગુરુત્વાકર્ષણ કામ કરી શકતું નથી. એટલે કે મોટા ગુરુત્વાકર્ષણની હાજરીમાં નાનું ગુરુત્વાકર્ષણ બળ નિષ્ક્રિય બને છે.

ઉદાહરણ તરીકે-હિમાલય ઉપરના સરોવરમાં રહેલ પાણીને હિમાલય પર્વતનું ગુરુત્વાકર્ષણ હોય છે જ, પરંતુ પૃથ્વીના મધ્યબિંદુનું આકર્ષણ વધારે હોવાથી લગભગ ૨૦-૨૫ હજાર ફૂટ ઉંચે રહેલ પાણીને નીચે પાડીને લગભગ ૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦ માઈલ દૂર સમુદ્ર ખેંચી બાય છે. આ પાણીને હિમાલય જેવા મોટા પર્વતનું ગુરુત્વાકર્ષણ તો હોય છે જ.

અને તે પણ એકદમ નજીકનું અડીને રહેલું ગુરુત્વાકર્ષણ હોવા છતાં પણ તેને નિષ્ક્રિય બનાવીને ૨૦ થી ૨૫ હજાર ફૂટ નીચે અને ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ માઈલ દૂર રહેલું ગુરુત્વાકર્ષણ પોતાના તરફ ખેંચી બાય છે.

આથી સમજી શકાય છે, કે-હિમાલય જેવા મોટા પર્વતનું એકદમ અડીને રહેલું ગુરુત્વાકર્ષણ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણ આગળ તાકાત વગરનું બની બાય છે. અને હિમાલય પર્વતના ગુરુત્વાકર્ષણની અસર બીલકુલ-રહેજ પણ કામ કરી શકતી નથી.

પાણીને પર્વત તરફ રહેજ પણ આકર્ષણ કે ખેંચાણ થઈ શકતું નથી:

આ રીતે હિમાલયના સાંનિધ્યમાં રહેલ હિમાલયના ગુરવાકર્ષણની મર્યાદામાં રહેલા પાણીને, પૃથ્વીના ગુરવાકર્ષણ આગળ હિમાલયનું ગુરવાકર્ષણ રહેજ પણ આકર્ષીકે ખેંચી શકતું નથી, તો પછી પૃથ્વી કરતાં અસંખ્યગુણ બળવાળા સૂર્યના ગુરવાકર્ષણ આગળ પૃથ્વીનું ગુરવાકર્ષણ પણ કામ કરી શકે નહિં.

અને સૂર્યનું ગુરવાકર્ષણ પૃથ્વીના ગુરવાકર્ષણને નિષ્ફળ બનાવીને પૃથ્વી ઉપરથી કપાઈને રહેલા પતંગો, નાનાં-મોટાં પક્ષીઓ, ઉડતાં એરોપ્લેનો તથા જમીન ઉપરથી ઉંચે આકાશમાં બંદુક વડે છોડેલી ગોળીઓ વિગેરેને પણ સૂર્ય પોતાના તરફ ખેંચી લેવાં જોઈએ.

વળી પૃથ્વીના વાતાવરણ બહાર (પૃથ્વીથી ૩૦૦ માઈલ ઉપર) ગએલી ચીજોને તો સૂર્ય પોતાના, ગુરવાકર્ષણ વડે ખેંચી લેવા જોઈએ.

કારણ કે સૂર્ય અને પૃથ્વી વચ્ચે જેટલું અંતર મનાય છે તેના કરતાં પણ અત્યંત દૂર દૂર લગભગ ત્રણસો કોડ માઈલ જેટલા દૂર રહેલા પ્લુટો તથા પૃથ્વી કરતાં ઘણા જ મોટા નેપ્ચ્યુન જેવા ગ્રહોને જે પકડમાંથી છૂટવા નથી હેતું તે સૂર્યનું ગુરવાકર્ષણ બળ પૃથ્વીના ગુરવાકર્ષણની મર્યાદામાં રહેલું કપાઈને ઉડી રહેલા પતંગો, નાના-મોટા પક્ષીઓ, અને બંદુકમાંથી ઉંચે છોડવામાં આવેલ ગોળીઓને પૃથ્વીની જેમ હિમાલયની અસર નાબુદ કરીને હિમાલયના ગુરવાકર્ષણની મર્યાદામાં રહેલા પાણીને હિમાલયના ગુરવાકર્ષણની અસર નાબુદ કરીને પોતાની પાસે ખેંચી લે છે.

૫

તેવી જ રીતે સૂર્ય પણ શા માટે પોતાના તરફ ખેંચી લેતો નથી.

પૃથ્વીનું ગુરવાકર્ષણ બળ જે રીતે હિમાલયના સાંનિધ્યમાં તેના ગુરવાકર્ષણની મર્યાદામાં તેમજ તેને અડીને જ રહેલા પાણી ઉપર જેમ હિમાલયના ગુરવાકર્ષણની અસર થવા હેતું નથી, તેવી જ રીતે, પૃથ્વી કરતાં પણ અનેકગણું બળવાળું સૂર્યનું ગુરવાકર્ષણ બળ શા માટે પૃથ્વીના ગુરવાકર્ષણની અસર કપાઈને ઉડી રહેલા પતંગ, પક્ષીઓ, બંદુકની ગોળી ઉપર થવા હે.

પરંતુ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ કે પૃથ્વીના બળ આગળ હિમાલયના ગુરવાકર્ષણ બળની કોઈજ અસર દેખાતી નથી અને પાણીને ખેંચવા માટે રહેજ પ્રયત્ન સરખો પણ કરી શકતું નથી.

તેનાથી ઉલટું આકાશમાં કપાઈને ઉડી રહેલા પતંગ કે બંદુકની ગોળી ઉપર પૃથ્વી કરતાં અનેકગણા બળવાળા સૂર્યના ગુરવાકર્ષણની સહેજ પણ અસર દેખાતી નથી.

આવા પરસ્પર વિરોધાભાસી ગુરવાકર્ષણની કાર્યવાહી બતાવી આપે છે કે-

વૈજ્ઞાનિકો તરફથી બતાવાતો ગુરવાકર્ષણનો આ નિયમ વાસ્તવિક નથી.

ન્યુટનના નિયમ પ્રમાણે કેરી નીચે પડવાનું કારણ પૃથ્વીનું ગુરવાકર્ષણ બતાવવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક નથી, પણ તેનું કારણ તદ્દન જુઠું જ છે. કેરી નીચે કેમ પડે છે ?

મી. ન્યુટને એક વખત ઝાડ ઉપરથી તૂટી ગયેલ કેરીને કે સફરજનને નીચે પડતાં

જોઈ. તેમને વિચાર આવ્યો, કે ઝાડ ઉપર તુટી ગયેલી કેરી જાંચે આકાશમાં અથવા બીજી કોઈ દિશામાં જવાને બદલે જમીન ઉપર જ કેમ પડી? તેનો વિચાર કરતાં ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ શોધી કાઢ્યો.

તેઓએ શોધી કાઢ્યું કે દરેક મોટી વસ્તુ, નાની વસ્તુને પોતાની તરફ આકર્ષે છે, અને તે નિયમ મુજબ પૃથ્વી કેરીને આકર્ષતી હોવાથી કેરી નીચે પડી.

પરંતુ તેમણે શોધેલ આ નિયમ તેમણે સૌથી પ્રથમ શોધ્યો છે, એવી જે માન્યતા હાલમાં પ્રચાર પામેલી છે, તે સાચી નથી. ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ તો તેમના પહેલાં અનેક સદીઓ પહેલાં શોધાવા પામેલો છે.

ભારતીય વિદ્વાન આર્યભટ્ટે વિક્રમના ત્રીજા સૈકામાં તે જાહેર કરેલો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ જ્યારથી પૃથ્વી ફરતી હોવાની માન્યતા પ્રચારમાં આવેલી છે. ત્યારથી અથવા તેના નજીકના થોડા કાળ પછી આ માન્યતા અસ્તિત્વમાં આવેલી હોવી જોઈએ, કારણ કે ગુરૂત્વાકર્ષણની માન્યતા સ્વીકાર્યા સિવાય પૃથ્વી ફરતી હોવાની માન્યતા ટકી શકે તેમ નથી.

માટે ગુરૂત્વાકર્ષણનો આ નિયમ ન્યુટનની શોધ છે તેમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ પૃથ્વી ફરતી હોવાની માન્યતા જેટલી જૂની છે તેટલા જ જૂના કાળથી આ માન્યતા ઓછા વસ્તુ પ્રમાણમાં પ્રચારમાં આવેલી હોવી જોઈએ.

છતાં ગુરૂત્વાકર્ષણનો આ નિયમ પણ ઘણી વિચારણા માંગી લે તેવો છે. ગુરૂત્વાકર્ષણ દરેક પદાર્થ ઉપર એક સરખી રીતે

અસર કરી શકતું નથી, પરંતુ પદાર્થના ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે ઓછા વસ્તુ પ્રમાણમાં જ અસર કરે છે.

જેથી કરીને પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ઘૂમતી વખતે તથા સૂર્યની આબુખાબુ પ્રદક્ષિણા કરતી વખતે કપાઈ ગયેલ આકાશમાં ઉડતો પતંગ, નાના મોટા પક્ષી, જમીન ઉપરથી જાંચે આકાશમાં છોડવામાં આવેલી બંદુકની ગોળી, નાના-મોટા એરોપ્લેનો તથા હલકા-ભારે વાહનો વગેરેને એક સરખી ઝડપી ગતિથી પોતાની સાથે જોડી લઈ જઈ શકે નહિ.

શ્રી જૈન દર્શને આ બાબતમાં પુદ્ગલોના ગુણ-ધર્મનું જે વર્ણન બતાવેલું છે તે ખૂબ સમજવા જેવું છે, અને તેથી ઝાડ પરથી કેરી નીચે પડવાનું કારણ પણ સમજી શકાય છે.

શ્રી જૈન દર્શને ચાર પ્રકારના ધર્મવાળા પુદ્ગલો બતાવેલા છે.

- (૧) ગુરૂ સ્વભાવી (૨) લઘુ સ્વભાવી
- (૩) ગુરુ-લઘુ સ્વભાવી (૪) અગુરુ-લઘુ સ્વભાવી.

આ ચાર પ્રકરના પુદ્ગલો વિશ્વમાં ભરચક પ્રમાણમાં રહેલા છે.

- (૧) ગુરુ-પથર, માટી, પાણી, ધાતુ વગેરે નીચે જવાના સ્વભાવવાળા.

- (૨) લઘુ-વરાળ, ધુમાડો વગેરે જાંચે જવાના સ્વભાવવાળા.

- (૩) ગુરુલઘુ-વાયુ, વાહન, જ્યોતિષ્ક વિમાનો વગેરે તિરછાં ગમન કરવાના સ્વભાવવાળા.

(૪) અગ્નિ-આકાશમાં સ્થિર રહે-
વાના સ્વભાવવાળા.
(વૈમાનિક દેવોનાં વિમાન તથા
સિદ્ધશિલા વગેરે).

આ ચાર પ્રકારના સ્વભાવવાળા પુદ્ગલો
વિશ્વમાં ભરચક પ્રમાણમાં રહેલા છે, અને
પોત-પોતાના સ્વભાવ મુજબ જ ઊંચે, નીચે
કે તિચ્છી ગતિ તરફ ગમન કરે છે, તથા
અગ્નિ-સ્વભાવવાળા સ્થિર રહે છે.

કેરી નીચે પડી તેનું કારણ પણ તે
ગુરુ-સ્વભાવી પુદ્ગલ હોવાથી નીચે પડે છે.
જ્યારે લઘુ સ્વભાવી, વરાળ, ધુમાડો,
અગ્નિની જ્યોત, વગેરે પૃથ્વી તરફ નીચે
નહિ જતાં ઊંચે-ઉપર ચડે છે, તેને પૃથ્વીનું
કહેવાતું આકર્ષણ બીલકુલ ખેંચી શકતું નથી.

વાદળ, હવા, વગેરેને પવન આદિ
બીજા કોઈનું દબાણ, ખેંચાણ કે ધક્કો ન
લાગતો હોય ત્યારે તિચ્છી ગતિએ કાયમ
ગમન કરતા રહે છે, પરંતુ તે ઊંચે જતા
નથી કે પડતા નથી.

આ રીતે દરેક પદાર્થ પોતાના
ગુણ-ધર્મ પ્રમાણે જ નીચે, ઊંચે કે
તિચ્છી ગતિએ ગમન કર્યા કરે છે,
અને તે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે.

જો નાના પદાર્થને મોટા પદાર્થનું ગુરુત્વા-
કર્ષણ જ માનવામાં આવે તો હિમાલય
પર્વત ઉપર ૨૦ થી ૨૫ હજાર ફૂટ ઊંચે
રહેલું પાણી નીચે ઉતરીને ૧૦૦૦-૧૨૦૦
માઈલ મુસાફરી કરીને (સિંધુ, ગંગા,
બ્રહ્મપુત્રા) સમુદ્રમાં ચાલ્યા જાય છે તેને
હિમાલય પર્વતનું ગુરુત્વાકર્ષણ પકડી
રાખીને દૂર જવા દેત નહિ.

વળી હિમાલય ઉપર રહેલા એજ
પાણીની નજીકમાં રહેલા પથ્થરના છુટા પડી
ગયેલા ટુકડા તો જ્યાં પડ્યા હોય ત્યાંના
ત્યાં જ (પાણીના વહેણમાં આવતા હોય
નહિ તેવા) પડી રહે છે, તે પર્વત ઉપરથી
નીચે પડી જતા નથી. કે, સમુદ્ર તરફ
ખેંચાઈ જતા નથી પરંતુ જ્યાં હોય, ત્યાંના
ત્યાં જ પડ્યા રહે છે.

જો પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ ત્યાં રહેલા
પાણીને આકર્ષણ કરતું હોય તો, ત્યાં પડેલા
પથ્થરના ટુકડાને પણ પોતાના તરફ ખેંચવાનો
પ્રયત્ન કરત.

શું પૃથ્વીનું આકર્ષણ પાણીને લાગે છે,
અને પથ્થરના ટુકડાને નથી લાગતું ?

અથવા શું હિમાલય પર્વત પથ્થરના
ટુકડાને પકડી રાખે છે અને પાણીને પકડી
રાખતો નથી ?

શું એક જગાએ પૃથ્વીનું અને બીજી
જગાએ હિમાલય પર્વતનું એમ જુદાં
જુદાં આકર્ષણ કામ કરે છે ?

વળી પાણીને પોતાના તરફ આકર્ષવાનો
સહેજ પણ પ્રયત્ન હિમાલયની ગુરુત્વાકર્ષણ
શક્તિ કરી શકતી નથી, તથા પાણી સહેજ
પણ પર્વતના પથ્થર તરફ આકર્ષાતું નથી,
તે હકીકત છે.

ખરી હકીકત એ છે કે-પથ્થર અને
પાણીના ગુણ-ધર્મ (સ્વભાવ) જુદા છે. પાણી
સહેજ પણ રસ્તો મળતાં નીચાણ તરફ જવાના
સ્વભાવવાળું છે.

અને તેથી જ તે છેક સમુદ્ર સુધી ઢાળા-
વના માર્ગે પહોંચી જાય છે, તે પૃથ્વીના

શુદ્ધવાકર્ષણથી નહિ પરંતુ પોતાના સ્વ-ભાવના કારણે જ સમુદ્ર સુધી પહોંચી જાય છે.

વળી એજ હિમાલય પર્વતના મથાળે જ્યાં બાબુમાં મોટી ઊંડી ખીણ હોય તેની બાબુમાં જ ધાર ઉપર ઉભા રહીને એક પથરનો ટુકડો એકદમ સીધો ઊંચે ઉછાળીએ તો ટુકડો સીધો જ આપણે જ્યાંથી ઉછાળ્યો હોય ત્યાં જ પાછો પડશે.

તે વખતે બાબુની ખીણ તરફ ખેંચાઈ જશે નહિ, તેમજ એકદમ સીધી ઊંચે પાણીની પિચકારી ઉઠાવવામાં આવશે તો તે પાણી પણ જો પવન નહિ હોય તો સીધું જ પાછું ત્યાંને ત્યાં જ આવશે. પરંતુ ખીણ તરફ ખેંચાઈ જશે નહિં.

જો પૃથ્વીના મધ્યભિંદુનું શુદ્ધવાકર્ષણ કાર્ય કરતું હોય તો તિસ્છીં (ત્રાંસી) ગતિ-માંથી પણ પૃથ્વીના શુદ્ધવાકર્ષણે ઉપરોક્ત ઉછાળેલા પથરના ટુકડાને તથા પાણીને પોતાના તરફ ખેંચીને ખાઈમાં લઈ જવાં જોઈએ, પરંતુ પર્વત ઉપર રહેલો પથરનો ટુકડો, ઊંચે ઉછાળેલો પથરનો ટુકડો કે ઊંચે સીધી લીટીમાં ઉછાળેલું પાણી કોઈ પણ પ્રકારની તિસ્છીં ગતિમાં થઈને ખાઈમાં પડતાં નથી, પરંતુ સીધી લીટીમાં ઊંચે ઉછાળેલા પદાર્થો સીધી લીટીમાં જ નીચે પડે છે.

તે જ બતાવે છે કે ઉપરોક્ત પદાર્થોના સ્વભાવ-શુભ જ નીચે પડવાનો છે. જો પૃથ્વીનું મધ્યભિંદુ આકર્ષણ કરતું હોય તો ઊંચે ઉછાળેલા પથરના ટુકડાને તથા ઉછાળેલા પાણીને ખીજે કોઈપણ અટકાવ નહિ હોવાના કારણે ખાઈ તરફ ખેંચી લાવત.

જ્યારે પર્વત ઉપર રહેલું પાણી રસ્તો મળતાં વહી જઈને છેક દરિયા સુધી પહોંચી જાય છે, અને તેને પર્વતનું શુદ્ધવાકર્ષણ પણ રોકી શકતું નથી.

આ હકીકતો બતાવે છે કે, દરેક પદાર્થો પોતાના જ શુભ-ધર્મ (સ્વભાવ) પ્રમાણે કાર્ય કરે છે.

શુદ્ધ સ્વભાવી પદાર્થોનો સ્વભાવ સીધી લીટીમાં નીચે પડવાનો છે, તેમાં પણ શુદ્ધ સ્વભાવી પાણી નીચાણ તરફ વહી જવાના સ્વભાવવાળું છે.

વળી લોખંડ કે પથરનો એકદમ ઘસીને લીસો બનાવેલો ગોળો પણ પર્વતથી નીચે સુધીનો ઢાળ સારો હશે તો રગડતો રગડતો નીચે પહોંચી જશે, તે કોઈના શુદ્ધવાકર્ષણથી નહિં, પરંતુ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને કારણે જ. એ જ્યારે રગડે છે ત્યારે પર્વતનું શુદ્ધવાકર્ષણ ત્યાં કાંઈ જ અટકાવ કે પોતાના તરફ ખેંચાણ કરી શકતું નથી.

વળી લોહ ચુંબકમાં લોખંડને આકર્ષવાની શક્તિ રહેલી છે, અને તેથી પોતાની આકર્ષણ શક્તિની મર્યાદામાં રહેલ લોખંડને પોતાના તરફ ખેંચી લે છે. ત્યારે પૃથ્વીનું શુદ્ધવાકર્ષણ તેને અટકાવી શકતું નથી.

જો લોહચુંબકનો નાનો સરખો કકડો તેની શક્તિના પ્રમાણમાં ખીજ લોખંડના ટુકડાને પૃથ્વીના શુદ્ધવાકર્ષણના પંજમાંથી ઉપાડીને પોતાના તરફ ખેંચી લે છે તો હિમાલય જેવડો મોટો પર્વત નાનકડા પથરના ટુકડાને શા માટે ખેંચી શકતો નથી !

આથી સાબિત થાય છે કે-લોહ ચુંબકમાં આકર્ષણ-શક્તિ છે, પરંતુ હિમાલય જેવડા મોટા પર્વતમાં ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિ નથી.

વળી જો પૃથ્વીની ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિમાં ૧૦૦ માઈલ ઊંચે રહેલા પાંચ મણના પથ્થરને નીચે ખેંચી લાવવાની શક્તિ હોય તો નદીમાં વહેતા પાણીને વહેવા દેત જ નહિ, પરંતુ સ્થિર પકડી રાખત.

વળી સ્થિર એવા તળાવના પાણીને પવનની એક સામાન્ય લહરી પણ હલાવે છે તે હલાવી શક્ત નહિ, અને પવનથી હાલી રહેલા પાણીને સ્થિર કરી નાખત.

ઝાડ ઉપર રહેલા કોઈપણ પાંદડાં ટટાર જાંચાં રહી શક્ત નહિ, ખદાં જ પાંદડાં જમીન તરફ એકદમ ઝૂકી ગએલાં રહેત.

લોચ ઉપર પડેલા કાગળના ટુકડાઓને પવન ઉડાડી શક્ત નહિ.

જે પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ લગભગ ૨ $\frac{1}{2}$ લાખ માઈલ દૂર રહેલા ચંદ્ર જેવા મોટા ઉપગ્રહને પણ છટકવા દઈ શકતું નથી. તે શું પવનને પોતાની પક્કડમાં રહેલા કાગળના ટુકડાને કે પાંદડાને ઉઠાવવા દે ખરું? પક્ષીઓને આકાશમાં ઉડવા દે ખરું? તથા મનુષ્યને ચાલવા માટે પગ ઉંચો કરવા દે ખરું?

ચંદ્ર જેવા ઉપગ્રહને ૨ $\frac{1}{2}$ લાખ માઈલ દૂરથી પકડી રાખનાર પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ બળ જમીન ઉપર પડેલા કાગળના ટુકડાને કે ઝાડના પાંદડાને પવનથી ઉડવા દઈ શકે

નહિ, પક્ષીઓને આકાશમાં ઉડવા દે નહિ, અને માણસોને ચાલવા માટે પગ પણ ઉંચો કરવા દે નહિ.

પરંતુ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, નજીવો પવન પણ ઝાડના પાંદડાં હલાવે છે. જમીન ઉપર પડેલા કાગળના ટુકડાને કે ઝાડના પાંદડાને ઉડાડે છે, તથા પક્ષીઓ આકાશમાં ઉડી શકે છે, અને માણસો ચાલવા માટે જમીનથી પગ ઉપાડી શકે છે, તે બતાવે છે કે પૃથ્વીનું કોઈપણ પ્રકારનું ગુરુત્વાકર્ષણ લાગતું નથી.

વળી કેટલીકવાર એમ પણ જણાવવામાં આવે છે કે જ્યારે આપણે ચાલુ ટ્રેનમાંથી નીચે ઉતરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે આપણે જો જો દિશામાં ટ્રેન ચાલતી હોય તેનાથી અવળી દિશામાં ચાલવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આગગાડી (ટ્રેન)ના ગુરુત્વાકર્ષણના કારણે ટ્રેનની ગતિની દિશામાં દિશામાં ખેંચાઈ છીએ, અને તેથી કોઈવાર અકસ્માત પણ થઈ જાય છે, અને આ રીતે આગગાડીની ગતિની દિશામાં ખેંચાવા માટે ટ્રેનનું ગુરુત્વાકર્ષણ માનવામાં આવે છે.

પરંતુ આનો જો વિચાર કરીશું તો તે ગુરુત્વાકર્ષણ આગગાડીનું હોતું નથી, ઉભી રહેલી આગગાડીનું બિલકુલ ખેંચાણ થતું નથી, પરંતુ જ્યારે ખૂબ ગતિમાં હોય ત્યારે જ આ પ્રકારનું ખેંચાણ થાય છે. અને તે ખેંચાણ આગગાડીનું નથી પરંતુ આગગાડીની ઝડપી ગતિના કારણે પવનના ઝપાટાના ધક્કાને કારણે જ ગાડીની ગતિની દિશામાં ખેંચાણ થાય છે, સ્થિર ગાડીનું આકર્ષણ કે ખેંચાણ બિલકુલ હોતું નથી.

આ રીતે સૂર્ય, ચંદ્ર તથા તારા વગેરે પણ જ્યારે ખૂબ ઝડપથી ગતિ કરતા હોય છે. ત્યારે આબુખાબુની હવામાં ધક્કા લાગે અને તેના પરિણામે હવા ગતિમાન બને ને ગતિમાન હવામાં તેની નજીક આવતા પદાર્થો પણ હવાની સાથે ખેંચાય.

ઝડપથી ઉડતા એરોપ્લેનોના પણ આ પ્રમાણે તેની આબુખાબુની હવામાં ધક્કો લાગે અને તેના પરિણામે ઓછા વજનવાળી વસ્તુઓ પણ શક્ય પ્રમાણમાં ખેંચાય, પરંતુ

આ ખેંચાણ ગુરુવાકર્ષણને કારણે નથી, પરંતુ હવામાં લાગતા ધક્કાને કારણે જ હોય છે.

સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા આદિ ગતિમાન હોય ત્યારે જ આ પ્રકારનું ખેંચાણ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્થિર હોય ત્યારે થતું નથી, પૃથ્વી પણ બે ગતિમાન હોય તો જ આ પ્રમાણે ખેંચાણ થઈ શકે પરંતુ પૃથ્વી સ્થિર હોવાથી આ પ્રકારનું ખેંચાણ કરી શકે નહિ.

વર્તમાનકાળમાં વિજ્ઞાન-જગત અને ધાર્મિક જગતમાં આત્મિક વિરોધ અને સંઘર્ષ જેવું દેખાય છે.

ઉપાસના, અધ્યાત્મ-વિચાર, ધર્મ-કર્મ આદિની વાતો આ આણુવિક-યુગમાં પુરાણી, સારહીન અને મ્યુઝિયમમાં મૂકી રાખવા જેવી કહેવાય છે.

વિજ્ઞાન વડે અપાયેલા અસંખ્ય ભૌતિક સુખ-સમૃદ્ધિના સાધનોને પ્રાપ્ત કરી માનવની માનવતા હુપ્ત બની પાશવિકતામાં પલટાઈ રહી છે

અધર્મનો વ્યવહાર જાણે માનવનો ધર્મ જ બની ગયો હોય તેમ સ્વીકારાય છે.

ધર્મના અભાવમાં મનુષ્યના જીવનમાં કામવાદ, કામચાર, કામભક્ષ વિગેરે રૂપે સ્વચ્છેવાદ ફેલાતો દેખાય છે.

ખરેખર તો વિજ્ઞાન માત્ર ઇન્દ્રિય ગોચર વિષયો સુધી જ સીમિત છે. માનવીય જીવનના મૂલ્યોનો વિચાર તેની સીમાથી પર છે.

માનવનું ચંદ્ર ઉપર ઉતરાણ

ડા. પ્રહલાદ ગ. પટેલ
M.A Ph.D. વડનગર

ભારતીય-સંસ્કૃતિ ચિરંતન-સંસ્કૃતિ છે. ઇજિપ્ત, રોમ, ગ્રીસ, બેબિલોનિયાની સંસ્કૃતિઓ ક્યારનીયે કાળના ગર્તમાં વિલીન થઈ ગઈ.

રોમ-એથેન્સના સુવર્ણ-યુગો પહેલાં તે ભારતમાં શ્રમણ-પ્રાદ્ય સંસ્કૃતિ શતદલ કમલશી ફાલી-ફૂલી હતી. તેના મહામની દષ્ટાઓએ ચિંતન-સાગરમાં ડૂબકી મારીને સમગ્ર માનવ જાતને સનાતન-સત્યોનાં મોતીની ભેટ ધરી હતી.

ભારતીય સંસ્કૃતિ તપોવનની સંસ્કૃતિ છે. તેનો જન્મ ઉછેર, સન્માર્જન અને સંવર્ધન વગેરે વીતરાગી દિવ્યાત્માઓના સાન્નિધ્યમાં થતાં તેને ગળથૂથીમાં જ સત્ય અને દિવ્યતાનાં ચાટણ અપાયાં છે.

પરિણામે હજારો વર્ષોથી તેની સનાતનતામાંથી કાંકરી ખરી નથી, અને કાળની પ્રચંડ થપાટો વચ્ચે પણ ટકી રહી છે.

આજે સર્વત્ર વિજ્ઞાનની અદ્ભુત સિદ્ધિઓનો ઝળઝળાટ દેખાય છે, છતાં તેના સિદ્ધાંતોની અક્ષુણ્ણતાકે સનાતનતા કેટલી ?

પ. પૂ. ઉ. શ્રી ધર્મસાગરજીમ શ્રીના શિષ્યરત્ન પ. પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી

મહારાજશ્રીએ, અવકાશ-યુગમાં પ્રવેશતા વિજ્ઞાનની સત્યતા તપાસવા આપણા પ્રાચીન-ગ્રંથોનું ઊંડું અવલોકન કર્યું; વર્તમાન-ભૂગોળનું પરિશીલન કર્યું. વિશ્વના મૂર્ધન્ય-વૈજ્ઞાનિકો, ખગોળવેત્તાઓ સાથે પત્ર વ્યવહારો કર્યો:

જીવનની પા સદીથી ય આજેરો સમય જપ-તપ અને અધ્યાત્મની સમાન્તર સત્ય માટે તપશ્ચર્યા આદરી.

આથી ‘તીર્થ’કર’ હિન્દી સામયિક, (ઇદોર M. P.)ના સંપાદક ડો. નેમિચંદ જૈને તેમની સત્યનિષ્ઠતા અને તપઃ પૂતતાને મુગ્ધતાથી ખિરદાવી છે, અને “ ભૂગોળ અંક ” માટેની બે દિવસની લીધેલ મુલાકાતમાં તેઓશ્રીને કીર્તિ-કાંક્ષા રહિત ‘કબીર’ કહ્યા છે.

પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી મહારાજશ્રી પાસે કોઈ શાળા-મહાશાળાનું અધ્યયન કે ઠીકી નથી, છતાંય પ્રાચીન જૈન ભૂગોળ અને વર્તમાન ભૂગોળનું તેમનું અધ્યયન આશ્ચર્યકારક છે, તેથી જ તે વિશ્વની કેટલીક ભૂગોળ-ખગોળની સંસ્થાઓ તેમના તરફ આદરથી જુએ છે અનેક વિષયના મર્મજો તેમની મુલાકાતે આવે છે.

માનવ જાતની એ કમનસીબી છે કે—

તેણે સમર્થ ચિંતકોની તથા સત્યાન્વેષી-ઓની તેમની હયાતીમાં ઉપેક્ષા જ કરી છે. પછી આવનાર પેઢીઓએ તેમની નિષ્ઠા સામે નત-મસ્તક બની તેમનાં માર્ગદર્શન શિરો-માન્ય ગણ્યાં છે; પછી તે સોક્રેટીસ હોય કોપરનિકસ હોય; ગેલેલિયો હોય કે ગાંધી હોય. ઝેરનો ખ્યાલો, કોસ, બંદુકની ગોળી કે ઉપેક્ષાનાં આવરણો આવા જીવન-વીરોને અનુભૂત સત્યમાંથી રજમાત્ર પણ ચલિત કરી શક્યાં નથી.

પૂ. અભયસાગરજી મહારાજ આવા અલગારીઓની પંગતમાં બેઠેલ સત્ય શોધક છે.

પૂજ્યશ્રીએ ભૂગોળ-ખગોળનાં સંશોધનો માટે પાલ્તાણામાં “જંબુદ્વીપ નિર્માણ ચોજના” નામે એક સંસ્થા ઊભી કરી છે.

આ સંસ્થા, સત્ય શોધક ભૂગોળ-ખગોળજ્ઞો માટે પરમ તીર્થ રૂપ બની રહેશે.

પ્રસ્તુત લેખમાં ચંદ્રયાત્રા સંબંધી રજૂ-આત પૂ. અભયસાગરજી મહારાજશ્રીના તાત્ત્વિક ચિંતનનું સુ-સંકલન માત્ર છે.

વર્તમાન-ભૂગોળની દૃષ્ટિથી વિચારતાં “માનવીની દૃષ્ટિ-મર્યાદામાં આવતી પૃથ્વીને જ પૃથ્વી માની બેસવું” એ ભૂલ ભરેલું છે.

સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા તીર્થંકર ભગવંતોએ તેમજ અન્ય દિવ્યાત્માઓએ સમગ્ર જગતને હસ્તામલકવત્ નિહાળીને આગમગ્રંથો તેમજ અન્ય પુરાણ ગ્રંથોમાં તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે.

ચૈદ્ર રાજલોકના સવિગત વર્ણન સાથે જંબુદ્વીપનું પણ વિગતે નિરૂપણ છે.

પ્રાક્ષણ ગ્રંથોના “માગવતપુરાણ”માં પાંચમા સ્કંધના સોળમા અધ્યાયમાં ભૂમંડ-ળનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

આ રીતે લોક-સંસ્થિતિનું, આગમિક કે પૌરાણિક સ્વરૂપ આધુનિક યુગમાં માનવજુ-દ્ધિને સુગમ નથી;

પણ એનો અર્થ એવો નથી કે જે “પ્રત્યક્ષ નથી તેનું અસ્તિત્વ જ નથી ?” ખરેખર ! તો આગમિક-પૌરાણિક દિવ્યાત્મા ઓએ કોઈ પણ પ્રકારનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો વગર માત્ર આંતર-પ્રતિભાથી જોયેલાં ખગોળ-ભૂગોળ જ્યોતિષનાં રહસ્યો આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોને નવીન સંશોધન રૂપે હાથ લાગી રહ્યાં છે.

ત્યારે ખુદ વૈજ્ઞાનિકો અને ખગોળવેત્તાઓ પણ આપણા પૂર્વજોની બુદ્ધિ-પ્રતિભા સામે નતમસ્તક બની જાય છે.

જૈન આગમ ગ્રંથોમાં તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં વિજ્ઞાન અને ખગોળને લગતું વિપુલ સાહિત્ય આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે;

જો કે કેટલાક મૂલ્યવાન ગ્રંથો અને તેમના ઉપરની ટીકાઓ કાળના પેટાળમાં વિલીન થઈ ગઈ છે.

વિજ્ઞાનને લગતાગ્રંથોમાં ‘સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ’ અને ‘ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ’ નોંધ પાત્ર છે.

ડૉ. વિન્ડરનિટઝ તો આવા ગ્રંથોને વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથ માને છે. અને ડૉ. શુશ્રિંગના મતાનુસાર “સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ” વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથ છે, વૈજ્ઞાનિકોની દૃષ્ટિએ પણ અમૂલ્ય ગ્રંથ છે.

આ ગ્રંથમાં જ્યોતિષ અને ગણિત પર ગંભીરતાથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેના અધ્યયન વગર ભારતીય-જ્યોતિષના ઇતિહાસને સમજી શકાય તેમ નથી.

જૈનદ્રષ્ટિ અનુસાર ભૂગોળનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે :

ચૌદ રાજલોકના-મધ્યભાગ-તિર્યંગલોકમાં અસંખ્યદ્વીપો અને સમુદ્રો છે. તેમાં મનુષ્યોનો વસવાટમાત્ર જંબૂદ્વીપ-ઘાતકી ખંડ-અને અર્ધ પુષ્કરાવર્તદ્વીપ એ અઢીદ્વીપમાંજ છે.

બાકીના દ્વીપોમાં મનુષ્યો ઉત્પન્ન થતાજ નથી, અઢીદ્વીપની બહાર સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરેનાં વિમાનો સ્થિર હોય છે. ગતિશીલ હોતાં નથી.

તિર્યંગલોક અસંખ્ય યોજનોનો છે. તેમાં મનુષ્યલોક માત્ર ૪૫ લાખ યોજનોનો જ છે.

પૃથ્વીનું આટલું વિસ્તૃત સ્વરૂપ વર્તમાન દુનિયાને ભલે કાલ્પનિક લાગે, પરંતુ બગોળની દૃષ્ટિએ તેમાં કશું આશ્ચર્યજનક નથી.

બગોળમાં જેવા મળતાં અવનવાં રહસ્યોથી વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક યુગ પણ દિગ્ભ્રમ બની જાય છે.

જેમકે ‘હિન્દુસ્તાન-ટાઇમ્સ’માં એક વખતે એક રશિયન વૈજ્ઞાનિકનું વિધાન હતું કે—

‘આપણે જે પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ તે જાણીએ છીએ તેનાં કરતાં તે એક કરોડ ગણી વધુ છે.’ એક સમયે રશિયન વૈજ્ઞાનિકોએ સલામત ભૂમિ માટે ઉત્તર ધ્રુવ તરફ નજર કરી

ત્યાં તેમણે રહાર ગોઠવ્યું તો ત્યાં ૨૫ હજાર ચોરસ માઈલનો ભૂમિ વિસ્તાર તેમની નજરે પડ્યો.

ત્યાં જવા માટે તેમણે અઘતન સાધનો દ્વારા પ્રયાસો કર્યા, પરંતુ તમામ પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા; તે ભૂમિ ઉપર તેઓ જઈ શક્યા નહીં.

“લંડન સોસાયટી ફોર રીસર્ચ” ના પ્રમુખ જી. એન. એમ ટેરિલે પ્રમુખ તરીકે પોતાના એક ભાષણમાં કહ્યું હતું કે—

“એમ માનવાને કોઈ કારણ નથી કે જગતની નોંધ લેવાની આપણી ઈન્દ્રિયોની મર્યાદા આવી જાય ત્યાં કુદરત અટકી જાય છે, અને એ હદની બહાર કોઈ જુઠાજ નિયમો ન પ્રવર્તે”

અમેરિકન વિદ્વાન બ્રુકે નોંધ્યું છે કે “આપણી પૃથ્વી જેવી બીજી ૧૦ કરોડ પૃથ્વીઓ હોવાનું જણાય છે.” (ધર્મ-યુગ-૮-૭-૧૭)

આ સર્વેનું પરીક્ષણ કરતાં સહજ રીતે સમજી શકાય છે કે—

અત્યારે આપણા મનમાં વૈજ્ઞાનિકોએ દઢ કરેલ સિદ્ધાંતો કે સંશોધનો અંતિમ સત્ય નથી.:

આથીજ એક જર્મન વૈજ્ઞાનિકનું માનવું છે કે—

“વિજ્ઞાન હજી પોતાની બાધ્યાવસ્થામાં છે અને વિજ્ઞાન વડે જે જણાયું છે, તે અંતિમ સત્ય નથી.”

બન્ટ્રાન્ડ રસેલ જેવા વિશ્વ-વિખ્યાત ચિંતકનું આ દિશામાં જે મંતવ્ય છે તે પણ

જૂઠ મનનીય છે. “માનવ જીવનમાં વિજ્ઞાને અત્યારે એક તાર્ત્વિક સ્થાન ગ્રહણ કર્યું છે... ધર્મની પ્રાચીનતા વિશે આટલા વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી, છતાં વધારે સંભવ છે કે ધર્મનો વિકાસ કલાની સાથે થયો હોય; અનુમાનતઃ કલા અને ધર્મ બંને લગભગ ૮૦ હજાર વર્ષ પુરાણાં છે, પણ એક મહત્ત્વપૂર્ણ શક્તિના રૂપમાં, વિજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પુરાણું છે.”

ડૉ. પોલ બ્રન્ટને લખ્યું છે કે

“પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછી ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં એક ક્રાંતિ ચાલી રહી છે. ઓગણીસમી સદીનો સીધો સાદો જડવાદ હવે વિશ્વસનીય રહ્યો નથી.... પ્રાચીન-કાળના જ્ઞાની-પુરૂષોના સિદ્ધાંતોને-બેબિલોનિયા, ઈજિપ્ત અને ભારતના બોધને સમજવાનો આપણે પ્રારંભ કરી દીધો છે.... સ્મૃતિ ઉપરથી ભૂંસાઈ ગયેલા પ્રાચીનોએ જે વાતો કરી હતી તેનું પણ જરા જુદી રીતે પુનરુચ્ચારણ કરવાનો પ્રારંભ વિજ્ઞાન કરી રહ્યું છે.”

પરિણામ-સ્વરૂપે વિજ્ઞાને અને ધર્મે હાથ મિલાવ્યા વગર છૂટકો નથી; કારણ કે વિજ્ઞાન દિવસે દિવસે તત્ત્વજ્ઞાનની નજીક જઈ રહ્યું છે. આ વાતને વિશ્વના મૂર્ધન્ય-ચિંતકો અને વૈજ્ઞાનિકોનો ટેકો છે.

કવોન્ટમ-થીયરીનો પિતા મેક્સબ્લેક જણાવે છે કે- “એક કોયડો ઉકેલીએ

છીએ કે એથીય વધુ ગુંચવાડા ભર્યો નવો કોયડો સામે આવીને ઊભો રહે છે.”

એડીન્ટનના મતાનુસાર- “આ ભૌતિક-જગતનું ચેતના સાથે અનુસંધાન ન કરીએ તો એ એક કદપના માત્ર જ બની રહે છે.”

આઈન્સ્ટાઈન પણ માને છે કે: “વિશ્વને આલિંગતો આધ્યાત્મિક-અનુભવ એ- વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોનો અત્યુત્તમ અને પ્રબળ આધાર-મૂળ છે... જે આશ્ચર્ય મુગ્ધ હૃદયે ઊંડા અહોભાવમાં ખોવાઈ નથી જતો તે નિષ્પ્રાણ છે.

ઉપરોક્ત મહાનુભાવોના અનુભવો અને કથનો પ્રાચીન ધર્મોએ કહેલા ભૌતિક અને ખગોળ વિષયક સંદર્ભમાં ભેતાં સત્યની કસોટીએ પાર ઊતરે છે.

આજના વૈજ્ઞાનિકોને દિવસે દિવસે પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોનાં કથનો ચકાસ્યા સિવાય પૂર્ણ-સત્ય પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે. અને આ દિશામાં અનેક સમર્થનો મળે છે, એનો એકાદ પુરાવો બેઘંચો:-

“જૈન સ્પષ્ટિ વૃત્ત અનુસાર-જમ્બૂ-દ્વીપમાં સુમેરુ-પર્વતની પ્રદિક્ષણ કરનાર બે સૂર્યો છે અને આપણી વર્તમાન દુનિયા આ જમ્બૂદ્વીપનો જ એક ભાગ છે.

હવે “કોસ્મોલોજી ઓલ્ડ એન્ડ ન્યૂ” (પરિ.બી.)નો ભાગ વિચારણીય છે.

“લોકો આજસુધી પૃથ્વીનો એક ચંદ્ર માનતા આવ્યા છે. પરંતુ આ સત્ય નથી.

લાસ્ટેનીદસન (રોયલ-ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી) સ્ટોકહોમ, સ્વીડન, અને હબલ્યુ. એચ. એ. આઈ. પી. (યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયા, અમેરિકા) એ હાલમાં પૃથ્વીના બીજા ચંદ્રની શોધ કરી છે. અને એનું નામ “ટોરો” રાખ્યું છે.

“ટોરો” નું પૃથ્વીથી તદ્દન નજીકનું અંતર એક કરોડ બાવીસ લાખ માઈલ એટલે કે ૩૦૦૦, મહાયોજન છે.”

નોબલ લોરિયેટ હેન્સ અને અલ્ફ્રેડ વેન તથા ગુસ્તાફ આર્નિયસે (કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટી)” ફિઝિક્સ-ટૂ-ડે” માં સૌર મંડળના ભાવિ-સંશોધનમાં આ બીજા ચંદ્ર સુધી માનવ ઉડ્ડયન અંગેની પ્રસ્તાવના કરી છે....

....આ સર્વ સંશોધનો જૈન ખગોળનાં તથ્યો-પૃથ્વીને બે ચંદ્રો છે-સાથે સંપૂર્ણ સુસંગત છે.”

ટૂંકમાં સેંકડો વર્ષો પૂર્વે આપણા મહા-મનીષી આર્યદેવોએ પ્રસ્થાપિત કરેલા ખગોળના તથ્યો ઉપર વૈજ્ઞાનિકોએ સત્યતાના હસ્તાક્ષર કર્યા છે !

ધર્મ અને વિજ્ઞાનને પરસ્પર કોઈ વિરોધ નથી; પરંતુ છેલ્લી સદીમાં વકરેલા વિજ્ઞાનવાદે ધર્મની સાથે હાથ મિલાવવાને બદલે સામાન્ય રીતે ધર્મનાં મૂળ હલાવી નાખવાની ધૃષ્ટતા કરી છે.

આજની દુનિયામાં વિજ્ઞાનવાદની કહેવાતી અંબમણી સિદ્ધિઓની ઘેરી અસર વર્તમાન પ્રજા-માનસ પર પડી છે.

પરિણામે વિજ્ઞાનનો સાચો અર્થ સમજવા પણ કોઈ તૈયાર નથી.

વિજ્ઞાન શબ્દની વિચારણા કરતાં વિજ્ઞાન એમ બે પદો મળે છે. અહિં વિ=વિશેષ તથા-વિ=વગરનું, રહિત એમ બે અર્થો પ્રાપ્ત થાય છે.

સાચા અર્થમાં તો વિજ્ઞાન શબ્દ “વિશેષ જ્ઞાન” માટે પ્રયોજ્ય છે; પરંતુ વિજ્ઞાનવાદની પ્રબળ અસરમાં આધુનિક યુગ અંબઈ ગયો હોવાથી તે વિજ્ઞાન ‘વિશેષ જ્ઞાન’ નહીં પરંતુ વિજ્ઞાનવાદ-નેજ માનતો થઈ ગયો છે.

હવે આ સદીમાં જગતના મહાન વૈજ્ઞાનિકોએ પણ આ અંગે પાછું વળીને જોયું-વિચાર્યું; તેથી વિજ્ઞાનવાદના વિતંડાને મૂકીને તેઓ વિજ્ઞાનના માર્ગે આગળ વધી રહ્યા છે.

આથી હવે તેમને ભારતના મહામનીષી-ઓની શોધખોળોમાં પુનઃ વિચારણા કરવા જેવું લાગ્યું અને તેમણે વિજ્ઞાનની અધૂરપને સ્વીકારવામાં કોઈ પણ જાતનો સંકોચ અનુભવ્યો નથી.

જેમ્સ જીન્સ જેવા વૈજ્ઞાનિકે તો કહ્યું પણ છે કે- “....અમારી જ્ઞાન-નદીનો પ્રવાહ સતત ફરતો રહે છે. અમારા કેટલાય નિર્ણયો-

બરફની જેમ “મેલ્ટીંગ પોઈન્ટ” ઉપર આવીને ઊભા છે. સો વર્ષ ઉપર જાહેર થયેલા અમારા કેટલાય અવિ-ષ્કારો સો વર્ષ બાદ સાવ ખોટા સાબિત થયા છે.”

“ માટે અમે તમને કહીએ છીએ કે અમે સત્યના શોધકો હોવા છતાં સદા સત્યને પામતા નથી, માટે અમારી ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો નહીં.”

જ્યારે ભારતના સર્વજ્ઞ-મુનિવરોએ હજારો વર્ષ પૂર્વે પોતાના પ્રાતિભ-જ્ઞાન વડે વિશ્વમાં વિદ્યસી રહેલા સત્યોનું હસ્તામલકવત દર્શન કર્યું છે, તેમણે ભાષેલાં સત્યો કે રજૂ કરેલી વિગતોમાં “ અમે ખોટા પડીએ ” એવી શંકામાત્રને સ્થાન આપ્યું નથી.

તેમજ આજે વિશ્વના મહાન ખગોળ-વેત્તાઓ કે વૈજ્ઞાનિકો માટે “સૂર્ય પ્રગ્નિ” “ચંદ્રપ્રગ્નિ” “જ્યોતિષ કરંડક” “ક્ષેત્રલોક પ્રકાશ” “ખૂહત સંગ્રહી” “ક્ષેત્ર સમાસ” જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોનું અવલોકન આકર્ષક લાગતું જાય છે, અને એમાં પ્રાચીનોએ ભાષેલા સત્યોનું દર્શન થતું જાય છે.

ઉપર-કથિત પ્રસ્તાવનના અનુસંધાનમાં વિજ્ઞાનના સર્વ ક્ષેત્રે વિચારણા શક્ય નથી, પરંતુ ખગોળ સંબંધી વિચારતાં “ હજારો વર્ષ પૂર્વે આપણા દિવ્ય દષ્ટાઓએ માનવજાત સામે મૂકેલાં સનાતન સત્યો આજે પણ અક્ષુણ્ણ રીતે જ પ્રવર્તે છે.”

આ સંબંધમાં માનવનું ચંદ્ર ઉપર ઉતરાણુ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વર્તમાન યુગનો મહાન ચમત્કાર છે.

છેલ્લી પા સદીમાં માનવે આકાશમાં હરણુ ક્ષણ ભરીને છેલ્લા થોડાંક વર્ષોમાં તો ચંદ્ર ઉપર પહોંચ્યાની વિગતો નોંધાવા લાગી. અને હવે, મંગળ ઉપર પહોંચવાની તૈયારીઓ થવા લાગી છે !!

તેથીજ કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ ઉત્સાહમાં આવીને પૃથ્વીને ‘ માનવજાતનું પારણુ ’ કહ્યું છે, અને અવકાશ યાત્રામાં ભાવિ-વિકાસની હરણુ ક્ષણની વાત બહાર કરી છે.

પરંતુ ચંદ્ર ઉપર માનવના ઉતરાણુમાં કેટલું તથ્ય છે ! એ યાત્રાના આયોજનનું શું રહસ્ય છે ? તથા ચંદ્ર ઉપરથી અવકાશયાત્રીઓએ પૃથ્વી ઉપર મોકલેલા રેડીયો સંદેશાઓ, ફોટાઓ વાતાવરણ વગેરેમાં શું સત્ય છે !-વગેરે બાબતો તદ્દન તાટસ્થ અને વિજ્ઞાનના અંજલમણુ પ્રચારથી પર રહીને વિચારવાની ખાસ જરૂર છે.

આગમિક-પૌરાણિક તથ્યો પર આધારિત આપણો આધ્યાત્મિક વારસો સાબિત કરે છે કે- ‘ એપોલોની ચંદ્રયાત્રા નિષ્ફળ છે ’

વૈજ્ઞાનિકો ખાસ કરીને રાજકીય-કાવતરાનો એક પ્રચાર-વાદ જીલો કરીને માનવ જાતને ભ્રમમાં નાખીને સત્યથી વંચિત રાખી રહ્યા છે.

સમગ્ર પરિશીલનને આધારે એ સ્વયં સ્પષ્ટ થાય છે કે “ ચંદ્ર ઉપર માનવનું ઉતરાણુ આ એક નાટ્યાત્મક ઉક્તિ માત્ર છે. એમાં કશું વાસ્તવિક સત્ય નથી.”

ચંદ્ર ઉપરના ઉતરાણુનો પ્રથમ પડકાર.

ઉદેપુરમાં ઓસ્ટ્રેલિયાના સહકારથી “સૌર વેધશાળા”નું તા. ૨૩-૬-૭૫ ના રાજ રાજસ્થાન મુખ્યમંત્રી શ્રી હરદેવ જોષીના હસ્તે ઉદ્ઘાટન થયું તે વખતે ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી શ્રી બાબુભાઈ પટેલ પણ હાજર હતા.

ત્યારે ઓસ્ટ્રેલિયન વૈજ્ઞાનિકોની હાજરીમાં ત્યાં મહેસાણાની “ભૂ-ભ્રમણ-શોધ સંસ્થાન” તરફથી, ક્યા ઇપોલો ચન્દ્ર પર ઉત્તરા? નામે એક પ્રચાર પત્રિકા વહેંચવામાં આવી હતી.

“ભૂ-ભ્રમણ શોધ સંસ્થાન” ના આદ્ય સ્થાપક પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી મ. શ્રી એ છેક ઈ. સ. ૧૯૫૦ થી ભૂગોળ-ખગોળનાં રહસ્યો અને સિદ્ધાંતોનું ગહન અધ્યયન શરૂ કર્યું.

એ માટે તેઓ શ્રીએ અમેરિકા, જર્મની, ઈંગ્લેંડ, જાપાન વગેરે દેશોમાંથી, નકશાઓ, ચિત્રો, પુસ્તકો, અનેક નિવેદનો વગેરેની વિપુલ સામગ્રી એકત્ર કરી.

આ ઉપરાંત વિશ્વના અનેક મર્મજો સાથે સુ-દીર્ઘ-પત્ર વ્યવહાર કરીને તદ્દન નક્કર સત્યો મેળવ્યાં છે. અને વિશ્વ સમક્ષ પડકાર ઊભો કર્યો છે કે:-

“વૈજ્ઞાનિકોની કહેવાતી ચંદ્ર-યાત્રામાં કશું સત્ય નથી, એક ભ્રામક પ્રચાર માત્ર છે.”

આપણે વર્તમાનકાળમાં આપણી દૃષ્ટિ મર્યાદામાં આવતી પૃથ્વીને જ પૃથ્વી માનીએ છીએ, પરંતુ જૈન દર્શનમાં વર્ણિત ચૌદ રાજલોકની દૃષ્ટિએ તે વાસ્તવિક સત્ય નથી.

માનવીના ચર્મ-ચક્ષુઓની કે વૈજ્ઞાનિકોની બુદ્ધિની કેટલીક મર્યાદાઓ હોય છે. વિજ્ઞાન તો તત્ત્વ-જ્ઞાનનો જ એક ભાગ છે.

સ્થૂળ સાધનો કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે દેખાતું નથી તેનાથી પેલેપાર કશું નથી, તેમ માનવું એ ગંભીર ભૂલ છે.

વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ તો પોતાના પ્રાતિભ જ્ઞાન વડે સમગ્ર વિશ્વને ચૌદ રાજ-લોક-લોક-અલોકને હસ્તામલકવત્ નિહાળ્યું છે.

આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં-“માનવી ચંદ્ર ઉપર ઊતર્યો જ નથી પરંતુ આગમ-વર્ણિત વિશાળ પૃથ્વીના જ એક પર્વતીય પ્રદેશમાં ઊતર્યો છે.”

પૃથ્વી અને ચંદ્ર વચ્ચેના અંતરમાં જ મતભેદ

વિશ્વના વૈજ્ઞાનિકોમાં પૃથ્વી-ચંદ્ર વચ્ચેના અંતર અંગે જ ભારે મતભેદો પ્રવર્તે છે. રશિયા અને અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિકો પૃથ્વીથી ચંદ્રને ૭ લાખ, ૧૩ લાખ, અને ૨૨ લાખ માઈલના અંતરે માને છે.

ફ્રાન્સ અને જર્મનીના વૈજ્ઞાનિકોમાં પણ ચંદ્રને ૫ લાખ, ૧૩ લાખ અને ૨૧ લાખ માઈલને અંતરે માનનારાઓ છે.

આજકલ-હિન્દી માસિક જાન્યુઆરી ૧૯૫૬) ના અંકમાં આ અંગેની નોંધ મનનીય છે:-

“અમેરિકાની આર્મી સિગ્નલ કોરના વૈજ્ઞાનિકોએ ઈ. સ. ૧૯૪૬ માં ચંદ્ર ઉપર મોકલેલ ચંદ્રના પ્રકાશના પરા-વર્તનના સમયનું ગણિત ૨૬-૨- અને બીજા બે ઇલેક્ટ્રોનિક મશીનો દ્વારા કરેલું;

તો અહીંથી મોકલેલ પ્રકાશ ચંદ્ર ઉપર થઇને પાછો પૃથ્વી ઉપર ૨૧ સેકન્ડમાં આવેલો. અને મશીન ઉપર ૭૬૬૦૦૦ માઇલનો આંકડો આવ્યો.”

આ સંખ્યાને અડધી કરવામાં આવે તો ૩૮૩૦૦૦ માઇલ માય, તો ચંદ્ર અહિંથી આટલો દૂર તો ખરોજ ! પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોનાં બધાં જ રોકેટો ૨૩૦૦૦ ના અંતરના ગણિતથી જ ચંદ્ર ઉપર જાય છે ! તો આ બે બાબતોમાં સાચી કઈ માનવી !

વળી રશિયાએ ચંદ્ર તરફ મોકલેલ રોકેટો કલાકની ૧૨૦૦૦૦ માઇલની ઝડપે ૩૪ કલાકે પહોંચ્યાનો દાવો કર્યો હતો, તો અમેરિકાએ ૬૦૦૦ માઇલની ઝડપથી ૬૭ કલાકે પહોંચ્યાની વાત જાહેર કરી હતી.

આ બંને દેશોના વૈજ્ઞાનિકોના ચંદ્રના અંતર વિશેના મતાંતર સંબંધી શું માનવું ?

એક જર્મન વૈજ્ઞાનિક તો કહે છે કે,

Jorny Of Moon Thou Sand Miles With a Single Stop ! !

તા-૨૦-૯-૬૪માં બર્લિન મુકામે વિશ્વના ખ્યાતનામ વૈજ્ઞાનિકોની બેઠકમાં મ્યુ.નિચના-ડો.એચ-એન.પોનડીરીંગ શાફ્ટેન, તેમજ મારબગના ડો-ઇ-એચ-આઉલે પરિષદમાં અંતિમ પ્રવચન આપતાં કહેલું કે—

“માણસ પ્રકાશની ગતિએ અવકાશના ગ્રહોની સુસાફરી કરી શકે તે બિલકુલ અ-સંભવિત અશક્ય છે.

આપણી સૂર્ય માળાની બહાર

નજીકમાં રહેલો “આલફા સેન્ટાઉરી” નામનો તારો છે. પ્રકાશની ગતિ સેકન્ડમાં ૧૮૬૩૨૪ માઇલની છે; તે ગતિથી દશમા ભાગની ગતિએ પણ તારાની સુસાફરી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ તેના ઉપર પહોંચતાં માણસને પૂરાં સો વર્ષ લાગી જાય.”

સૂર્યમાળાના પૃથ્વી સાથેના તેમજ પૃથ્વી ના ચંદ્ર સંબંધ અંગે પણ વિકસતું વિજ્ઞાન લિન્ન લિન્ન મંતવ્યો રજૂ કરે છે.

બુખારેસ્ટ યુનિવર્સિટીના પ્રો. ડો. વિક્ટર વિક્ટોર્નેવિસીએ સોલર સિસ્ટમ અંગે જણાવ્યું કે—

સૂર્યમાળાના બીજા પાંચ ગ્રહો કરતાં પૃથ્વી, મંગળ, શુક્ર, અને બુધનો ઉદ્ભવ જુદી રીતે થયો છે...ચાર ગ્રહો સૂર્યમાંથી છુટા પડેલા પદાર્થોમાંથી બનેલા છે, જ્યારે અન્ય ગ્રહો આકાશ ગંગા અથવા નિહારિકાનાં વાદળોથી બનેલા છે.....

આ રીતે સૂર્યમાળાના ગ્રહો બે જૂથમાં વહેંચાયેલા છે.”

કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટીના બેલ પારિતોષિક વિજેતા ડો. હેરલ્ડ હુરે ૩૦ વર્ષના ચંદ્ર સંશોધનનો સાર જણાવે છે કે—

“ચંદ્ર ઠંડો છે અને તે પૃથ્વીથી અલગ રીતે જન્મેલો છે. સૂર્ય જેમાંથી બનેલો છે તે પ્રકારની રજમાંથી ચંદ્ર બનેલો છે.”

(ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, તા. ૨૬-૧૨-૬૮)

વિજ્ઞાન પાસે ચંદ્રનું પૃથ્વીથી સાચું અંતર કે તેની ઉત્પત્તિ વિષે સાચું જ્ઞાન નથી, તો તેના ઉપર પહોંચવાની તો વાત જ શી ?

ચંદ્રના અંતર સંબંધી તો ઠીક, પરંતુ આજના વૈજ્ઞાનિકોમાં પૃથ્વીની પરિધિ વિષે પણ ઠીક-ઠીક મતભેદ પ્રવર્તે છે !

સામાન્ય રીતે પૃથ્વીની પરિધિ ૨૫,૦૦૦ માઇલની માનવામાં આવે છે, પરંતુ “એસ્ટ્રોલોજીકલ મેગેઝીન” (ઓગસ્ટ-૧૯૪૬ ના અંક) માં જી. મેકડોનલ નામે અમેરિકન વૈજ્ઞાનિકે અનેક મુદ્દાઓની ચર્ચા કરીને પૃથ્વીની પરિધિ ૨૫,૦૦૦ માઇલની હોવા અંગે શંકા વ્યક્ત કરી છે.

ચંદ્રયાત્રામાં પ્રસ્થાપિત વૈજ્ઞાનિક સત્યોનો પરસ્પર વિરોધ.

ચંદ્ર તરફ માનવીની નજર અને તેના અવકાશ યુગમાં પ્રવેશ સંબંધી વિચારણા કરતાં આ દિશામાં રશિયા-અમેરિકાએ લગભગ સાથે પ્રયાસો કર્યા છે.

સૌ પ્રથમ ૧૯૫૭ માં એક્ટોબરની ૪ થી તારીખે રશિયાએ ૮૩ કી. ગ્રા. નો ઉપગ્રહ અવકાશમાં મોકલ્યો અને પૃથ્વી-વાસીઓએ અનંત એવા અવકાશી વિસ્તારમાં પ્રવેશ કર્યો.

ત્યારબાદ ૧૯૬૦ ના ઓગસ્ટમાં રશિયાએ બે કૂતરાઓ મોકલ્યા અને ૧૯૬૧ ના એપ્રિલની ૧૨ મી. તારીખે યુરી ગાગારીનની આગેવાની નીચે સૌ પ્રથમ માનવે અવકાશમાં અનંતના યાત્રી તરીકે પગ ઉપાડ્યા.

ત્યારપછીના અમેરિકાના પ્રયાસોમાં એપોલોની ચંદ્રયાત્રાનું અનોખું મહત્વ છે. અંતે અમેરિકાએ ૧૯૬૮ ના ડીસેમ્બરમાં જાહેર પણ કરી દીધું કે માનવે ચંદ્રની ધરતી પર પગ મૂક્યો !!

પરંતુ અમેરિકાના એપોલોયાનની ચંદ્રયાત્રાના સૂક્ષ્મ અભ્યાસને અંતે કેટલાક વિચારણીય મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થાય છે અને ફલશ્રુતિ એ આવે છે કે-“ માનવી ચંદ્ર ઉપર ઊતર્યો નથી.”

પરંતુ ‘પ્રાચીન-ગ્રંથોમાં વર્ણવેલ સુવિશાળ પૃથ્વીના અજ્ઞાત એવા પૃથ્વી-પર્વતીય પ્રદેશમાં ઊતર્યો છે.”

ચંદ્રયાત્રામાંથી ઉદ્ભવેલા કેટલાક મુદ્દાઓનો ઉકેલ કે સ્પષ્ટતા વૈજ્ઞાનિકો પાસે નથી !

(૧) એપોલો ૮ પૃથ્વીથી ૧૯૦ માઇલ ઊંચી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરીને પૃથ્વીની ભ્રમણકક્ષામાંથી બહાર નીકળીને ચંદ્ર તરફ તીચ્છું ૨,૩૦,૦૦૦ માઇલ દૂર પૂર્વમાં ગયું.

હવે વૈજ્ઞાનિકો ખતાવે છે તે પ્રમાણે સૂર્યને કેન્દ્રમાં રાખતા બુધ, શુક્ર, પૃથ્વી એમ ક્રમ આવે છે. તેથી ગ્રહોની સ્થિતિમાં પૃથ્વીનો ત્રીજો ક્રમ આવે છે. ચંદ્ર પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ છે. તેથી તે પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો હોવાથી એપોલો યાન તીચ્છું ગયું હોય તે સંભવિત છે.

હવે વૈજ્ઞાનિકોની કહેવાતી વ્યવસ્થા પ્રમાણે- ત્રીજું રોકેટ છોડ્યા પછી એપોલો ૮ કલાકના ૩૮૩૬૦ કી. મી. ની ઝડપે ચંદ્ર તરફ ધસ્યું છે અને તે ૬૩ કલાકમાં ચંદ્ર ઉપર પહોંચશે.” એવી રીતે

૩૬૩૬૦ x ૬૩=૨૪,૭૬,૬૮૦ માઈલની ચંદ્ર તરફની યાત્રા થઈ ! પણ ચંદ્ર તો પૃથ્વીથી લગભગ ૨,૩૦,૦૦૦ માઈલ જ દૂર છે ! તો આ ગણતરી પ્રમાણે એપોલો યાન ચંદ્ર ઉપર કેવી રીતે પહોંચ્યું હશે ?

(૨) આ ઉપરાંત એપોલોયાનની ગતિ ચંદ્ર તરફ ધસતાં કલાકે ૩૬,૩૬૦ કી. મી. ની હતી, જ્યારે ઉપર પહોંચતાં ૬૩ કલાક થયા અને પૃથ્વી પર આવતાં ૫૪ કલાક અને ઝડપ કલાકે ૩૮,૬૦૦ કી. મી. હતી. આમ અંતર એક સરખું હોવા છતાં જતા-આવતાં ઝડપમાં ફેરફાર કેમ પડ્યો ?

માની લઈએ કે કોઈ કારણસર સમયમાં ફેરફાર થાય પરંતુ ઝડપ વધવાને બદલે ઓછી કેમ થઈ ?

એપોલો ૮, ૨૩-૧૨-૬૮ ના રોજ સવારે પાઠ કલાકે પૃથ્વીથી ૧ લાખ માઈલ દૂર પહોંચ્યું, ત્યારે ત્યાંથી ચંદ્ર ૧,૨૩,૩૩૭ માઈલ દૂર હતો એમ વૈજ્ઞાનિકો કહે છે. હવે કલાકે ૨૪,૬૦૦ માઈલની ઝડપથી એપોલો ૮ ગયું તો તેણે પૃથ્વીથી ૨૪૬૦૦ x ૨૪ બરાબર ૫,૯૦,૪૦૦ માઈલ દૂર પહોંચવું જોઈએ; તેને બદલે તે પૃથ્વીથી એક લાખ માઈલ દૂર શી રીતે પહોંચ્યું ?

(૪) એપોલો ૮ ના ચંદ્ર યાત્રીઓએ અવકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપરનાં સ્ટેશન સાથે સંપર્ક સાધ્યો હતો; તેમાં ૨૫-૧૨-૬૮ નું નિવેદન આ પ્રમાણે હતું :

“પૃથ્વીથી ૬૪૦૦ કી. મી. સુધી પૃથ્વીપરનાં સ્ટેશનો સાથે અંકુશ કે સંપર્ક સ્થાપિત રહી શકશે, પછી

યાનનું ભાવિ અવકાશયાત્રીઓની ખુદ્દિ અને કુંદરત પર નિર્ભર છે.”

પરંતુ ચંદ્રની ૧૦ પ્રદક્ષિણા પછી અવકાશયાત્રીઓને ઊંઘની ગોળી લેવાનું, ચંદ્ર સપાટી અંગેની વિગતો, નાતાલ સંદેશા, એપોલોનું મુખ ફેરવવાનું સૂચન, આવી અનેક બાબતો જાહેર થઈ છે, તો તે કેવી રીતે સંભવિત બન્યું ?

આ ઉપરાંત વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા પ્રસ્થાપિત કરેલી કેટલીય હકીકતો સાથે પણ અવકાશ-યાત્રાની વિગતો પ્રતીતિકારક બનતી નથી.

(૫) અમેરિકા રીડર્સ ડાયજેસ્ટ કંપનીએ પ્રકટ કરેલ “ધ વર્લ્ડ એટલાસ”ના પાના ૧૦૮ ઉપર પૃથ્વી ઉપરના વાયુમંડળના ભિન્ન ભિન્ન પટ્ટાઓ બતાવ્યા છે.

તેમાં પૃથ્વીથી ૨૦૦ માઈલ ઉપર આયનોસ્ફીયર બતાવ્યું છે.

“ત્યાં સુધી ગયેલા રેડીયો તરંગો ફરીથી પાછા પૃથ્વી ઉપર આવી શકે છે. પણ તેથી ઉપરના એકઝોસ્ફીયરમાં કોસ્મીકરેઝની વ્યાપકતા હોવાથી, રેડીયોવેઝ ફરી પાછા પૃથ્વી ઉપર આવી શકતા નથી. આવી વૈજ્ઞાનિકોની સ્થાપિત માન્યતા છે.

હવે પૃથ્વીથી એપોલો-૮ ઊંચે ગયું હોય તો લગભગ ૨૫ લાખ માઈલ દૂરના અવકાશયાત્રીઓ સાથે નાસાના વૈજ્ઞાનિકો સંપર્ક શી રીતે સાધી શક્યા ?

નાસાના વૈજ્ઞાનિકો વાત કરી શક્યા તેજ બતાવે છે કે :

“એપોલોયાન પૃથ્વીથી ઊંચે ૧૬૦ માઈલમાં આયનોસ્ફીયરની મર્યાદા

સુધી જ ગયું છે અને પછી તીરછું પૂર્વ દિશામાં રાા લાખ માઈલ ગયું છે.”

(૫) વૈજ્ઞાનિકોના કથન પ્રમાણે પૃથ્વીથી રાા લાખ માઈલની જગ્યાએ વાતાવરણ નથી, તો રોકેટમાં ધડાકો થયો શી રીતે ?

ચંદ્રનાં શુદ્ધવાકર્ષણમાં પેસી તેની બ્રમણ-કક્ષામાં સ્થિર થવા, તેમજ ચંદ્રના શુદ્ધવા-કર્ષણમાંથી છૂટવા એપોલોયાનનાં યાત્રીઓએ રોકેટનાં ધડાકા તો કર્યા જ છે, તો વેક્યુમમાં બળતણ શી રીતે બળે ?

માની લો કે ઓકસીજનની ટાંકીમાંથી બળતા ગેસનો ધડાકો થયો, તો પણ બળેલ બળતણ કે તેનાં અવશેષો-ધુમાડો વગેરે વાતાવરણ બહાર નિકળે જ શી રીતે ?

બીજું, વૈજ્ઞાનિકોની માન્યતા છે કે-ચંદ્ર પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ છે, તેથી ચંદ્ર પૃથ્વીની એકજ કક્ષામાં છે અને જે માત્ર ૫ અંશનો જ ખૂણો કરે છે.

પણ પૃથ્વી-કેન્દ્રવાસીઓની માન્યતા છે કે “પૃથ્વીથી જાંચે ચંદ્ર છે” એ વાત આજનું વિજ્ઞાન માનતું નથી; તેથી એપોલોને જાંચે મોકલે શા માટે ?

હકીકતમાં તો ચંદ્ર ઉપર છે, તીરછો નથી, એથી એપોલોની તિરછી ગતિ જ બતાવે છે કે તે મધ્યખંડનાં ૫ કરોડ માઈલના વ્યાસવાળા ક્ષેત્રમાં રાા લાખ માઈલ દૂર કો’ક અજ્ઞાત પ્રદેશમાં જાતયું છે.”

તા. ૨૪-૧૨-૬૮ ના રોજ અવકાશ-

૭

યાત્રીઓના કેટલાક નિવેદનો જાહેર કરવામાં આવ્યા છે, તે વિચારણીય છે.

“અવકાશયાનની બે બારીઓ ઉપર ઝાકળ પડ્યું છે. એક બારી ધુમ્મસથી ઘેરાઈ ગઈ છે.”

હવે પૃથ્વીના વાતાવરણની બહાર સૂર્યની પ્રચંડ ગરમી અવકાશમાં ફેલાયેલી છે, એમ વૈજ્ઞાનિકો માને છે; તો આ અવકાશયાનની બારી ઉપર ધુમ્મસ અને ઝાકળ આવ્યા કયાંથી ?

બીજું નિવેદન હતું કે-

“અવકાશયાનની એક બારી ખરફથી ઢંકાઈ ગઈ હોવાથી બરાબર જોઈ શકાતું નથી.”

ચંદ્રની બીજી પ્રદક્ષિણા વખતે આપેલું આ નિવેદન બતાવે છે, તેવા ખરફની ત્યાં સંભાવના જ કેવી રીતે હોય ?

તારીખ ૨૫-૧૨-૬૮ નું નિવેદન આ પ્રમાણે છે :- “ચંદ્રયાત્રીઓ ચંદ્રની પાછળ ૧૦ મિનિટ રહ્યા” ચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કલાકના લગભગ ૩૭૨૦ માઈલની ઝડપે કર્યાનું છાપાઓમાં છે, તે પ્રમાણે ચંદ્રની પૂરી પ્રદક્ષિણામાં ૨ કલાક ૨ મિનિટનો સમય લાગતો હતો તો અડધી પ્રદક્ષિણામાં ૧ કલાક ૧ મિનિટ લાગે, તો પછી ચંદ્રની પાછલી બાજુ માત્ર ૧૦ મિનિટ જ કેવી રીતે રહ્યા ?

આ ઉપરાંત ૨૧-૧૨-૬૮ ની સાંજે ૬-૧૫ કલાકે છૂટેલા એપોલોયાને પૃથ્વીની ૯૦ મિનિટે એક એવી બે પ્રદક્ષિણા કરી.

જ્યારે ૨૪-૧૨-૬૮ નાં રોજ ચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરવામાં તેને ૨ કલાક ૨ મિનિટ જેટલો સમય લાગ્યો.

કેમકે પૃથ્વી કરતાં ચંદ્ર ચોથા ભાગનો જ હોવાથી તેની પ્રદક્ષિણામાં ૧૨૧ મિનિટ જેટલો સમય થાય જ્યારે ચાર-ગણી મોટી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણામાં માત્ર ૯૦ મિનિટ જ ! આમ કેમ બન્યું ?

(૭) એપોલોયાન ચંદ્ર ઉપર ગયું હોય તો અહીંથી આપણને પૂનમનો ચંદ્ર ૯ ઈંચની રકાબી જેવડો લાગે છે, તો ચંદ્ર ઉપર પહોંચ્યા પછી પૃથ્વી ચંદ્ર કરતાં ચાર ગણી મોટી હોવાથી પૃથ્વીનો દેખાવ ૩૬ ઈંચના વ્યાસવાળો-મોટી કથરોટ જેવો લાગવો જોઈએ. પરંતુ કેપકેનેડીથી ખાસ પ્રકાશિત “સ્પેસ પિકચર્સ” સીરીઝ ”માં તેમજ “લાઈફ” “સ્પાન” વગેરેમાં છપાયેલાં કેઈ ફોટામાં પૃથ્વીનો વ્યાસ મોટો જણાતો નથી.

તેથી આ ફોટો ભલે પૃથ્વીનો કહેવાતો હોય ! પણ હકીકતમાં તો વૈજ્ઞાનિકો જેને ચંદ્ર કહે છે ત્યાં એપોલો પહોંચ્યા પછી પણ ત્યાંથી આગળ ચંદ્ર દેખાયો અને તેનો આ ફોટો ઝડપાયો પણ હવે તેની વ્યાખ્યા વૈજ્ઞાનિકોએ પૃથ્વીરૂપે લોકોની સમક્ષ રજૂ કરી એ બનવાજોગ છે.

આથી વૈજ્ઞાનિકોએ “ચંદ્ર ઉપરથી પૃથ્વીનો ઉદય” શીર્ષક તળે જે દશ્ય ઘટાવ્યું છે તે સાચું નથી.

હકીકતમાં તો વૈજ્ઞાનિકો રાા લાખ માઈલ દૂર ગયા. ત્યાંથી જેવો ચંદ્ર દેખાયો તેનું દશ્ય હોવા વધુ સંભવ છે.

અવકાશના આ ફોટાઓ અંગે મળેલી બહુકારીનાં આધારે એમ કહી શકાય કે-

“ આ ફોટાઓ રેડીયો તરંગનાં

જુદા જુદા અંશરૂપે લેવાય છે અને એ બધાને એકત્ર કરીને એક ચિત્ર રજૂ કરાય છે. તેથી જેવી રીતે માન-સિક ધારણા થઈ ચૂકી હોય તે જ રીતના ફોટા-ગોળ આકારવાળા છાપાઓમાં આવ્યા છે પણ તે ખરેખર તેવા હોતા નથી.” (જન્મભૂમિ ૨-૧૨-૬૮)

અવકાશયાત્રીઓનાં

પરસ્પર-વિરોધી મંતવ્યો.

સમગ્ર અવકાશ-યાત્રામાંથી ઉદ્ભવેલા નિવેદનોનો અભ્યાસ પણ કેટલાક મુદ્દાઓ ઉભા કરે છે. કારણ કે અવકાશયાત્રીઓનાં નિવેદનો પરસ્પર વિરોધી છે. જેમકે-

* રશીયન-અવકાશયાત્રી યુરી. ગાગારીનને પૃથ્વી પરથી દેખાતા સૂર્ય-પ્રકાશ કરતાં પૃથ્વીના વાતાવરણ બહાર નિકળી ગયા પછી અવકાશમાં સૂર્ય-પ્રકાશ સેંકડો ગણો પ્રકાશિત લાગ્યો.

પણ તે પછી ૧૯૬૧ માં અમદાવાદમાં આવેલ અવકાશયાત્રીઓ નીકાલાયેવ, બ્લો-કોવત્સકી અને શ્રીમતી વેલેન્ટીનાને પૂછેલા પ્રશ્નોનાં ઉત્તરમાં જુદા જુદા જવાબો છે.

જેમકે-“ તેમને પૃથ્વી પરથી તારાના પ્રકાશમાં અને અવકાશમાં દેખાતા તારાના પ્રકાશમાં કોઈ તફાવત દેખાયો નથી.”

* ગુજરાત સમાચાર તા. ૨૬-૧૨-૬૮ નાં બે અવકાશયાત્રીઓનાં નિવેદન જુઓ :- “સેન્ડર્સ” કહ્યું કે “નાની વિગતો નિહાળી શકાય છે.” લોવેલ નોંધે છે “જે કે સ્પષ્ટ દેખાતું નથી પણ

જવાળામુખીની અસર દર્શાવતા કેટલાક ખડકો જણાય છે.”

પરંતુ ૨૮-૧૨-૬૮ નાં રોજ ચંદ્ર સંશોધનનાં અઠંગ અભ્યાસી કેલીફોર્નીયા યુનીવર્સિટીનાં ડો. હેરલ્ડ હૂરેએ માર્મિક રીતે કહ્યું હતું કે-

“જે લોકો એમ માને છે કે ચંદ્ર ઉપર લાવાના પ્રવાહો છે, તેમને તસ્વી-રોમાં લાવાના પ્રવાહો દેખાશે.”

એટલે કે અવકાશયાત્રીઓના મગજમાં રૂઢ થઈ ગયેલી જવાળામુખીની વાત જતી નથી, આથી તેઓ આવી કલ્પના કરે છે. તેમના જ કહેવા પ્રમાણે ચંદ્રને નજરોનજર જેવા છતાં કશું નક્કી ન થઈ શકતું હોય.

આ જાતના વિરોધી મંતવ્યો હોય છે તે ગંભીર વિચારણા માંગી લે છે.

આ ઉપરાંત અવકાશયાત્રીઓના કેટલાક કથનો પણ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારણીય છે.

* “ચંદ્રનો પ્રદેશ ખડકોવાળો, રંગ વગરનો ઝાંખો અને જવાળામુખીના મેદાનવાળો છે.”

* ઓરમેને કહેલું કે “ચંદ્ર અમારા ત્રણે માટે જુદી વસ્તુ છે. મારા મત પ્રમાણે તે વિશાળ ખાલી જગ્યા જેવો છે.”

* લોવેલે જણાવ્યું કે, “વિશાળ અવકાશમાં તે રણુદ્રીપ જેવો લાગે છે.”

* એન્ડર્સે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે-“આ ગ્રહ ઉપર સંખ્યાબંધ ચીજોના પ્રકારો થયા હોય તેમ લાગે છે.”

“ચંદ્રની અધારી બાજુએ રેતીના

ઢગલા છે.” “વળી ચંદ્ર રાખોડી રંગનો છે” “તેને કોઈ ખાસ રંગ નથી” એવા નિવેદનો પણ છે.

જો કે તા. ૨૬-૧૨-૬૮ નાં નિવેદનમાં ચંદ્રને પ્રવેત અને શ્યામ સાગર જેવો વર્ણવ્યો છે. આ ઉપરાંત “જમીન સરળતાથી નીહાળી શકાય છે” જેવા નિવેદનો પણ છે.

* “વિશાળ-ખડકોવાળા મેદાનો, અર-બચડા મેદાનો અને પર્વતો ઉપર સંખ્યાબંધ ખડકો દેખાય છે” “કેટલાક ખડકોની દિવાલો અગાસી જેવી છે.”

— આ બધા નિવેદનો સૂચવે છે કે “એપોલોના યાત્રીઓએ રજુ કરેલું વર્ણન કો'ક વિશાળ વિસ્તાર-વાળા પર્વતીય પ્રદેશનું છે.

આ નિવેદનને ચંદ્ર સાથે મેળ બેસે તેનાં કરતાં કોઈકે પ્રવર્તીય પ્રદેશનાં વાસ્તવિક વર્ણન સાથે વધુ મેળ બેસે છે.

આથી સહજ સમજાય તેમ છે કે એપો-લોના યાત્રીઓએ જ્યાં ઉતરાણુ કર્યું તે ચંદ્રની ભૂમિ નથી, પરંતુ તેમણે ભારતીય પ્રાચીન-ભૂગોળમાં વર્ણવેલ અતિ-વિસ્તૃત પૃથ્વીના જ પૂર્વીય પર્વતીય-પ્રદેશમાં ઉતરાણુ કર્યું છે.

કારણ કે આર્ષદ્વિષ્ટોએ વિલક્ષણ પ્રતિભાથી હજારો વર્ષો પૂર્વે બતાવેલી -નીરૂપેલી પૃથ્વી અતિ વિશાળ છે.”

“ચર્મચક્રથી નિહાળેલી, વૈજ્ઞાનિકોને માન્ય તેવી આજની પૃથ્વી

તો તેનો એક અતિ-સૂક્ષ્મ માત્ર અંશ જ છે.”

આ સાથે છાપાઓમાં બહાર થયેલ કેટલાક પ્રસંગો અને તેની પાછળના રહસ્યો પણ વિચારણીય છે.

એપોલો યાન ૧,૬૦,૦૦૦ નોટીકલ માઇલ (આશરે ૨૬૬૦૦ કી. મી.) બાહ્યાવકાશ હતું ત્યારે નીચેની ઘટના બનેલી.

“આ અગાઉ ચંદ્ર પરથી પૃથ્વી ભણી પાછા ફરતાં એપોલોયાનમાંથી અત્રેના મીશન કંટ્રોલમાં ધક્કમસતા વિચિત્ર અવાજોથી અધિકારીઓ ભારે મુંઝવણમાં મુકાઈ ગયા હતા; રેડ ઈટીયનોની યુદ્ધ કિકિયારીઓ અને ભારે અદ્ભુત સમા એ અવાજોએ ઓતાઓને ગઈ રાતે ચોકાવી મુક્યા હતા...મીશન કંટ્રોલે નીલ આર્મસ્ટ્રોંગ, એડવિન અને કોલીન્સને પુછ્યું કે તમને બરાબર ખાત્રી છે કે તમારી સાથે ત્યાં કોઈ નથી? કલાકો પછી ય એ વિચિત્ર અવાજોનો ખુલાસો થયો ન હતો.”

“જનસત્તા” ૨૪-૭-૬૬ પા. નં. ૧

“જંગી ટોળું વિજયના ઉન્માદમાં ઘોંઘાટ કરી મૂકે તેવા અવાજો હ્યુસ્ટનના કેન્દ્ર પર નોંધાયા હતાં....પુછવામાં આવ્યું, ત્યાં તમારી સાથે કોઈ નથી ને? થોડા કલાકો સુધી જવાબ મળ્યો નહીં....પછી સંદેશ વ્યવહાર ફરી સ્થપાયો ત્યારે બહાર કરવામાં આવ્યું કે વિચિત્ર અગમ્ય અવાજો એપોલો

-૧૧ માંથી આવ્યા ન હતાં....ભૂમિ-કેન્દ્ર પર આવા વિચિત્ર અવાજો નોંધાયા છે પણ એનો કોઈ ખુલાસો મળતો નથી.”

“જયહીન્દ” ૨૪-૭-૬૬ પા. નં. ૩

કમાન્ડર નીલે જણાવ્યું કે-

“એ અવાજો તો અમારી પાસેની ટેપરેકોડીંગ પરથી તમને સંભળાવ્યા હતાં; બરાબર ૨૦ વર્ષ અગાઉ મેં એ આદળમ તૈયાર કર્યું હતું. છે ને એ ચંદ્રનું સંગીત!!

“જનસત્તા” ૨૪-૭-૬૬ પા. નં. ૧

૨૦ વર્ષ અગાઉ તૈયાર થયેલી ટેપ!! કંટ્રોલ અધિકારીઓની બહુ બહાર તેઓ લઈ ગયા; કેવો લૂલો બચાવ!

રશિયાએ કરેલા નિવેદનો રશિયન વૈજ્ઞાનિકે ત્સિસોલ્ક વસ્કીનાં “આઉટ સાઈડ અર્થ” પુસ્તકની “અવકાશી ઉડ્ડયનના સંભોગો” પ્રકરણની ૬ કોપી જેવા છે. જ્યારે અમેરિકાના નિવેદનો જુલેવર્નની પુસ્તિકા “એ ટ્રીપ ધ અર્થ ડુ ધ મુન” માં કરેલાં વર્ણનો જેવા છે!!

અમેરિકાએ ન્યૂયોર્ક નજીક હાઉસન પાસે પ્લેનેટેરીયમ બનાવીને ત્યાં ચંદ્ર-યાત્રા કરી, તેવો ડોમ બનાવેલો. એપોલો તરફથી જે દૃશ્યો રીલે કરવામાં આવ્યા તે આ બનાવટી ચંદ્રયાત્રામાં પણ બતાવી શકાય તેવા હતાં!

ચંદ્ર ઉપર માનવીનાં ઉતરાણની ભવ્ય-બહારતની ભીતરમાં શું છે?

વિશ્વમાં શુદ્ધ વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે કામ કરતી

મુખ્ય બે સંસ્થાઓ છે (૧) એડડો યુરો-પીયન લોન્ચર એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓર્ગેનાઇઝેશન.

આ સંસ્થામાં બ્રિટન, ફ્રાન્સ, પ. જર્મની, ઇટાલી, નેધરલેન્ડ, બેલ્જિયમ, ઓસ્ટ્રેલીઆ વગેરે દેશો જોડાયેલા છે.

જ્યારે (૨) ઇસરોમાં યુરોપનાં ૧૦ દેશો સાથે છે.

આ સંસ્થાઓનાં કાર્યક્ષેત્રમાં કે ભાવી યોજનામાં ચંદ્રયાત્રાની કોઈ જ વાત કે વિચારણા આવતી નથી.

જ્યારે ચંદ્ર ઉપર માનવ મોકલનારી રશિયાની ‘તાસ્’ અને અમેરિકાની ‘નાસા’ સંસ્થાઓ છે કે જેમને આચા અર્થમાં તો વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓ કહી શકાય નહિ.

કારણ કે તેમનું ક્ષેત્ર રાજકીય આયોજનોના એક ભાગ રૂપે હોઈ તેઓ સંપૂર્ણતયા રાજદારી-પુરુષોના હાથમાં છે.

આની સાબિતીરૂપે એ વાત નોંધી શકાય કે-

અવકાશયાત્રીઓની પસંદગી સાચા વૈજ્ઞાનિકોને બદલે લશ્કરી-અધિકારીની કરવામાં આવે છે.

કેમકે ચંદ્રલોકનાં પ્રવાસી તરીકે નીલ આર્મસ્ટ્રોંગની પસંદગી કરવામાં આવી તે નૌકાદળનો સૈનિક હતો !

આવા લશ્કરી-સંશોધનો પાછળ બસૂસી ભાવ ઉપરાંત લશ્કરી આધિપત્ય અને વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે વિશ્વ પર પોતાની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરવા જેવો ખ્યાલ હોઈ શકે.

તેથી જ આ બંને દેશોમાં ચંદ્ર યાત્રા તરફ ઉઠાસીનતા જોવા મળે છે. અમેરિકાના રી-પબ્લીકન પક્ષે તો વારંવાર જાહેર કથું કે-

“અવકાશી-સફરની હરીફાઈનો સ્ટંટ છોડી આ પૈસા ધરતી પર ખર્ચવા.”

અવકાશ-યાત્રાની દિશામાં રશિયા-અમેરિકાની સ્પર્ધા રહી છે.

ચીનના સત્તાધીશ વૈજ્ઞાનિક કે પ્રજાજનમાંથી કોઈ એમ માનતું નથી કે “ચંદ્ર ઉપર માનવી ગયો.”

ચીનના કોઈ પણ છાપા કે રેડીયો બ્રોડકાસ્ટીંગે રશિયનો કે અમેરિકનો ચંદ્ર ઉપર ગયા હોય તેવું જાહેર કથું નથી.”

વિખ્યાત ખગોળવેત્તા બર્નાર્ડ લોવેલે તો કહેલું કે-

“ચંદ્ર પર માનવીનાં ઉતરાણની ક્ષણ માનવજાતનાં ઇતિહાસમાં મહાન નાટકીય ક્ષણ ગણી શકાય.”

અમેરિકન પ્રમુખ જોન્સનને તો ડો. એડવર્ડ વેલ્સે સલાહ આપીને રશીયનો પહેલાં ચંદ્ર પર પહોંચવાની તમન્ના સાથે અવકાશી બજેટ-કાપની વાત કબુલ રાખેલી.

અમેરિકન પ્રમુખ નિક્સને તેમની ભારતની મુલાકાત વખતે કહેલું કે-

“ચંદ્ર ઉપરનું ઉતરાણ એક મહાન કદમ હતું, કારણ કે તેણે

અમેરિકન રાષ્ટ્રને આત્મસંતુષ્ટતા-
માંથી બહાર આવવામાં સહાય
કરી છે.”

આ બધા કથનો પાછળનો ભાવ શુદ્ધ
વૈજ્ઞાનિક-સંશોધનો કરતાં રાજકીય-સર્વોપરિતા
સિદ્ધ કરવાનો હોય, તેવું અનાયાસે ફલિત
થાય છે.

વળી અવકાશી યાનોનો ઉપયોગ જાસૂસી-
યાનો તરીકે પણ થઈ રહ્યો છે જેમકે રશિ-
યાએ ઝેકોસ્લોવાકીયા પર આક્રમણ કર્યું
ત્યારે અમેરિકન-ઉપગ્રહોએ રૂમાનીયા-
માંથી ફ્લય કરી રહેલા લશ્કરી એક-
મોને ઓળખી પાડ્યા હતા.

જ્યારે સોવિયત-સાહસ દ્વારા અમેરિ-
કન લશ્કરવાહીઓની લેદી રમત પણ
બહાર પડી ગઈ છે. અમેરિકાના બે લેદી
કાર્યક્રમોની તેણે આગાહી કરી દીધી
હતી.

અમેરિકાએ બીજા કાર્યક્રમોને
માનવયુક્ત તરતી પ્રયોગશાળા સંબંધી
નામ આપ્યું છે, છતાં તે લશ્કરી-કાર્યક્રમ
છે. કારણ કે તે હવાઈદળના અંકુશ
નીચે છે.

આ સર્વ અવલોકનો સ્પષ્ટ કરે છે કે
માનવ ચંદ્ર ઉપર પહોંચ્યો જ નથી,
પરંતુ હજારો વર્ષ પૂર્વે ભારતીય-
મહામનીષીઓએ આર્ષદ્રષ્ટિથી ધર્મ-
ગ્રંથોમાં નિરૂપેલ ભારતીય-ભૂગોળ
સંમત અતિ-વિશાળ પૃથ્વીના એક
પર્વતીય-પ્રદેશમાં ઊતર્યો છે.

ડૉ. પ્રહલાદ ગ. પટેલ

M. A. Ph. D.

હાલા જોષીની શેરી

વડનગર.

(ઉ. ગુ.)

ગંભીરપણે વિચારવા જેવું

વર્તમાન યુગમાં ભૌતિકવાદના આધારે શુદ્ધ અને શ્રદ્ધાની સંવાદિતા ઘટવા
પામી છે.

આજની નવયુગીન જનતા ધર્મ અને શાસ્ત્રોની પ્રામાણિકતાને માન્ય કરવાના બદલે
વિજ્ઞાન અને તેના પ્રમાણિત પદાર્થોને વધુ પડતા આદરથી જુએ છે

હકીકતમાં વિજ્ઞાન પ્રયોગો ઉપર નિર્ભર હોઈ રોજ-બ-રોજ અદ્વાતું જ રહે છે.

છતાં અમુક સિદ્ધિઓના અંગમણા પ્રચારમાં દોરવાયેલ જનતા વિજ્ઞાનને અંતિમ
સત્ય રૂપ માની લેવાની ઉતાવળ કરી બેસે છે.

આ પૃથ્વીનો આકારનિર્ણય (ગુજ.)માંથી

પુનર્જન્મ-વિચાર

લે. શ્રી જગદીશચંદ્રજી

ચોરા પાસે, પો. ઉત્તરસંડા (ગુજ.)

શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્ય મંડારાજે ઘણા વર્ષો પહેલાં ચર્પટપંજરિકા સ્તોત્રમાં લખ્યું છે :

પુનરપિ જનનં પુનરપિ-મરણં,

પુનરપિ જનની જઠરે શયનમ્.

ઇહ સંસારે ખલુ દુસ્તારે કૃપયાપારે પાહિ મુરારે.

અર્થાત્ “ હુઃખથી તરી શકાય તેવા અને જેનો પાર પામી શકાય તેમ નથી તેવા આ સંસારને વિષે ખરેખર જન્મ ફરી-ફરીને થાય છે, મરણ ફરી-ફરીને થાય છે અને માતાના ઉદરમાં પ્રભુ ફરીફરીને શયન કરવું પડે છે, માટે હે મુરારિ ભગવાન ! કૃપા કરીને મારું રક્ષણ કરે. ”

પુનર્જન્મ એટલે શરીરનો નાશ થયા પછી થોડો વખત રહીને જીવ પાછું બીજું શરીર ધારણ કરે છે, યાને જ્યારે તે શરીર મરણ પામે છે, ત્યારે તેને છોડીને બીજા નવા શરીરમાં દાખલ થાય છે, એટલે કે જન્મ-મરણ રહિત જીવ, જન્મ-મરણ પામવાવાળા શરીરમાં વારંવાર દાખલ થાય છે. આતું નામ જ પુનર્જન્મ છે.

માણસ એટલે કે જીંચી દુનિયાતું

આત્મિક પ્રાણી, અનુભવ મેળવવા માટે ડૂબકી મારી દુનિયામાં આવે છે, એ અનુભવ તેના આત્માની ઉન્નતિનો ખોરાક છે, જેને હજમ (પાચન) કરી અક્કલ, ખાસિયત, સદાચારી ગુણ, બુદ્ધિબળ અને અંતઃકરણમાં બદલી દેવા માટે તે પોતાની સાથે પોતાને ઘેર લઈ જાય છે જ્યારે એક જિંદગીનો અનુભવ હજમ થઈ જાય છે; ત્યારે તે હજી વધારે ને વધારે અનુભવ માટે બીજી જિંદગી લેવા પૃથ્વી પર પાછો આવે છે, અને પોતાની વધારે બીલેલી-હાલતને લાયકના વધારે સારાં શરીરમાં દાખલ થાય છે, એ રીતે તેની અસલ અથવા ખરી જિંદગી લાખો વર્ષની હોય છે, અને જેને આપણે એક જિંદગી કહીએ છીએ, તે તો તેની ખરી જિંદગીનો ફક્ત એક દિવસ છે, અને વળી આ દુનિયામાં લગભગ ૬૦ વર્ષની જિંદગી પછી પોતાની ઉન્નતિનાં પ્રમાણમાં સાધરણ રીતે બેથી વીસ ગણા વર્ષોની મુદત સુધી તેને જીંચી દુનિયાઓમાં રહેવું પડે છે.

આપણને પાછલી જિંદગીઓ વિષે શા માટે કંઈ યાદ નથી રહેતું ? પહેલાં તો

આપણે એ વાત જાણવી જોઈએ કે આપણે હાલની ચાલુ જિંદગીનો મોટો ભાગ ભૂલી જઈએ છીએ. સાધારણ-માણસના મગજમાં એટલી તાકાત હોતી નથી કે આ જ જન્મમાં થયેલી વાતો યાદ રાખી શકે. જે વાતો બચ-પણમાં બનેલી હોય છે, તે મોટપણમાં યાદ નથી રહેતી, એટલું જ નહિ, પણ ચાર દિવસ અગાઉ શું ખાધું હતું, તે પણ ઘણા ખરા માણસ યાદ રાખી શકતા નથી. અંગા-રામાં હાથ રાખવાથી તે બળી જાય છે, એવી સમજ તો બધાને હોય છે, પણ તે સમજ ક્યે વખતે અને કેમ આવી! તે વાતની યાદ બહુ થોડા લોકોને હશે.

આપણા કારણ શરીર અને ઉંચા શરીરો આપણા બધા-જન્મોમાં આપણી સાથે રહે છે, પણ સ્થૂળ, કાય અને માનસિક-શરીર દરેક જન્મમાં જુદા પડી નાશ પામે છે, અને જ્યારે આપણે કોઈ નવી જિંદગી માટે ત્રણ નીચલાં નાશવંત શરીર ધારણ કરીએ છીએ, ત્યારે જન્મ ધારણ કરવાવાળા જીવાત્મા તરફથી એ નવા શરીરોને પુરાણી વાતોનો વિગતવાર અનુભવ મળતો નથી, પણ તે અનુભવોથી બનેલા શુષ્ક, ખાસીયત અને અહ્યુશક્તિ (Capacities) મળે છે. આપણું અંતઃકરણ, લલાઈ-ખૂરાઈના મૂળ તત્વોની પિછાણ, લલી મનોવૃત્તિ અથવા લાગણી, અને અકલની વાતોનો સ્વાભાવિક સ્વીકાર, એ બધી વાત આપણા પુરાણા જન્મોના અનુભવોનાં ચિહ્ન અથવા નિશાની છે. કુદરતી હોંશિયારી પણ પાછલા જન્મોમાં શીખેલી વાતોની અભણતાં રાખેલી એક યાદદાસ્ત છે.

આ જન્મમાં કોઈ શાસ્ત્ર-દાખલા તરીકે ગણિતશાસ્ત્ર-શીખીને તેને વર્ષો સુધી ભૂલી જવા છતાં, આપણે તેને એકદમ જલ્દીથી પાછા શીખી શકીએ છીએ, કારણ કે તે જાણીતા રસ્તા પર ફરીથી ચાલવા જેવું છે. એજ પ્રમાણે કોઈ વિજ્ઞાન કે ફિલસૂફી જલ્દીથી શીખી જવાય છે, અથવા તો કોઈ હુન્નર વધારે અભ્યાસ વગર ખરાબર આવડી જાય છે; તો ત્યાં પણ પુરાણી જિંદગીઓની યાદદાસ્ત હોય છે, જો કે તે વાત ક્યારે શીખવામાં આવી હતી તેની યાદ હોતી નથી.

બીજું જ્યારે કોઈ નવા અથવા અજાણ્યા માણસને પહેલી વાર મળતાં જ આપણને એવું માલમ પડે કે જાણે આપણે તેને પહેલાંથી જ ઓળખીએ છીએ, અથવા કોઈ માણસને પહેલીવાર જોતાં જ તેની તરફ પ્રેમથી જેંચાઈએ છીએ, ત્યારે આ વાત પુરાણી યાદદાસ્તથી જ થાય છે, એટલે કે પૂર્વજન્મોના દોસ્તને જીવાત્મા ઓળખી લે છે, અથવા એક જીવાત્મા બીજા જીવાત્મા તરફ દોસ્તી દેખાડે છે અને પુરા વિશ્વાસ અને મિત્રલાવથી તે બંને પુરાણા દોસ્ત એકબીજાનો હાથ પ્રેમથી પકડે છે, એજ માફક જ્યારે કોઈ અજાણ્યા માણસને પહેલી-વાર જોતાં જ આપણને ધિક્કાર પેદા થાય, તો તે પણ પુરાણા જન્મોની યાદદાસ્ત સબ-બથી હોય છે, કારણ કે તે પણ પુરાણા હુશ્મનને પહેલી વાર મળવાની પિછાણ છે.

ઘણું કરીને પુરાણા જન્મોની યાદદાસ્ત ખાસ કરીને બાળકોમાં મળી આવે છે, તેઓને પોતાના પૂર્વજન્મની કોઈ કોઈ વાત

થોડીઘણી દંખાય છે, અને કોઈ કોઈ વખતે, ખાસ કરીને જ્યારે કોઈ માણસ ખીજની જબરદસ્તીથી કમોતે માર્યો ગયો હોય, ત્યારે તેને ખીજે જન્મ બાળક તરીકે કોઈ વાત પુરી અને વિગતવાર યાદ રહે છે. તે ઉપરાંત એવી યાદદાસ્ત મેળવી પણ શકાય છે, જે કે તે મેળવવા માટે દ્રઢ કોશિશ અને લાંબા વખત સુધી ધ્યાન કરવાની જરૂર હોય છે, જેથી હંમેશા ચંચળ રહેવાવાળું મન કાબૂમાં (દાબમાં) આવી જાય, અને જીવાત્મા કે જેને બધા પુરાણા જન્મોની યાદ હોય છે, તેને જ લાયક અને તેના જ કાબૂમાં રહેવાવાળું તે મન બની જાય, જે એમ કરવામાં આવે, તો પાછલા જન્મોની વાતો યાદ આવી જાય છે, પુરાણા દોસ્ત જોળખી શકાય છે અને પુરાણો સંબંધ જોઈ શકાય છે.

બીરી વાત તો એ છે કે જીવાત્મા એ બધી વાતોમાંથી પસાર થયો છે, અને મરણ પછી તેણે બધા અનુભવોને ગ્રહણશક્તિ (Capacities), ખાસિયત, અક્ષલ અને અંતઃકરણમાં બદલી નાખ્યા છે, સાધારણ આદર્શોનું ભાન જીવતી હાલતમાં ફક્ત, કામ માનસિક ભુવન સુધી જ જઈને થોભી જાય છે. એક વૃદ્ધ માણસને તેના બાળપણની બધી વાતો યાદ નથી હોતી, તેમ છતાં તેના મન પર થયેલી તે વાતોની અસરને લીધે બાળકની સરખામણીમાં તેને વધારે અક્ષલ હોય છે. તો એ વાતની સહેલાઈથી સમજ પડશે કે પાછલા જન્મોની વાતો યાદ ન રહેવા છતાં દરેક માણસ થોડી ઘણી અક્ષલ સાથે જન્મ લે છે, તે તેને પાછલા જન્મોમાં મળેલા અનુભવોનું પરિણામ છે. તેજ રીતે જન્મોની સરખા-

મણીમાં વર્ષોની કિંમત કંઈ પણ નથી, એટલે લગભગ પાંચસો જન્મ જોયેલ એક વીસ વર્ષની ઉંમરનો જુવાન છોકરો, કદાચ સો જન્મ જોએલા પચાસ વર્ષની ઉંમરના કોઈ કુલી કરતાં વધારે અક્ષલવાળો હોવો જોઈએ, જે આપણે પુનર્જન્મને કબુલ નહિ રાખીએ, તો બધા બાળકો એકસરખી અક્ષલવાળાં પેદા થવાં જોઈએ, પણ તેમ હોતું નથી, એ બંને વચ્ચેનો ફરક પુનર્જન્મ માનવાથી જ સમજ પડે છે. એ ફરક જીવાત્માની જુદી જુદી ઉંમર પર આધાર રાખે છે એક ભારતીય કે એક યુરોપિયન કે એક આફ્રિકન છોકરામાં જે આસમાન-જમીનનો ફરક માલુમ પડે છે, તેની સ્પષ્ટતા પુનર્જન્મના કાયદાને માનવા વગર થઈ જ નથી શકતી.

વંશપરંપરાનો નિયમ સ્થૂળ ભુવન માટે કબુલ રાખી શકાય, જેમાં મા-બાપના સ્થૂળ શરીરના ચાળા કરવાની આદત બાળકમાં આવે છે, પણ મા-બાપની માનસિક અને નીતિ તેમજ ચાલચલગતની ખાસિયત અને આદત સાધારણ રીતે માનીએ છીએ તેટલી બાળકમાં ઉતરતી નથી. વંશપરંપરાના નિયમમાં ફક્ત સમાનતા અથવા સરખાપણાનો ખુલાસો મળે છે, પણ ફરક-તફાવતનો ખુલ્લો સો તો પુનર્જન્મના કાયદાથી જ થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત હવે વિજ્ઞાનથી સાબિત થયું છે કે મા-બાપ મેળવેલા ગુણ બાળકોમાં ઉતરતા નથી, એટલું જ નહિ, પણ ઘણું બધું બહુ અક્ષલમંદ માણસને તો બાળક થતા નથી. ઘણી મોટી વાતોનો ખુલાસો વંશ-પરંપરાના નિયમથી થતો નથી, તેનો ખુલાસો પુનર્જન્મથી મળે છે, એટલે કે—

૧. એક જ મા-આપના બાળકો એકસરખી બુદ્ધિ અથવા તે સ્વભાવના હોતા નથી.
૨. જોડકાં-બાળકો પણ સ્થૂળ-શરીર, બુદ્ધિ અને સ્વભાવમાં જુદાં જુદાં હોય છે.
૩. સ્થૂળ ભુવન ઉપર સરખો ચહેરો અને રૂપ હોવા છતાં બાપ અને દીકરાની બુદ્ધિ અને ખાસિયતમાં ફરક હોય છે.
૪. ગરીબાઈને લીધે શીખ્યા વગરનાં અને મૂર્ખ મા-આપને ત્યાં બહુ હોશિયાર અને બુદ્ધિશાળી બાળકોનું પેદા થવું.
૫. બુદ્ધિશાળી મા-આપને ત્યાં સાધારણ બુદ્ધિવાળા-મૂર્ખ બાળકોનું પેદા થવું.
૬. પવિત્ર મા-આપને ત્યાં પાપી-બાળકનું અને પાપી-મા-આપને ત્યાં પવિત્ર બાળકનું પેદા થવું.
૭. એક ભાઈમાં સંગીત અથવા હુન્નર કારીગરીના ગુણ જરાય ન હોવા છતાં બીજા ભાઈમાં તે ગુણો સંપૂર્ણતાથી હોવા.

પ્રગટીકરણ (Evolution) નો કાયદો બીજી બધી ચીજો માટે સમાન સર્વલોક માને છે, પણ આ મનુષ્ય માટે ન માની શકાય. બાળક જન્મ લીધા પછી થોડાજ કલાક કે દિવસમાં મરી જાય છે, એ જીવને આ જન્મના આ દુનિયાના અનુભવો મેળવવાની તક ન મળવાને લીધે તે હંમેશાનો ગરીબ અને કમનસીબ રહેશે, જ્યારે એક જીવ ઘડપણ સુધી દુઃખ-દર્દો ખમી પાપોથી બચી જીવે છે, અને છેવટે હંમેશના દોષખમાં જવાનું જોખમ પણ ઉઠાવે છે, ત્યારે જલ્દી મરી ગયેલા બાળકને કોઈ જોખમ ઉઠાવવું પડતું નથી અને કોઈ દુઃખ-દર્દો ખમવું પડતું નથી.

બીજી વાત એ કે જે ઇશ્વર (God) એક તરફ ખરાબ-રસ્તે ચાલવાવાળાને સજા કરે છે, તે જ ઇશ્વર એ પ્રમાણે પાપમાં પેદા થયેલા હજારો બાળકોમાં જીવ મૂકે છે, તેથી દરેક વખતે નવો જીવ પેદા થવાની કલ્પના કે અનુમાન કરવું મૂર્ખાઈ ભરેલું લાગશે, જ્યાં સુધી માણસ પોતાની મરજી મનોવિકાર અથવા જુસ્સાના કાબૂમાં આવીને બાળકનું શરીર પેદા ન કરે, ત્યાં સુધી તે શરીરમાં જીવ રાખવા માટે ઇશ્વરને તેના નોકરની માફક થોભવું પડે છે. અહીં પુનર્જન્મનો કાયદો જ વ્યાજબી અને ન્યાયી રહે છે.

પુનર્જન્મ, તર્કશાસ્ત્ર (Logic) ની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો પુનર્જન્મ જરૂરી છે, કારણ કે તે વગર આ જિંદગીની સમસ્યા સમજાતી નથી. એક જંગલી માણસ ખૂન કરે, લુટે, દારૂ પીએ અને અંતે પોતાનાથી વધારે જોરાવર-માણસના હાથે માર્યો જાય, તે પોતાનું સ્થૂળ-શરીર છોડી કામ-ભુવનમાં જાય, ત્યારે તેને માલુમ પડે છે કે જે લોકોને તેણે મારી નાખ્યા હતા તે બધા જીવતા જ છે, અને પોતાની જુની વાત નહિ ભૂલી જવાને લીધે તે બધા તેની સાથે ખરાબ રીતે વર્તે છે, તે એ રીતે પોતાનો પહેલો પાઠ શીખવા લાગે છે, પણ તે શીખવાને તેને ઘણા જન્મ લેવા પડે છે.

પુનર્જન્મસમજાવે છે કે અનુભવથી મેળવેલા તેસદાચારી ગુણોને પોતાની ખાસિયતનો એક ભાગ બનાવીને તે માણસ પાછો જન્મ મેળવે છે, અને પરિણામ એ આવે છે કે કોઈ પણ અનુભવ નકામો જતો નથી.

એ રીતે માણસ જેમ જેમતર્કશાસ્ત્રથી-
બુદ્ધિથી વિચારે છે તેમ તેમ તેને પુનર્જન્મ
અનિવાર્ય (ન ટાળી શકાય તેવો) જરૂરી
માલુમ પડે છે.

વિજ્ઞાનના કાયદાથી સામાજિક (Social)
અને સદાચરણ (Moral) ના ગુણો કેમ વધે
છે? તે જોઈએ. કોમળતા અને દયાના ગુણો
આત્મત્યાગ (Self-sacrifice) થી વધે છે,
પણ આત્મત્યાગી તો મરી જાય છે, અને જો
તે જન્મ લઈ દુનિયામાં પાછો આવતો ન
હોય, તો તે સારા ગુણ નાશ જ પામે, એ
રીતે સત્યાઈને ખાતર પોતાનો જાન આપ-
વાવાળો માણસ, પોતાના દેશને માટે પોતાની
જિંદગી કુરબાન કરવાવાળો વીર પુરુષ, કોઈ
ભયંકર દર્દ સાથે લડતાં લડતાં પોતાના
જીવનો ભોગ આપનાર ડોક્ટર, પોતાના
બાળક માટે પોતાનો જાન આપનારી મા,
એવા બધા વીર પુરુષો પોતે આપેલા ભોગ
(બલિદાન) ને ખાતર, એથી પણ વધારે
ભલા ગુણ લઈને અને તે સારા ગુણોને
તે પોતાના જીવાત્માની ખાસિયતનો એક ભાગ
બનાવીને આ દુનિયામાં ફરીથી જન્મ લે છે,
અને પોતાની કુરબાની (ભોગ)ના બદલામાં
જનસેવાની વધારે અને મોટી શક્તિ મેળવે છે.

નીતિશાસ્ત્ર, પુનર્જન્મ માટે બહુ જોર-
દાર દલીલ આપે છે. કારણ કે જો પુનર્જન્મ
ન માનવામાં આવે તો સૃષ્ટિમાં ઈશ્વરી ન્યાય
અથવા પ્રેમ હોઈ જ શકે નહિ. એક માણસ
વેશ્યામાં અને દારૂડીયા બાપને ત્યાં અની-
તિની જગામાં પેદા થાય છે, પાપ અને
ગાળાગાળી સિવાય તેને કંઈ પણ શિખવ-
વામાં આવતું નથી. પોતાના ગુજરાન માટે
ચોરી કરવાની તેને ફરજ પાડવામાં આવે છે.

અને દયા અથવા તો પ્રેમ વગર પોષાઈને
તે મોટો થાય છે, એવા માણસને લૂંટકાટ
કરવાની ટેવ પડી જાય છે, અને દારૂની લતમાં
કોઈ પર જોરથી હાથ ઉઠાવતાં તેને મારી
નાખે છે, અને પોતે ફાંસીએ જાય છે, મરણ
પછી તે ક્યાં જશે? કારણ કે તેને જિંદગી-
ભર કોઈ પણ ભલાઈ કરવાની તક તો મળી
જ નહોતી. બીજો માણસ એક સુધરેલા અને
સદાચારી પરિવારમાં પેદા થઈ પ્રેમ અને
માયાથી ઉછરી મોટો થાય છે, તેને સમજાવીને
ફાસલાવીને સારી ચાલ, સારા ગુણો શિખવ-
વામાં આવે છે અને ઊંચું શિક્ષણ આપ-
વામાં આવે છે. સારી લાયકાતના બદલામાં
તે ઇનામ મેળવે છે, જનસેવા કરી પ્રખ્યાત
થઈ, લાંબુ જીવન ગુજારીને તે મરણ પામે
છે, આ બધી વાતોને લાયક થવા માટે તેણે
પોતે શું કર્યું છે? આ બંનેમાં શું ઈશ્વરનો
ન્યાય છે? શું તે ગુનેગારને ઈશ્વરને એવું
કહેવાનો હક્ક નથી કે “તે મને એવો ખરાબ
શા માટે બનાવ્યો?”

અહીં પણ પુનર્જન્મની સ્પષ્ટતા ઈશ્વરનો ન્યાય
અને માણસની પોતાની મરજી માફક કરવાની
શક્તિ એટલે પુરુષાર્થ (Free-will) સાબીત
કરે છે. કારણ કે પુનર્જન્મ એવું સમજાવે છે
કે પાપી અને ગુનેગાર માણસ થોડા જ જન્મ
જોએલ અને પ્રગટીકરણમાં ખીલ્યા વગરનો
જીવ છે; તે એક જંગલી જીવ છે. જેણે તે
બીજા માણસની બહુ પાછળથી મનુષ્ય તરીકે
જન્મ લીધો છે, અને તે બીજો માણસ ઘણા
જન્મ જોઈ લાંબો અનુભવ પામેલો જીવ છે,
અને તે બંને પોતાના પુરાણા કર્મોથી એ
રીતે પેદા થયા છે, અને તેઓ વચ્ચેનો ફરક
ફક્ત તેઓના જીવાત્માની ઉંમર અને

દેનતિને લીધે છે. પુનર્જન્મનો કાયદો સમજાવે છે કે જે બાળકો જન્મથી જ ખરાબ રોગથી પીડાય છે, તેઓ પાછલા-જન્મની પોતાની ખરાબ-ચાલને લીધે આ જન્મમાં તેવા જ ખરાબ-રોગથી પીડાતા મા-બાપને ત્યાં પેદા થાય છે; તે રોગ ત્યાં હુ:ખનું કારણ તે બાળકોનું પોતાના પાછલા-જન્મનું કર્મ છે.

ખાસ કરીને કર્મ અને પુનર્જન્મના કાયદાને માનવાવાળા હિંદુ અને બુદ્ધ લોકો છે, હાલના જમાનામાં દુનિયાની લગભગ અડધી વસતિ કર્મ અને પુનર્જન્મમાં માને છે.

પ્રેમ જીવાત્માઓની વચમાંનું બંધન છે. અને મોતથી તે તૂટી શકતું નથી. પોત-પોતામાં પ્રેમ રાખવાવાળા જીવાત્મા, નવા કપડાં પહેરેલા દોસ્તોની માફક, નવાં શરીરોમાં એકબીજાને ઓળખી લે છે. તે પણ એમ હોતું નથી કે તેઓની વચ્ચે પહેલાંની માફકની સગાઈ હોય. પવિત્ર પ્રેમનું બંધન તો રહે છે, પણ એક જન્મનાં ધણી-ધણિયાણી બીજા જન્મમાં બે લાઈ, અથવા બે બહેન તરીકે પેદા થાય છે, અથવા તેઓની વચ્ચે બાપ-દીકરાની સગાઈ બને છે અથવા બેમાંનો એક બીજાનો દાદો બને છે, અથવા એવી કોઈ બીજી પણ સગાઈ હોય છે,

પરંતુ જો કોઈ (કર્મથી) એક જ પડોશીનાં જુદા જુદા કુટુંબમાં અથવા દૂરના દેશોમાં પેદા થયા હોય, તો તે છતાં મળે તો બે પ્રેમીઓ અથવા સાચા દોસ્તો માફક તેઓ એક બીજા તરફ ખેંચાઈ આવે છે, કારણ કે દુનિયામાં તો શું, પણ સ્વર્ગમાં પણ કોઈ એવી ચીજ નથી જે પ્રેમનો નાશ કરી શકે, અથવા તેનું બંધન તોડી શકે જો તે બંધન ધિક્કાર અથવા

ખૂરાઈનું હોય તો જુના દુશ્મન એક જ કુટુંબમાં ખેંચાઈ આવે છે, જ્યાં તેઓ પોત-પોતાની કરેલી ખુરાઈનો બદલો વહોરી દુ:ખ-શોક-આફત પામે છે. જો કોઈ માણસને જોતાં જ ધિક્કારની લાગણી જન્મે તો જુના દુશ્મનને ઓળખવા માટે જીવાત્માએ આપેલી ચેતવણી છે, ધિક્કારનું બંધન પ્યારની આગથી જ પીગળી શકે છે.

એ પ્રમાણે આપણે બધા જુના દોસ્ત, કોઈ કોઈ વખત જુના દુશ્મન સાથે પણ આવીએ છીએ, જો કે દરેક જન્મ વખતે આપણે નવાં કપડાં પહેરેલાં હોય છે, એટલે કે નવાં શરીર લીધેલાં હોય છે. સ્થૂળ ભુવન પર મરણ થયા પછી માણસ પોતાના સ્થૂળ, કામ, અને માનસિક શરીરોને એક પછી એક ફેંકી દે છે. એ પ્રમાણે ફેંકાઈ ગયા પછી તે શરીરોનો નાશ થાય છે, અને તેઓના પરમાણુ અને મોલીક્યુલસ પોત-પોતાના ભુવનના પદાર્થમાં મળી ભય છે. ઊંચી દુનિયામાં થોભવાનો વખત પૂરો થયા પછી, જીવાત્મા પોતાને લાયકનું અને પાછલા જન્મને મળતું જ, એક નવું માનસિક અને એક નવું કામ-શરીર પોતાની તરફ ખેંચી લે છે. એ વખતે લીપિકા નામની કોઈ બહુ મોટી બુદ્ધિશાળી અને સારી શક્તિઓ જેઓને કર્મના દેવતા કહે છે અને જેઓ દરેક માણસના કિસ્મતની દોરી પોતાના હાથમાં રાખે છે. તેઓ દરેક જન્મ લેવાવાળા જીવાત્મા માટે વંશ, કામ, કુટુંબ, માબાપ, દેશ વગેરે પસંદ કરે છે, તેને લાયકની હાલત (દશા, આદત, લત) માં તે જીવાત્માને જન્મ અપાવે છે. તે માણસે પુરાણ-જન્મમાં કરેલાં કર્મોનો બદલો મેળવવાને લાયક અને તેના શુભો

પ્રગટ થવાને લાયક એક નવા સ્થૂળ-શરીરનું જોખું તેને કર્મના દેવતા આપે છે, અને તે જોખાના નમુનાની માફકનું એક નવું છાયા શરીર માતાના ગર્ભમાં બને છે. તે છાયા શરીરમાં દરેક પરમાણુની સાથે સાથે જ સ્થૂળ શરીરના પરમાણુ બને છે, અને વંશ-પરંપરાની અસર સ્થૂળ પદાર્થ પસંદ કરતી વખતે પુરેપુરી થાય છે. આસપાસના ખાસ કરી મા-આપના વિચાર અને શક્તિ બધાં શરીરની બનાવટ પર અસર કરે છે. છાયા શરીરના સંબંધમાં આવી, નવું કામ શરીર, તે છાયા શરીરની બનાવટ પર બહુ અસર કરે છે, અને તેની મારફતે મજ્જાતંતુઓ (Nerves) ની રચના પર માનસિક શરીરની અસર થાય છે. મગજ અને મજ્જાતંતુઓની બનાવટ અને કામ તથા માનસિક શરીરોની સાથેનો તેઓનો સંબંધ સાતમા વર્ષ સુધી ચાલતો રહે છે, અને ત્યારે જ અસલ અથવા ખરા માણસ અને તેની સ્થૂળ ઉપાધિ વચ્ચેનો સંબંધ પુરેપુરો બની રહે છે.

બેડોલ અથવા બદશિકલ શરીર જુના જન્મોમાં કરેલી કૂરતા (ઘાતકીપણું) નો બદલો હોય છે, અને એવી કૂરતા બીજા જન્મમાં ઘણું ખર્ચ દિવાનાપણું (ગાંડપણ) પણ લાવે છે. હાલના વખતમાં જીવતા પ્રાણીઓને કાપી તેઓનો અનુભવ લેવાવાળા ડોક્ટર, અને તેજ પ્રમાણે પ્રેમને બદલે ડરથી કામ લેવાવાળા ડોક્ટર, અને તેજ પ્રમાણે પ્રેમને બદલે ડરથી કામ લેવાવાળા શિક્ષકો જે બચ્ચાંને (બાળકોને) ત્રાસ આપી પોતાની સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરે છે, તેવા લોકો એવા કદરૂપા શરીરમાં પેદા થાય છે. કૂરતા સૌથી વધારે

ખરાબ પાપ છે, કારણ કે તે પ્રેમના કાય-દાથી ઉઠેલો ગુનો છે. જીવતા-પ્રાણીઓને કાપી પ્રયોગ કરવાવાળાઓ આરોગ્ય માટે શરીરને બચાવવાનું માત્ર બહાનું લાવે છે, તે જ રીતે શિક્ષકો પ્રેમથી, સારી શિખામણ અને સારા ઉદાહરણ (Example) થી બાળકોને સુધારી શકે છે, કારણ કે જે એક કમજોર બાળક સાથે કૂરતાથી વર્તવામાં આવે, તો તે તે વખતે પોતાના સ્થૂળમાં જ દુઃખ નથી પામતું, પણ તે હિચકાઈ અને ખુશામતિયું બને છે, અને જ્યારે તે શક્તિશાળી બનવા પામે છે ત્યારે તે પોતે પણ ઘણું ખર્ચ કૂર થઈ જાય છે.

જુદા-જુદા જીવોને જુદી-જુદી જાતનો અનુભવ લેવાની જરૂર હોવાને લીધે જ કોઈ ખાસ રીતે, કોઈ ખાસ માણસના સંબંધમાં, દુનિયામાં કોઈ ખાસ હેતુ અથવા ખાસ ધર્મના લોકોમાં અને કોઈ ખાસ કુટુંબમાં તેને જન્મ લેવો પડે છે.

જીવ પુરુષ નથી, તેમજ સ્ત્રી પણ નથી, સ્ત્રી અને પુરુષ આકાર અથવા ઉપાધિના લક્ષણ છે. પણ મનુષ્ય-પ્રગટીકરણના હાલના દરજ્જામાં એ બંને ઉપાધિઓમાં જુદી જુદી ખાસિયત હોય છે, જેમકે પુરુષમાં હિંમત, દૃઢતા, બળ વગેરે, અને સ્ત્રીમાં ક્ષમા, નમ્રતા, પવિત્રતા, ભક્તિભાવ, સહનશીલતા વગેરે હોય છે. એ ગુણોમાંથી જે ગુણની કમી હોય તે ગુણ પુરો મેળવવા માટે તે સ્ત્રી અથવા પુરુષની ઉપાધિમાં વારંવાર જન્મ લેવાની જરૂર પડે છે, તે ઉપરાંત; એક જાતિ (સ્ત્રી પુરુષ ભેદ) જ્યારે બીજી જાતિને નુકશાન પહોંચાડે છે, ત્યારે કર્મના બદલા તરીકે,

પોતાના પુરાણા-જન્મના પાપનો બદલો મેળવવા માટે, તે ખરાબ કામ કરવાવાળાને જે જાતિને તેણે નુકશાન પહોંચાડ્યું હતું, તે જાતિના રૂપમાં જન્મ લેવો પડે છે. ઘણું ખરું એક સાધારણ જીવાત્મા એક જાતિથી બીજી જાતિમાં બદલાવા પહેલાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને વધારેમાં વધારે સાત જન્મ પોતાની જ જાતિમાં લે છે.

હિન્દુસ્તાનના ઋષિઓએ પાછો જન્મ લેવાની ત્રણ રીત બતાવી છે :

(૧) મૃતોત્થાપન એટલે મુએલાંતું જીવતું થવું. (Resurrection).

(૨) યોનિભ્રમણ કે દેહાંતર પ્રવેશ. (Transmigration or Metempsychosis)

(૩) પુનર્જન્મ. (Reincarnation)

(૧) આપણું શરીર પરમાણુઓ અને મોલીક્યુલોનાં અને માઈક્રોસ્કોપ અને બેક્ટેરિયા નામના જીવોના એક સંસ્થાન જેવું છે, જેમાં દરેકને પોતપોતાનો જુદો જુદો જીવ હોય છે. આખો વખત આપણે એવી કરોડો સૂક્ષ્મ જીવદાર વસ્તુઓને અથવા પરમાણુઓના જીવોને આપણા શરીરમાંથી બહાર ફેંક્યા કરીએ છીએ, એ બધી જીવવાળી વસ્તુઓ, આપણે તેઓને આપેલી આદત માફક, સજિનાં જુદાં જુદાં ભુવનોમાં ખેંચાઈ જાય છે; અને એ બધા જીવતા અણુ-પરમાણુ, જેનાથી આપણાં સ્થૂળ શરીરનાં કણ (Cells) બન્યાં છે, તે પૃથ્વીભરમાં વિખરાઈ જાય છે, અને પોતાના જેવી જ દેવ રાખવાવાળી નવી જીવદાર વસ્તુ તરફ ચાલી જાય છે, એ પ્રમાણે મૃતોત્થાપનનું (Doctrine) પ્રક્રિયા તો

જીવતા અણુઓ અને સૂક્ષ્મ પદાર્થો જે આદમી પોતાની જિંદગીભર અને મરણ પછી ફેંકે છે તેઓ માટે છે.

(૨) એક માણસના મોત પછી તેનું કામિક તત્ત્વ (કામ રૂપનું ખોખું-shell) થોડો વખત સુધી રહે છે, અને પછી છેવટે કામભુવનમાં વિખરાઈ જાય છે, ત્યારે આકર્ષણ અને નિઃસારણ (Attraction & Repulsion) ના નીચ જાતના માણસ અથવા જનવરોનાં કામિક તત્ત્વોમાં ખેંચાઈ જાય છે. એટલે કે મનુષ્યનો જીવ કોઈ પશુનો જીવ નથી બની જતો, ફક્ત તે જીવ પશુના જીવની સાથે એકીમાં જકડાઈ જાય છે, અને તે વિચારવાન માણસની બધી શક્તિઓ થોડો વખત પુરી રોકાઈ રહી તે પોતે પશુ-દેહમાં બંધાયેલી રહે છે, આ તો અત્યંત પાપી માણસ માટે હોય છે, બાકી જીવ મનુષ્ય-શરીર તો લે છે, પણ તે સ્થૂળ-શરીર પર કુતરા અથવા ડુક્કર (મૂંડ) ના મોઢા માફકનાં પશુ લક્ષણનાં ચિન્હ અથવા નિશાની હોય છે, એટલે કે તે માણસનો ચહેરો કુતરા અથવા ડુક્કરના મોઢા જેવો દેખાય છે.

(૩) જ્યાં સુધી એ જીવ અથવા મનસ, જે બધો વખત કામ-તત્ત્વના કાણુમાં રહેલો હોય છે, તે નીચલા-ભુવનોનો સંપૂર્ણ અનુભવ લઈ, પ્રગટીકરણના કાયદા માફક તેને માટે મુકરર થયેલા લક્ષ-ધ્યેયને પહોંચવાને લાયક ન બની જાય, અને જ્ઞાની-પવિત્ર ન થઈ જાય, અને નિર્વાણ સુધીનાં પાંચે ભુવનો પર પુરા ભાન સાથે કામ કરી શકે, ત્યાં સુધી તેને જન્મ લેવાની જરૂર રહે છે, ત્યારબાદ

જ જન્મ-મરણના બંધનથી છૂટી મુક્ત થઈ જાય છે.

માણસને જે ચીજો દુનિયામાં પાછો ખેંચી લાવે છે, તે તો તેનું કર્મ છે, બીજું તૃણ છે અને જે સ્થૂળ-ભુવન પર ચેતન હસ્તી એટલે લાન સહિત હસ્તી ભોગવવાની ઇચ્છા છે. માણસ કર્મ કર્યા વગર તો એક પણ પાણુ રહી શકતો નથી; વિચારથી, ઇચ્છાથી અને સ્થૂળ-ભુવનના કામોથી કર્મ તો હંમેશાં થયા જ કરે છે, કર્મનું ફળ ભોગવવાની ઇચ્છા જ જીવને બંધનમાં નાંખે છે, માટે કર્મ કરવાનું બંધ ન કરવું, સત્કર્મ તો કરવાં જ જોઈએ, પણ ફળની ઇચ્છા વગર નિષ્કામ કર્મ કરવામાં આવે અને કરેલા કર્મોનો ખદલો કાંઈપણ બડબડયા વગર ભોગવવામાં આવે તો, નવું કર્મ પેદા થતું નથી અને જીવ બંધનમાં પડતો નથી.

વધુમાં અનુભવ લેવાનો બાકી રહે છે, ત્યાં સુધી તૃણ એટલે લાન સાથે હસ્તી ભોગવવાની ઇચ્છા રાખવી જરૂરી અને લાભકારી છે, કારણ કે ઇચ્છાની તરસ છિપાયા વગર રહેવાથી જીવાત્મા વારંવાર પૃથ્વી ઉપર પાછો આવી સંપૂર્ણ બનતો જાય છે, ઇચ્છા કાયદાને લીધે સ્વાર્થી હોય છે, એ

માટે ઇચ્છાઓ કાયદાઓને છોડી હંમેશાં સારાં કામો કરવાની જરૂર છે, તેથી જીવાત્માએ પોતાની ઉન્નતિ કરવા માટે તમામ ઇચ્છાઓ, જેમ કે એશ-આરામ, પોતાનો કાયદો, આગળ વધવાની ઇચ્છા, સૂક્ષ્મ ઇચ્છા સર્વ છોડી દેવી જોઈએ. આ રીતે બધા કર્મોનો નાશ કરવો અને સ્વાર્થી-ઇચ્છાઓને મારી નાંખવી, એ બંને બાબત જન્મ-મરણના બંધનથી છુટકારો પામવા માટે જરૂરી છે.

જેટલા મહાન પુરુષો થઈ ગયા, તે સર્વનું કહેવું છે, કે મુક્તિ કોઈ એવી ચીજ નથી, જે મેળવવાની જરૂર હોય, બધાં પ્રાણી મુક્ત જ છે, પણ જ્ઞાન વગર આશા-તૃણ મરી શકતી નથી, તેથી જ્ઞાન વગર મુક્તિ મળી શકતી નથી.

મરણ અને બીજા સ્થૂળ જન્મ (પુનર્જન્મ) મેળવવાની વચ્ચેના વખત, જે માણસ ઘણું ખર્ચ પોતાના માનસિક શરીરમાં નીચલા ભુવનની અંદર ગુમરે છે, તે જુદા જુદા લોકો માટે બહુ જુદો જુદો હોય છે. એ આપણે આગળ કોષ્ટક પરથી સમજીશું.

મરણ અને બીજા જન્મ (પુનર્જન્મ) ની વચ્ચેના સમય જે કોષ્ટકમાં બતાવવામાં આવ્યો છે, તેમાં કામ ભુવન પર થાલવાનો

—: પુનર્જન્મનું કોષ્ટક :—

જીવાત્માનો વર્ગ	થોભવાનો લગભગ સમય—વરસોમાં		
	મોત અને પુનર્જન્મની મધ્યનો સમય	કામ શરીરમાં કામ ભુવન પર જલદી અને ખેસાન હાલતમાં	કારણ શરીરમાં ઉંચા માનસિક ભુવન પર
૧. જીવાત્મા જે યુરુના માર્ગ અથવા આત્મિક ઉન્નતિના માર્ગ પર હોય.	૧૫૦૦-૨૦૦૦		૧૫૦-૨૦૦
૨. જીવાત્મા જે આત્મિક ઉન્નતિના માર્ગની તબીબ હોય.	૭૦૦-૧૨૦૦	૫	૫૦
૩. જાણીતા કસબી-હુસેરી લોકો વિજ્ઞાન જાણનારા અને મોટા ભક્તો.	૭૦૦-૧૨૦૦	૧૫-૨૦	૩૦-૩૫
૪. સારા ગૃહસ્થ, ડોક્ટર, વકીલ, જેવા ઉંચા ધંધાદારી, મોટા વેપારી, ગામડાના ગૃહસ્થ અને ખીજા સુધરેલા અને પરદુઃખ ભંજન માણસ.	૬૦૦-૧૨૦૦	૨૦-૨૫	જીવાત્મામાં ભાનનો સ્પર્શ
૫. સાધારણ મોટા વેપારી.	૪૦૦-૫૦૦	૨૫	જન્મ લેતા પહેલાં ગ્રાહકાસ્તની એક ચમક
૬. નીચલો મધ્યમ વર્ગ-નાના હુકાનદાર, ખેડુત વગેરે.	૨૦૦-૩૦૦	૪૦	" "
૭. કારીગર કસબી, સુથાર, હુડાર, સોની વગેરે.	૧૦૦-૨૦૦	૪૦ (કામ લોકના મધ્ય-ભાગમાં)	" "
૮. મજૂર, અને ઉંચા દરજ્જાના આદિવાસી લોક.	૬૦-૧૦૦	૪૦-૫૦	" "
૯. નરમ સ્વભાવના આદિવાસી માણસ, આગસુ, નકામા, ખેકાર, દાડીયા, અનીતિના ધામમાં રહેનારા.	૪૦-૫૦	નીચલા ભાગમાં ૪૦-૫૦ છટ્ટા વિભાગમાં	" "
૧૦. સૌથી હલકા વર્ગના લોક ખડુ જ નિર્દયી આદિવાસી લોક, ચોર, હુટારા, હત્યારા ગુનેગારો તથા સ્ત્રી-ખાજાને મારવાવાળા.	૫	૫ સાતમા વિભાગમાં	" "

સમય, તેમજ નીચલા માનસિક-ભુવનની અંદર અને ઉંચા માનસિક-ભુવનની અંદર થોભવાનો સમય આવી જાય છે.

કોષ્ટકમાં પહેલા વર્ગના લોક, ખાસ કરી પોતાના કામ અને માનસિક-શરીરોને ફેંક્યા વગર કામ ભુવનથી પાછા ફરી સ્થૂળ-ભુવન પર જન્મ લે છે, અને દસમા-છેલ્લા વર્ગના લોક પોતાના પાપકર્મોને લીધે દુનિયાથી ખેંચાયેલા રહે છે, પાંચમા વર્ગથી દસમા વર્ગ સુધીના લોકોને ઉંચા માનસિક-ભુવનમાં ભાન સાથે જીવન હોતું નથી, પણ જન્મ લેવા પહેલાં યાદદાસ્તની ફક્ત એક ચમક જ હોય છે. કોષ્ટકમાં સરેરાશ ૬૦ વર્ષની સ્થૂળ જીવનની લોગવવાવાળા માણસે માર્ટેનો સમય આપવામાં આવ્યો છે.

ઉદાહરણ તરીકે ચોથા વર્ગના પરચીસ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયેલા એક છોકરાનો “મોત અને પુનર્જન્મની વચમાંનો સમય” ૬૦૦ થી ૧૦૦૦ વર્ષ હોવાને બદલે કદાચ ૨૦૦ થી ૩૦૦ વર્ષ જ હોઈ શકે, તેમજ જ્યારે એક બાળક મરી જાય છે, ત્યારે ફરીથી જન્મ લેવા અગાઉ તે પણ થોડો સમય કામ ભુવનમાં જાય છે, અને મરણ વખતની તેની ઉંમર તેમજ મનની અને સારા આચારની ટેવના પ્રમાણમાં તેના “મોત અને પુનર્જન્મની મધ્યનો સમય” થોડા મહિનાથી થોડા વર્ષો સુધીનો હોય છે.

જુવાનીમાં મૃત્યુ પામનારને આત્મિક બળ ઉત્પન્ન કરવાની તક મળતી નથી. કેટલાક માણસ ખાસ કરી ઘણી આત્મ-સ્વરૂપતા (Spirituality) પેદા કર્યા વગર લાંબુ જીવન ગુજારે છે, જે કારણથી જે જન્મોની વચમાંના સમયની સુદૃઢ કુદરતી

રીતે ઓછી હોય છે. ઉપરાંત જીવાત્મા ટોળામાં કે પરિવારમાં પેદા થઈ એકબીજાના નજીકમાં આવે છે, અને એ સંબંધને લીધે તેઓનો જે જન્મોની વચમાંનો સમય એક સરખો પણ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. દરેક માણસ તેના આત્મા સંબંધી બળના પ્રમાણમાં સુખ-દુઃખ લોગવવાના પ્રમાણને ઘટાડવા કે વધારવાની જરૂર મુજબ જેવું વાવે છે તેવું જ લખે છે, કરે છે તેવું પામે છે.

જ્યોતિષ પદ્ધતિમાં પણ પાંચમું સ્થાન પૂર્વ જન્મ તથા બારમું સ્થાન મૃત્યુ પછીની ગતિ બતાવે છે. ચર્પટ-પંજરિકા-સ્તોત્રમાં લખ્યું છે. રાત્રિ, દિવસ, પક્ષ, માસ, ઉત્તર-દક્ષિણ અચન અને વર્ષ એ સર્વ વારંવાર આવે છે, કાળ એ પ્રમાણે કીડા કરી રહ્યો છે અને આપણું આયુષ્ય નાશ પામે છે.!! પુનર્જન્મ બાબત ડો. એની બેસન્ટે, બિશપ સી. ડબલ્યૂ. લેડબિટરે પણ પોતાના ઘણા વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે; તથા આજના વૈજ્ઞાનિકો પણ પુનર્જન્મને માનવા લાગ્યા છે તથા સંશોધનો કરીને રજુઆત પણ કરે છે અને ભારત તથા વિદેશમાં ઘણી સંસ્થા પુનર્જન્મના કેસો શોધી લોકોને આશ્ચર્યમાં મુકે છે.

* પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને માનતા વિદ્વાનો *

૧. ઈમિરસન, કે જે ઈંગ્લાંડનો એક નામાંકિત વિદ્વાન થઈ ગયો, તે જીવનને સીડીની ઉપમા આપતાં લખે છે, કે “એવી સીડી ઉપર છે, ને નીચે પણ લખે છે કે કોઈ વાર આપણે ઉપર ચઢીએ છીએ, ને કોઈ વાર નીચે ઉતરીએ છીએ.”

૨. રોમના પાદરીઓ (Latin fathers) નોમિસિઅસ (Nomesius), સાઇનેસિઅસ (Synesius), અને હિલેરીઅમ (Hilarium) પણ ખુબી રીતે પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરતા હતા.

૩. એરિસ્ટોટલે લખેલું છે, કે જીવ જોતાને માટે હંમેશ નવાં નવાં વસ્ત્ર ધનાવતો રહે છે.

૪. ઓવિડ (Ovid) નામના એક વિદ્વાને પાઇથાગોરાસ પર એક કવિતા લખી છે. તેમાં તેણે મૃત્યુને પુરાણી માતા તરીકે આલેખતાં લખ્યું છે, કે “તે હંમેશાં નવા નવા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા કરે છે.”

૫. ઓરિજન (Origin) જે એક ક્રિશ્ચિયન વિદ્વાન થઇ ગયો, ઇસ્વીસનગી શરૂઆતમાં, તે

પૂર્વ જન્મના સિદ્ધાન્તને માનતો હતો, તેણે એક ઠેકાણે લખ્યું છે, કે “જે આત્માઓને શરીર આપીને આ દુનિયામાં મોકલવામાં આવે છે, તે જે અપરાધ કરે છે, તેથી તેની હવે પછીના જન્મની અવસ્થા બગડે છે, એની વર્તમાન અવસ્થાનું કારણ પણ તેના પૂર્વ કર્મો જ છે.”

ઉપરના વિધાનો નીચેના પુસ્તકોમાં છે તેનાં નામ.

- 1 Reincarnation by walker p. 23
- 2   ”   ”   ”   ” p. 237
- 3   ”   ”   ”   ” p. 27
- 4 Drydens translation in English.
- 5 Reincarnation by walker p. 236-237

સુ....વિ.....યા ... ર.

શ્રી નવકાર આરાધનાનું હૃદય છે.

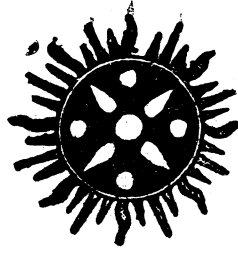
આમાનું પાલન આરાધનાનો પ્રાણ છે.

જ્ઞાનીની નિશ્રા મુખ્ય મસ્તિષ્ક છે.

શુભક્રિયાં-ધર્માચરણ આરાધના, શરીર છે.

લક્ષિમાં નિષ્ઠા પ્રાણ છે ! વિનય શણગાર છે.

નિખાલસતાની કેળવણી સ્વ-દોષદર્શન અને અંતર-નિરીક્ષણથી થાય છે.

સૂક્ષ્મ શરીર અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન

ડૉ. નારાયણ કંસારા

સંસ્કૃતના પ્રધ્યાપક અને સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ; એમ. પી. શાહ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ
સુરેન્દ્રનગર.

પ્રાચીન ભારતીય-સાહિત્યમાં ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, સ્મૃતિઓ, આસ્તિક અને નાસ્તિક દર્શનો વગેરેમાં સીધી કે આડકતરી રીતે, ભૌતિકશરીરનું આધાર-ભૂત, અને તેને ટકાવી રાખવામાં કારણ તરીકે, લિંગશરીર (‘એસ્ટ્રલ બોડી’) નો સ્વીકાર થયેલો જોવા મળે છે.

સાંખ્ય કારિકામાં તેને ‘લિંગ શરીર’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે.

આ લિંગ-સૂક્ષ્મશરીરમાં પંચ-તન્માત્રા= મહાભૂતના બનેલા સ્થૂળ-શરીરને બાદ કરતાં બાકી બચતાં, ઓગણીસ તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. આ લિંગ=સૂક્ષ્મ શરીર મૃત્યુ પછી બીજા દેહમાં જન્મ લેવા માટે ‘સંસરણ’ કરે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ બીજા અધ્યાયમાં-જીર્ણ થયેલા વસ્ત્રોની ઉપમા આપીને વધુ સરળ શબ્દોમાં આ આધ્યાત્મિક રહસ્ય રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

ભારતમાંના લગભગ ઘણાંખરાં દર્શનો સંપ્રદાયો કે પંથો તેમજ બધાજ સંતો અને સિદ્ધોએ જીવાત્મા, તેનું ભૌતિક શરીર

ઉપરાંતનું લિંગ શરીર, નક્ત-કર્મનો અફર ગૂઢ વૈશ્વિક, સર્વ વ્યાપી નિયમ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને એકમતે સ્વીકાર્યો છે.

તેના પાયામાં, લિંગ શરીરની હયાતી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સ્વીકારાયેલી જણાઈ આવે છે.

છતાં આધુનિક વૈજ્ઞાનિક-યુગમાં આ પ્રાચીન જ્ઞાનની સત્યતા અંગે ઘણી શંકાઓ સેવવામાં આવે છે. ખરેખર વિચારતાં એમ જણાય છે કે આ સંશયવાદની ઉદ્ભાવનામાં “પ્રાચીન-કાળના માનવીનો ઔદ્ધિક અને માનસિક વિકાસ આજની સરખામણીએ ઓછો હતો” એવી હાર્વિન પ્રવર્તિત વિકાસવાદની વિચારસણીએ મદતવનો ફાળો આપ્યો છે.

ગઈ સદીથી વધુ પ્રબળ બનેલી પ્રત્યક્ષ મૂલક વિજ્ઞાનની પ્રયોગ-પદ્ધતિને સર્વ પ્રકારના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સંશોધનમાં પાયાની લેખવામાં આવી છે.

આ સંશય જીજ્ઞાસા-વૃત્તિના સ્વરૂપનો રહે ત્યાં સુધી તો તત્ત્વ વિચારણામાં સહાયભૂત થતો આવ્યો છે.

પણ જ્યારે તે પ્રત્યક્ષ-પ્રધાન પ્રયોગ-પ્રણા-
લિના ચોક્કામાં જ અતીન્દ્રિય-તત્ત્વોને
પકડવાની એટા કરે.

ત્યારે સ્વાભાવિકરી તે જ મહદંશે
નિષ્ફળ જાય.

વધુમાં પોતાની પદ્ધતિની ઉણપ સ્વી-
કારવાને બદલે 'એ તત્ત્વના અસ્તિત્વનો
જ ઈનકાર કરે' એવું બને.

ત્યારે આ સંશયવાદ 'જ્ઞાનની
ક્ષિતિએ વિસ્તારવાના માનવ-જાતિના'
લક્ષ્યની પ્રાપ્તિના માર્ગે વિઘ્નરૂપ થતો
આવ્યો છે.

પરંતુ છેલ્લી અર્ધી-પોણી સદીથી આ
બીજા પ્રકારના સંશયવાદની ઉણપો અનેક
તત્ત્વજિજ્ઞાસુ વૈજ્ઞાનિકોના લક્ષ્યમાં આવી ગઈ છે.

તેથી તેમણે જેમ-જેમ પોતાપોતાની
વિજ્ઞાનની શાખા-ઉપશાખામાં વધુ ઊંડા ઉતરવા
માંડ્યું, તેમ તેમ અંતિમ-તત્ત્વ અંગેના
પોતાના અનુમાનોમાં અનિશ્ચિતતાનો અંશ
તેમને પ્રતીત થવા લાગ્યો છે.

વળી ભૌતિક, રાસાયણિક અને જૈવિક
વિજ્ઞાનમાં અનેકાનેક શાખા-પ્રશાખાઓનું
ખેડાણ થવા લાગતાં તે બધાના સંકલન
દ્વારા વિજ્ઞાનની સીમા-બહારના ક્ષેત્રને વિજ્ઞા-
નની સીમામાં આણવા પ્રયોગ-પદ્ધતિમાં પણ
જરૂરી-પરિવર્તનો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે.

આપણી પ્રસ્તુત-વિચારણાની દ્રષ્ટિએ
મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે થયેલ વિકાસ અહિં વધુ
સંગત છે.

મનો-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે છેલ્લી અર્ધી-સદીથી
અનેક પ્રયોગો અને નવી અનુભવ-નોંધ-

સામગ્રીને પરિણામે પરા-મનો વિજ્ઞાન
નામના એક નવા, અને દેશ-પરદેશમાં
સ્વતંત્ર-વિજ્ઞાન તરીકે માન્યતા પામી ચૂકેલા
વિજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

આ ક્ષેત્રે થઈ ગયેલ નોંધપાત્ર-વૈજ્ઞા-
નિકોમાં વિલિયમ મેકડુગલ, ડો. રહા-
ઈન, પ્રો. સી. ડી. બ્રોડ, ડો. ગર્ડ-
ડેશમા માઇડલેર, ડો. મિંલન રીઝલ
ડો. થેડપા મોસ, ડો. સ્ટેનલી કીપ-
નર, ડો. બેર્થોલ્ડ એરિક સ્વાર્ઝ, ડો.
વિસિલિવ, મેડમ કુલાગિના, યુરીગેલેર,
પ્રોફેસર ટેલર, ડો. શીગેમી સાસાકી,
ડબલ્યુ જી. રોલ, ડો. જુલે આઈઝેન
બુડ, ડો. ઈઆન સ્ટીવન્સન, ડો. જે.
જી. પાટ, ડો. હેલ્મુટ્શમીટ, એડગર
મિશેલ, ડો. કારલીસ ઓસીસ, પ્રો.
નિહાલાસ્કી, પ્રો. હાલ પૂરોહ, ડો.
રોબર્ટ એચ. થાઉલેસ, એ. એમ.
યુંગ, ડો. રેકસ સ્ટેનફર્ડ અને જોનકરન
વગેરેને ગણનામાં લેવા પડે તેમ છે.

આ વૈજ્ઞાનિકોએ ઇલેક્ટ્રો-એન્સેફલોગ્રાફ,
કીરલીયન ફોટોગ્રાફી, રેડીએશન ફોટો-
ગ્રાફી, પોલીગ્રાફ, વગેરેની મદદથી
જગતમાંના ઇન્દ્રિયાતીત ક્ષેત્રગત અનેક રહસ્યો
પ્રગટ કરવા પ્રયોગાત્મક સંશોધન કાર્ય
કર્યું છે.

જગ-વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક આલ્બર્ટ આઈ-
ન્સ્ટાઈને કહ્યું હતું કે-

ભૌતિક-શાસ્ત્રોનો પૂરતો ઊંડાણથી
અભ્યાસ કરનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ

અનિવાર્યપણે આધ્યાત્મિક-વિદ્યામાં પહોંચી જાય છે.

આજ રસ્તે સ્ટેનફર્ડ રીસર્ચ યુનિવર્સિટીના-મટિરિયલ્સ સાયંસવિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. વિલિયમ ટીલરે મજલ કાપી અને માનવીના ભૌતિક-શરીરની ભીતરમાં તેને વ્યાપીને કાર્ય કરી રહેલા ઉત્તરોત્તર વધુને વધુ સૂક્ષ્મતા ધરાવતા સાત સ્તરોની ઝોજ કરી છે.

આ સાત સ્તરોને તેમણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચ્યા છે.

ભૌતિક શરીર (ફિઝિકલ બોડી 'મેટર') અને તન્માત્રિક (ઇથરિક) એ બેને તે ભૌતિક-સત્યના વિભાગમાં ક્ષણવે છે.

સૂક્ષ્મ શરીર એસ્ટ્રલ ને તે ધૃતિ-વાહક ('કંટેનમેન્ટ વેહિકલ') નામના બીજા વિભાગમાં મૂકે છે.

અને મનને M-1 (એમ-૧) M-2 (એમ-૨) તથા M-3 (એમ-૩) એવા પેટા-ભાગમાં વહેંચી. આત્મા ('સ્પિરિટ') ને અવિનાશી- સત્ય ('ઇન્ડિસ્ટ્રીક્ટીબલ રિયોલિટી') નામના ત્રીજા-વિભાગમાં દર્શાવે છે.

વળી આ સાત સ્તરોને હંયોગમાં નિર્દેશિત સાત ચક્રો સાથે તે સાંકળે છે.

આની સાથે ષિટનની રોયલ કોલેજ ઓફ સર્જન્સના સભ્ય ડૉ. શટ્ટિકા કારાગુલ્લાના અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (એકસ્ટ્રા સેન્સરી પર્સેપ્શન 'ઈ. એસ. પી.') ને લગતા પ્રયોગો સાંકળીને આ દિશામાં વધુ સંશોધન ચલાવવામાં આવ્યું.

જાપાનના ડૉ. હિરૌશી મોટોયા-માએ પણ ચક્રો, નાડીઓ અને એકયુ-પંકચર માટેના મજબૂત-તાંતુ-કેન્દ્રના પારસ્પરિક-સંબંધને લગતું સંશોધન કર્યું છે.

જ્યારે કવેન્ટમ નિકેનિકેસના પ્રખર વિદ્વાન, ભૌતિક-વિજ્ઞાની ઈવાન હેરિસ વોકરે અમેરિકામાંના મેરિલેન્ડમાં આવેલા આર્મી એયરડીન પ્રવીંગ ગ્રાઉન્ડમાંનીયુ.એસ. બેલિસ્ટિક રીસર્ચ લેબોરીટોરિઝમાં રહીને ભૌતિક-જગતની ભીતરમાં રહીને તેમાંની ઘટનાઓનું સૂક્ષ્મ-સ્તરે નિયંત્રણ કરતી પ્રક્રિયાઓ અંગે પ્રયોગાત્મક સંશોધન કર્યું છે.

સૂક્ષ્મશરીરને લગતી સૈદ્ધાન્તિક છણાવટ એલિફાસ લેવી, એ. ઈ. વેલ્ત, ડૉ. ફ્રાન્ઝ હાર્ટમાન, મેજર આર્થર એ. પોવેલ તથા લેડબીટર અને એનીએસ-ન્ટના ગ્રંથોમાં પુષ્કળ-પ્રમાણમાં થઈ છે.

પરંતુ વૈજ્ઞાનિક-સંશોધન માટે ઉપયોગી વ્યાવહારિક-સામગ્રી તરીકે આ ગ્રંથો બહુ ઉપયોગી નથી.

આ વાત હ'આસીર, એમ. ગીફર્ડ, શાઈન ચોહાન, વાન માનેન, કેરૌલીન ડી. લારસન અને નિઝહાના ગ્રંથોને લાગુ પડે છે.

જી. આર. એસ. મીડે આ અંગે અભ્યાસની પરંપરાનો ઐતિહાસિક અહેવાલ આપ્યો છે.

ઓલિવર ફ્રાંક્સ, એચ. હુરવિલ અને ચાર્લ્સ લેન્સેલિનના ગ્રંથોમાંની સામગ્રી પ્રયોગાત્મક-દ્રષ્ટિએ ખૂબ નોંધપાત્ર છે.

પણ દેશ-પરદેશના મનોવૈજ્ઞાનિક-સંશો-
ધકોમા ખ્યાતિ ધરાવતા બ્રિટીશ વૈજ્ઞાનિક
ડૉ. કેશિંગ્ટને ઈ. સ. ૧૯૨૯ માં સિલવન
જે. મુલ્હૂનના જાત-અનુભવોને આધારે
સૂક્ષ્મ-શરીરને લગતા સંશોધનને પ્રગટ
કર્યું છે, તે આશ્ચર્ય-કારક ગૂઢ-તથ્યોને છતાં
કરે છે.

આ ગ્રંથમાં સોળ (૧૬) પ્રકરણો છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં-મૂલહૂનને પોતાને
પ્રથમવાર સૂક્ષ્મ-શરીર સ્થૂળ-શરીરથી છૂટું
પડ્યાને અનુભવ કેવો થયો ? તેનું ખ્યાન છે.

બીજા પ્રકરણમાં સૂક્ષ્મ શરીર છૂટું
પડવાના વિવિધ અનુભવ-પ્રકારોની ચર્ચા છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં સૂક્ષ્મ-શરીર કયા
માર્ગે છૂટું પડે છે ? અને સ્થૂળ-શરીર સાથે
તેનું જોડાણ કઈ રીતે રહેલું છે ? તેને
લગતી માહિતી છે.

ચોથા પ્રકરણમાં-સૂક્ષ્મ-શરીરના
પ્રક્ષેપણને લગતા સ્વપ્નોની.

પાંચમા પ્રકરણમાં-એ અવસ્થા દર-
મિયાન અનુભવાતી અસ્થિરતા-આન્તિઓ
તથા દ્વિવિધ-સંવેદનોની.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં-ઉંઘ અને સૂક્ષ્મ-
શરીરના સંબંધની.

સાતમા પ્રકરણમાં-મનુષ્ય શરીરમાંની
વિવિધ ગ્રંથિઓ અને સૂક્ષ્મ શરીર સાથેના
તેમના સંબંધની; ચર્ચા-વિગતો છે.

વળી આઠમા પ્રકરણમાં-સૂક્ષ્મ શરી-
રના પ્રક્ષેપણ દરમિયાન તેમાં પ્રતીત થતી
સ્વ-સંવેદનાને લગતી.

નવમા પ્રકરણમાં-અર્ધ-ચેતના વસ્થા-
ઉત્તેજિત કરતી બાબતો.

દસમા પ્રકરણમાં-નિદ્રાવસ્થા-દરમિ-
યાન કરવાને લગતા રોગ (સોમનામ્બ્યુ-
લીઝમ).

અગિયારમા પ્રકરણમાં-સૂક્ષ્મ-શરી-
રને પ્રક્ષેપિત કરવાને લગતી પ્રક્રિયાની,
વિગતો દર્શાવી છે.

તથા બારમા પ્રકરણમાં ઈચ્છા-શક્તિના
જોરે સૂક્ષ્મ-શરીરને પ્રક્ષેપવાના અનુભવોની.

તેરમા પ્રકરણમાં અર્ધ-જાગૃત-મનની
અવસ્થાને લગતી નોંધી છે.

તથા ચૌદમા પ્રકરણમાં-માનસિક-
શક્તિ દ્વારા ભૌતિક-પદાર્થોને ગતિમાન કર-
વાને (‘ટેલીકાઈનેસીસ’) લગતી.

પંદરમા પ્રકરણમાં-ભૂત-પ્રેતના આવે-
શને લગતી.

અને સોળમા પ્રકરણમાં-ડોક્ટરી
ઉપચાર દરમિયાન આણુવામાં આવતી બેહોશી.
(એનસ્થેટિક્સલીપ)-ની અવસ્થાને લગતી
છણાવટ છે.

આ ઉપરાંત અમેરિકાના મેટા સાયંસ
કોરપોરેશને પ્રગટ કરેલા જ્યોર્જ મીકનાં
અને ડૉ. ચેસે હર્મન હેમ્સ તથા તેમના
રીસર્ચ જૂથમાંના વૈજ્ઞાનિકોનાં તારણો
રજુ કરતો ગ્રંથ આધુનિક યુગના સુધરેલા
બુદ્ધિપ્રધાન માનવીને વિચાર કરતો કરી મૂકે
તેવો છે.

જોર્જ મીકે મૃત્યુ પછીની અવ-
સ્થાને લગતા પોતાનાં ગ્રંથમાં-

મરણુ શય્યા પરની અવસ્થાના.

મરણુની પૂર્વની ક્ષણે દરમિયાનના.

અને મરણુ પછી તરત શરીરની બહાર પડવાને લગતા અનુભવો.

માધ્યમ દ્વારા સંદેશાની આપ-લે કરવાને લગતી વિગતો.

તેમજ ભૂતાવળ તથા પ્રેત દર્શનને લગતા અનુભવો.

પ્રેતાવેશના અનુભવો.

ભૂવાઓ, અને ભૂત કાઠનારાઓ.

પ્રેતોના ફેાટાઓ.

મૃત્યુ પામેલા વ્યક્તિનું સ્થળ સ્વરૂપે કવચિત્ પ્રાકટય.

પુનર્જન્મ, સ્થળ અને કાળને લગતા સંબંધો.

પદાર્થ અને શક્તિ વચ્ચેનો વિનિમયાત્મક સંબંધ.

અને ઇન્દ્રિયાતીત જગતના આત્માઓ સાથે ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનોની મદદથી સંપર્ક સાધવાના પ્રયાસોની માહિતી આપી છે.

ગ્રંથના અંતે આશરે પોણાબસો સંદર્ભ ગ્રંથોની યાદી આપી છે.

જે આ વિષયમાં રસ ધરાવનાર જિજ્ઞાસુને વધુ અભ્યાસમાં ઉપયોગી નિવડે છે.

આ વિદ્યાને માધ્યમ તરીકે કાર્ય કરતા સારાહ ગ્રેન અને ત્રણ મદદનીશ સંશોધકો યુજનફીલ્ડ, જહોન પોલ જોન્સ અને લીલિયન સ્કોરની મદદથી ૧૯૪૨ માં ગુજરી ગયેલા અમેરિકા માંની સ્વાય-મોર યુનિવર્સિટીના કેમિસ્ટ્રીના પ્રોફેસર ડો. ચેસે હર્મન હોમ્સ અને તેમની માફક.

પૂર્વે ગુજરી ગયેલ, એફ, સ્ટોક ફીલ્ડ-રાઈલ્ડ (૧૯૪૦).

કેથલીન નોરિસ (૧૯૭૬).

યુજન ફિલ્ડ (૧૮૯૫).

રુફુસ જોન્સ (૧૯૪૮).

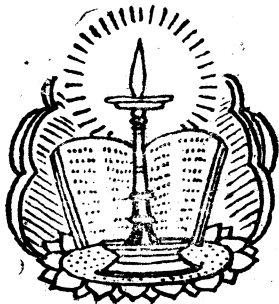
મેરી રાબર્ટ્સ રહાઈન હાટ (૧૯૫૮).

હોરોથી પારકર (૧૯૬૭).

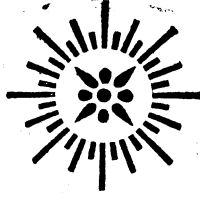
એલન સીજર (૧૯૧૬).

અને એડગર રાઈસ બરોઝ (૧૯૫૦).

એ આઠ વૈજ્ઞાનિકોએ આ દૃશ્યમાન સ્થૂળ-જગતની પેલે-પારના વિશ્વને લગતાં રહસ્યો રજૂ કર્યાં છે.

પૃથ્વી સપાટ છે ?

લે. જે. મેફ્ડોનાલ્ડ એમ. ડી. (અમેરિકા)

અનુવાદક : શ્રી સ્વરૂપાનંદ સ્વામી

[પૃથ્વીના ગોળાકારથી આપણે એટલા બધા પરિચિત થઈ ગયા છીએ કે જ્યારે કોઈપણ લેખક એકાદ નવો સિદ્ધાન્ત લઈ આગળ આવે છે. ત્યારે તેના વિચારો તરફ અવિશ્વાસ અને સંશયની દૃષ્ટિથી જોવાય છે.

આ લેખ અમેરિકાથી પ્રગટ થતા સાયન્સ-ટીફિક વર્ક્સ મેગેઝીન (એપ્રિલ ૧૯૪૬) પ્રગટ થયેલ જેનો ઉતારો રમણ પબ્લિકેશન્સ બેંગ્લોરથી પ્રગટ થતા ધ એસ્ટ્રોનોમિકલ મેગેઝીન (૧૯૪૬ જુલાઈ ઓગસ્ટ) ના અંકમાં અક્ષરશઃ આવેલ, તેનો ગુજરાતી અનુવાદ જિજ્ઞાસુઓના હિતાર્થે રજૂ કરવામાં આવે છે. જે બગોળ વિધાના સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તોને એક પડકાર રૂપ છે. સં.]

આ એક એવો નવો સિદ્ધાન્ત છે જે વિજ્ઞાન અને માનવજાત માટે અતિ મહત્વનો છે.

એટલો બધો મહત્વનો કે આ યુગના કેટલાક મહાન વૈજ્ઞાનિકોએ કહ્યું છે તેમ જ આ શોધમાં સત્ય હોય અને કસોટીમાંથી એ પાર બીતરી શકે તો અત્યાર સુધી થયેલી શોધોમાં એ શોધ સૌથી મહાન સ્થાન પામે.

પૃથ્વી થાળી જેવી ગોળાકાર છે અને

એના છેડા કરતાં મધ્યમાં સાધારણ ઊંડી છે; અને આપણને માની લેવાનું શીખવવામાં આવે છે તેમ એ નારંગી જેવી નથી.

ચંદ્ર અને બધા જ ગ્રહો હંમેશાં પૃથ્વી તરફની એમની એક જ બાજુની સપાટી બતાવે છે.

જે તે બધા દડા જેવા ગોળાકાર હોય, અને એમની ધરી ઉપર ફરતા હોય, તો તેઓ દરરોજ, દર મહિને અને દર વર્ષે તેમની જુદી-જુદી સપાટીઓ બતાવે. જો આ પ્રમાણે હોય તો ચંદ્ર તેમજ બધા ચ ગ્રહો થાળી જેવા ગોળાકાર હોય તો પછી પૃથ્વીનો ઘાટ પણ એવો જ હોય.

આપણને એવું શીખવવામાં આવ્યું છે કે પૃથ્વી દડા જેવી ગોળ છે, એનો વ્યાસ ૮,૦૦૦ માઈલનો છે, અને પરિઘ ૨૫,૦૦૦ માઈલનો છે.

જો આની ગણતરી કરીએ તો માઈલના અંતરના વર્ગને આઠ ઇંચે ગુણીએ તેટલો (પૃથ્વીનો) કુદરતી વળાંક-ઢાળાવ આવે. પૃથ્વીની સપાટીનો પોણા ભાગ પાણીનો બનેલો છે, તેથી પાણીના પ્રત્યેક Streth વિસ્તારનો-ઢાળાવનો વળાંક માઈલના પ્રત્યેક અંતરના

વર્ગને આઠ ઇંચે ગુણીએ તેટલો થવો જોઈએ
આ પ્રમાણે થાય છે ?

જો પૃથ્વી દડાકાર ગોળ હોય તો
સતત સ્થાયી ખરફની ઊંચાઈ વિષુવવૃત્તની
ઉત્તરે જેટલી છે તેટલી જ દક્ષિણે પણ થવી
જોઈએ. ખરફની સતત સ્થાયી હારમાળાની
ઊંચાઈ દક્ષિણ અમેરિકામાં સૌથી વિશેષ—
૧૬,૦૦૦ ફૂટની છે. અને આપણે જેમ દક્ષિ-
ણમાં જતા જઈએ તેમ તેમ એ ઓછી થતી
જાય છે, અને—

જ્યારે આપણે અલાસ્કા પહોંચીએ છીએ
ત્યારે તો તે ફક્ત ૨,૦૦૦ ફૂટની જ હોય
છે; અને જો હજુ પણ ઉત્તર દિશા તરફ
વધારે આગળ જઈએ તો તે કાયમ દરિયાની
સપાટીથી ૫૦૦ ફૂટ જેટલી જ ઊંચી માલૂમ
પડે છે.

જો પૃથ્વી ગોળ હોય તો જેવી રીતે
ઉત્તર ધ્રુવ નજીક વનસ્પતિ ઊગી શકે છે તેવી
દક્ષિણ ધ્રુવ નજીક પણ તે ઊગવી જોઈએ.
ઉત્તર ધ્રુવથી ૨૦૦ માઈલની અંદર (ઊગતી)
વનસ્પતિના કેટલાક પ્રકાર મળી આવ્યા છે
એ હકીકત છે.

ઉત્તરે ઉત્તરધ્રુવ વૃત્ત સુધી ગ્રીનલેન્ડ,
આઈસલેન્ડ, લેપલેન્ડ અને સાઈબેરિયાના
કેટલાક ભાગોમાં બટાકા, ઓટ, પી. (વટાણા),
બાલિં (જવ) અને બીજો ઘાસચારો ઊગે છે
અને પાક આપે છે.

પણ ઓર્કેનીની દક્ષિણે ૫૦ અંશે
દક્ષિણ શેટલેન્ડમાં એક પણ જીવન્ત પદાર્થ
મળતો નથી.

જો પૃથ્વી ગોળ હોય તો વિષુવ-

૧૦

વૃત્તની ઉત્તરમાં જે રેખા પર જેટલો સંધિ-
કાળ પ્રકાશ—ઉષ્ણકાળ કે સાયંકાળનો થાય
તેટલો જ દક્ષિણમાં પણ એવી જ રેખા પર
પણ થાય.

હકીકત એ છે કે એ ઓછો છે. ધારે
કે ઉત્તરમાં ૪૦ અક્ષાંશ પર ઉષ્ણકાળ ૬૦
મિનિટનો છે તો વર્ષ દરમિયાન એ ને એ જ
સમયે વિષુવવૃત્ત પર એ ૧૫ મિનિટનો હશે
અને દક્ષિણે ૪૦ અક્ષાંશ પર પાંચ મિનિટથી
પણ એ ઓછો હશે.

ઉત્તરે ફીલાડેલ્ફિયા જેટલા અક્ષાંશ
પર દક્ષિણમાં ઓસ્ટ્રેલિયામાં આવેલા મેલ-
બોર્નમાં રેવ. ફા. જહોનસન તેમના
અહેવાલમાં કહે છે તેમ “અમારે પાંચથી
છ મિનિટનો ઉષ્ણકાળ અને સંધ્યાકાળ હોય
છે; અને સૂર્ય પ્રકાશતો હોય ત્યાં સુધીમાં
અમારે રાત્રિ માટેની તૈયારીઓ કરી લેવાની
હોય છે, કારણ કે સૂર્ય આથમે કે તરત જ
અંધારું થઈ જાય છે.”

એટલે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે—જો પૃથ્વી
દડાકાર ગોળ હોત તો વિષુવવૃત્તની ઉત્તરે
તેમજ દક્ષિણે એક સરખી સ્થિતિ હોત.

સને ૧૮૩૬માં Capt. J. Ross—
કેપ્ટન જે. રોસે Capt. Crosier—કેપ્ટન
ક્રોસિયર સાથે Erebus ‘એરબનસ’
અને Terror—‘ટેરર’માં પૃથ્વીની આસ-
પાસ સમુદ્ર-પથટીન કયું અને દક્ષિણ ધ્રુવ
તરફ જેટલે દૂર જઈ શકાય તેટલે દૂર ગયા.

એમના અહેવાલ પ્રમાણે તેઓએ
૧૦,૦૦૦ થી ૧૩,૦૦૦ ફૂટ ઊંચા પર્વત
માપ્યા હતા, અને તેમને ૪૫૦ થી ૧,૦૦૦

ફૂટ જિંચો ખરફનો અવરોધક પ્રદેશ મળી આવ્યો હતો, જેની ટોચ સંપૂર્ણ સમયજા તેમજ ફાટ કે પોલાણ વગરની હતી. આ જળ-પ્રવાસ પાછળ બાર વર્ષ ગાળવામાં આવ્યાં હતાં.

અને તેમની નોંધપોથીમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, પ્રવાસ-અંતર આશરે ૪૦,૦૦૦ માઈલનું હતું.

જો પૃથ્વી દહાકાર ગોળ હોય તો
અહીં પ્રસ્તુત અંતર આશરે ફક્ત ૧૦,૮૦૦ માઈલ જેટલું થાય.

જો પૃથ્વી દહાકાર ગોળ હોય તો
ચોક્કસ, વિષુવવૃત્ત-રેખા કેન્દ્ર નથી; કેમકે રેખાંશની લીટીઓની પહોળાઈ, 'વિષુવવૃત્ત'ની ઉત્તરમાં થાય છે તેમ ઘટવાને બદલે વિષુવવૃત્તની દક્ષિણે વધતી જાય છે. આ તર્ક નથી. પણ પ્રત્યક્ષ હકીકત છે. રેખાંશનો એક અંશ કર્કવૃત્તમાં ૪૦ માઈલનો, પણ મકરવૃત્તમાં ૭૫ માઈલનો અને દક્ષિણધ્રુવવૃત્તમાં ૧૦૩ માઈલનો હોય છે. 'ફ્રાન્સ' વડાણ ઉપરથી નાનસેને દરિયાઈ જિંડાઈ માપવા માટે કરેલા પ્રયાસોનાં નોંધપાત્ર પરિણામો બતાવે છે કે ઉત્તરધ્રુવ તરફનો દરિયો ૧૦,૦૦૦ થી ૧૩,૦૦૦ ફૂટ જિંડો હતો. જ્યારે કોઈ જમીન ૫૦૦ ફૂટથી જિંચી માલૂમ પડી ન હતી. દક્ષિણધ્રુવમાં પર્વતોની જિંચાઈ ૧૦,૦૦૦ થી ૧૬,૦૦૦ ફૂટની છે એવા રૅસના અહેવાલ સાથે આને સરખાશે.

અને એનું પરિણામ છે. આ સિદ્ધાન્તની ખીજ સાબિતી કે પૃથ્વી એની ધરી ઉપર ગોળ ગોળ ફરે છે અને એના બાહ્ય સીમાન્ત

સૌથી વધુ જિંચા છે. નવી શોધાયેલી આ હકીકતોના વિચાર કરતાં ખગોળ વેત્તાઓ અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ હવે એકમત થતા જાય છે કે પૃથ્વીને આકાર પીઅર-Pear ભમફળ-જેવો છે ઉત્તરધ્રુવ તરફ ચપટો થતો અને દક્ષિણધ્રુવ તરફ પહોળો થતો તો પછી 'પૃથ્વી થાળી જેવી ગોળ છે' એવા વધારે સમજપૂર્વકના ખ્યાલનો સ્વીકાર શા માટે ન કરવો ?

પૃથ્વી સપાટ છે એની ખીજ સાબિતી સૂર્યગ્રહણ ઉપરથી છે. ૩૦ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૦૫નું ઉદાહરણ લો-પશ્ચિમ યુરોપ અને ઉત્તર આફ્રિકા, ઉત્તર આટલાંટિક મહાસાગર અને બ્રિટિશ અમેરિકાનો પૂર્વભાગ, ગ્રીનલેન્ડ, આઈસલેન્ડ અને ઉત્તર એશિયા (સાઈબેરિયા) ના પૂર્વભાગમાં (એ ગ્રહણ દેખાયું હતું).

જો પૃથ્વી દહાકાર હોય તો એ
ગ્રહણ આફ્રિકા અને એશિયામાં એક જ સમયે જોઈ શકાત નહિ. જ્યારે સપાટ પૃથ્વીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આ ઘટના સરળ છે. તમારો ગોળો જુઓ અને પ્રયોગ કરો.

એ તો પ્રયોગથી નિશ્ચિત થયેલી હકીકત છે કે ઉત્તર ધ્રુવથી આપણે જેમ જેમ દૂર જતા જઈએ તેમ તેમ ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ ઓછું થતું જાય છે, ઉત્તર ધ્રુવના ભૂમિ-શોધકો આપણને જણાવે છે કે ઉત્તર તરફ ભાગ્યે જ તેઓ ૧૦૦ રતલ વજન ઉંચકી શકે છે, જ્યારે દક્ષિણધ્રુવના ભૂમિશોધકો કહે છે કે તેઓ ૩૦૦ અને ૪૦૦ રતલ વજન સહેલાઈથી જિંચકી શકે છે

નાનસેને લીધેલાં ઊંડાણ-માપ બતાવે છે કે ઉત્તર ધ્રુવ તરફનો દરિયો ઘણો ઊંડો છે.

કેપ્ટન રોસ જણાવે છે કે તેમને દક્ષિણધ્રુવના અન્વેષણમાં ૪૦૦થી ૧,૦૦૦ ફૂટનાં ઊંડાણ મળી આવ્યા હતાં-બહુ મોટો ફરક!

જો પૃથ્વી દડાકાર ગોળ હોય અને દર કલાકે ૧,૦૦૦ માઇલની ઝડપે પ્રદક્ષિણા કરતી હોય અને ૨૪,૦૦૦ માઇલ ૨૪ કલાકમાં ફરતી હોય તો આવી ઝડપ તેની સપાટી ઉપરની દરેક વસ્તુને ઉખાડીને ફેંકી દે, અથવા તો ચુર-ત્વાકર્ષણનું અધિક બળ ઘટનાને સમતોલ બનાવતું હોય.

જો પૃથ્વી દડાકાર ગોળ હોય તો, ન્યૂયોર્કથી ૧,૦૦૦ માઇલ દૂર આવેલા શીકાગો જવા ઇચ્છતા માણસે એટલું જ કરવાનું રહે કે વિમાનમાં એણે ઉપર જવું ત્યાં એક કલાક રોકાવું અને શીકાગોમાં નીચે ઉતરી આવવું, આમ ત્યાં ઊંચે ત્રણ કલાક રોકાવું અને સાન્ફ્રાન્સિસ્કોમાં નીચે ઉતરી આવવું.

પૃથ્વી સપાટ હોઈ આકાશમાં અક્ષુબ્ધ-પણે તરતી હોવાથી, હવાના પ્રવાહો લિન્ન-લિન્ન દિશાઓમાં વહે છે અને એમના પ્રવાહો સાથે વાદળાં પણ વિમાનની જેમ ગમે તે દિશામાં જાય છે, લોક પોસ્ટ અને રેએસ્ટર જેમની વચ્ચે ૬૦ માઇલનું અંતર છે તેમનું ઉદાહરણ લઈએ.

પૃથ્વીના દડાકાર ગોળપણના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, બંને છેડા કરતાં કેન્દ્ર

૨,૫૬૨ ફૂટ ઊંચું હોવાથી (એ બંને વચ્ચે) ૬૧૦ ફૂટનો વળાંક હોવો જોઈએ. પણ રાજ્યના ઇજનેરોના અહેવાલ પ્રમાણે વાર્તાવિક વળાંક ૩ ફૂટ કરતાં પણ ઓછો છે.

દડાકાર ગોળ તરીકે પૃથ્વીના કુદરતી વળાંક ઉપરથી બંને છેડા કરતાં આશરે ૧૬૦૦ ફૂટની ઊંચાઈથી નીચાણ હોવું જોઈએ, જ્યારે ભૂમધ્ય-સમુદ્રની સરેરાશ સપાટીથી રાતા સમુદ્રની સરેરાશ સપાટી ફક્ત ૬ ઇંચ જ વધારે છે.

મહાસાગરના કિનારા ઉપર ઊભું રહેતાં વહાણ દેખીતી રીતે ક્ષિતિજથી નીચે ઉતરે છે જેથી ફક્ત એનો કૂવાથંભ જ દેખાય છે. પણ જો શક્તિશાળી દૂરબીનથી જોવામાં આવે તો વહાણનું ખોણું ફરીથી પૂરેપૂરું દેખાય છે. જો પાણી વકાકાર હોય તો આમ બને છે ?

રેલવેના પાટા વચ્ચે ઉભા રહેવાથી અને આશરે એકાદ માઇલના અંતર સુધીની સપાટી તરફ આગળ નજર નાંખવાથી પાટા ભેગા થતા દેખાય છે. જ્યારે વહાણ દેખીતી રીતે ક્ષિતિજથી નીચે ગયું ત્યારે તે ફરીથી દેખાવા લાગ્યું એમ કહેવામાં આવે છે.

એ જ સિદ્ધાંતને આધારે આમ કહેવામાં આવે છે ? આપણને શીખવવામાં આવે છે કે પૃથ્વી એક બહુ મોટું ચુંબક છે અને એના ચુંબકત્વને લીધે જ હોકાયંત્રની સોય ઉત્તર-ધ્રુવ તરફ ખેંચાય છે.

જો પૃથ્વી દડાકાર ગોળ હોય તો વિષુવવૃત્તની દક્ષિણે જતાં સોય ઉંધી દિશામાં જવી જોઈએ, અને એણે દક્ષિણધ્રુવ તરફની

દિશા બતાવવી જોઈ એ. હોશિયારની સ્થિતિને-
સ્થળને અવગણીને સોય હંમેશાં કેન્દ્ર તરફ
જ વળે છે એ નક્કર સાબિતી છે કે પૃથ્વી
થાળી જેવી ગોળ છે.

એ પણ ખરું કે સૌથી વધારે પરિધ
વિષુવવૃત્તની નીચે છે અને સૌથી ઓછો
ઉત્તરધ્રુવ પર છે.

જો પૃથ્વી દડાકાર હોય તો
મિસિસિપી નદી અચૂક પર્વતોની ઉપલી
દિશામાં વહેશે, કારણ કે એનું મૂળ એના
નિર્ગમદ્વાર કરતાં નીચું છે. દડાકાર
પૃથ્વીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પૃથ્વીની વિષુવ-
વૃત્ત પરની ત્રિજ્યા કરતાં ધ્રુવ પરની ત્રિજ્યા
૧૩ માઈલ નાની છે, અને તેથી કરીને
બંને ધ્રુવ પરના છેડાનો આકાર અણીદાર છે.
મિસિસિપી નદી ૩૦ અક્ષાંશ પરથી નીકળે
છે અને ૩૦ અંશના અંતર ઉપર થઈને
અથવા વિષુવવૃત્તથી ધ્રુવ સુધીના અંતરના
ત્રીજા ભાગ ઉપર થઈને સીધી વિષુવવૃત્ત
તરફ વહે છે. તેનું મૂળ એક તૃતીયાંશ
માઈલ ઊંચું છે, એટલે એટલું અંતર બાદ
કરતાં તેનું નિર્ગમદ્વાર તેના મૂળ કરતાં
પૃથ્વીના કેન્દ્રથી સાડાચાર માઈલ દૂર છે.

પાણી પર્વતો ઉપર નીચેની ઉપર વહે
છે ? શુરવાકર્ષણનું સૌથી વધારે બળ ઉત્તર
ધ્રુવ પર છે અને જેમ જેમ દક્ષિણ તરફ
જતા જઈએ તેમ તેમ એ બળ ઓછું થતું
જાય છે-સહેલાઈથી સાબિત થયેલી આ બીજી
હકીકત છે. પાણીના વહનનું કારણ શુરવા-
કર્ષણ હોય તો આપણને નવાઈ લાગશે કે
શા માટે સમુદ્રોનું પાણી ધ્રુવો તરફ ધસી
ગયું નથી ?

શુરવાકર્ષણનું બળ હોવા છતાં પાણીને
એના સ્થળે જ જકડી રાખતા પૃથ્વીના ત્વરિત
પરિભ્રમણથી ઉત્પન્ન થતા મધ્યોત્સારી
બળની આ સાબિતી છે. દરિયાઈ સપાટી
બળવવામાં મધ્યોત્સારી બળ વપરાઈ જવાથી,
દરિયાની સપાટીથી ઉપર વહેતા કેઈપિણ
જળપ્રવાહનું વહન ફક્ત શુરવાકર્ષણને લીધે
જ થાય છે.

જો પૃથ્વી દડાકાર હોય તો ઉત્તર-
ધ્રુવનો તારો વિષુવવૃત્તની દક્ષિણે દેખાય
નહિ. હકીકતમાં તે એ રેખાની ઉત્તરે ૩૦
અંશ દેખાય છે. જો પૃથ્વી દડાકાર ગોળ
હોય તો ઉત્તરધ્રુવવૃત્ત અને દક્ષિણધ્રુવવૃત્તના
પ્રદેશમાં ત્રણ માસનો દિવસ અને ત્રણ માસની
રાત્રિ હોય, પણ વોશિંગ્ટનના વહાણવટા
ખાતાએ બહાર પાડેલા સાગર-ખેડુઓના
પંચાંગ મુજબ દક્ષિણ શેટલેન્ડ (દક્ષિણે
૭૦ અંશ)માં લાંબામાં લાંબો દિવસ ૧૪
કલાક અને ૫૩ મિનિટ ચાલતો હોય છે.
નોર્વેમાં (ઉત્તરે ૭૦ અંશ) હેમરફ્રસ્ટમાં
લાંબામાં લાંબો દિવસ ૩ માસ ચાલે છે.

જો પૃથ્વી દડાકાર ગોળ હોય તો
રેખાંશનો એક અંશ ઉત્તરે ૫૦ અંશ પર
એક સરખી સંખ્યાના માઈલનો સમાવેશ
કરે, પણ લંડન અને ન્યૂયૉર્ક જેટલા જ અંશે
એકબીજાથી દૂર આવેલ કેઈપ ઓફ ગૂડ
હોપ અને કેઈપ હોર્ન વચ્ચે જમીનનું
માઈલમાં ખરેખરું અંતર અથવા એ અંતર
પસાર કરવામાં જતો સમય લંડન અને
ન્યૂયૉર્ક કરતાં બેવડો હોય છે.

જો પૃથ્વી દડાકાર ગોળ હોય તો
ઉત્તરધ્રુવવૃત્ત અથવા દક્ષિણધ્રુવવૃત્ત પ્રદેશમાં

ઉત્પન્ન થતા અવાજની અસર વચ્ચે અચૂક કોઈપણ ફરક ન હોત.

હકીકત એમ છે કે દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્તમાં પિસ્તોલનો અવાજ તોપના અવાજ જેટલો મોટો સંભળાય છે અને તરતા હિમગિરિના પડવાનો અવાજ એવો તો ભયંકર કડાકો ઉત્પન્ન કરે છે કે તે સાંભળી પણ ન શકાય ! ઉત્તરના પ્રદેશોમાં આવું બનતું નથી.

કેપ્ટન હોલ કહે છે કે ૨૦ ફૂટથી દૂર અવાજ ભાગ્યે જ સંભળાય છે. કેપ્ટન-મીલ્સ તેમની દક્ષિણધ્રુવવૃત્તની આસપાસની સફર વિષે વાત કરતાં કહે છે કે ખુદલી આંખે ૪૦ માઈલથી વધારે અંતર સુધી દેખવું અશક્ય છે. ઉત્તરધ્રુવના ભૂમિશોધકો ૧૦૦ થી ૨૦૦ માઈલ સુધી નરી આંખે જોઈ શકવાનો દાવો કરે છે.

સને ૧૮૯૪ના ઓક્ટોબરની ૨૦મી તારીખના ‘હાપ્સ’ વીકલી’માં સરકારી પ્રવાસ-સંશોધનનો અહેવાલ છે. આ પ્રવાસી-ઓએ ખૂબ ચળકતાં દર્પણોની મદદથી માઉન્ટ અન્કોપહથી (કોલોરેડો-ઊંચાઈ ૧૪,૪૧૮ ફૂટ) અને માઉન્ટ એલન (ઉરાહ-ઊંચાઈ ૧૧,૪૧૦ ફૂટ) વચ્ચેના ૧૮૩ માઈલ અંતરે સંદેશા ચમકાવ્યા હતા.

જો પૃથ્વી દડાકાર ગોળ હોત તો આ અશક્ય બનત, કારણ કે ૧૮૩ માઈલના અંતરના પૃથ્વીના કુદરતી વળાંકને લીધે એ અંતરનો કેન્દ્ર ભાગ બંને Lease કરતાં ૨૨,૩૦૬ ફૂટ ઊંચો હોત.

જો પૃથ્વી ગોળ હોત તો એના કુદરતી વળાંકને લીધે ઇંગ્લિશ ચેનલના મધ્ય

ભાગમાંના વહાણ પરથી જમીન જોઈ શકાય નહિ; આમ છતાં ફ્રેંચ અને ઇંગ્લિશ બંને કિનારા પરની દીવાદાંડીઓ ઇંગ્લિશ-ચેનલના મધ્ય-ભાગમાં ઊભેલા વહાણના તુતક પરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. પૃથ્વી ગોળ હોય તો વિમાનમાંથી જોનાર વ્યક્તિને બહિર્ગોળ લાગે. હકીકત આનાથી ઊલટી છે. વિમાનમાંથી જોનાર માણસને પૃથ્વી પહોળા મોઢાના મોઢા વાસણ જેવી લાગે છે.

સૂર્યની પૃથ્વી ઉપરની સમકેન્દ્રી ગતિ પ્રત્યેક અર્થમાં વસ્તુતઃ સમજાવી શકાય એવી છે. સૂર્ય ફરે છે અને તે આપણી (સાત) સંધિનું કેન્દ્ર છે.

“પૃથ્વી એની પોતાની ધરી ઉપર કલાકના હજાર માઈલની ઝડપથી ફરે છે”-એ ખ્યાલ જ હાસ્યપાત્ર છે અને આવો તર્ક તત્વ-જ્ઞાનનું કલંક છે, અને ધાર્મિક હિતને માટે નિઃશંક ભયાવહ છે.

કારણ કે બધા જ ધાર્મિક (અને પૌરાણિક) ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં સૂર્યની ગતિનો ઉદ્ઘોષ અને સ્વીકૃતિ મળે છે. પૃથ્વી એક વખત બીજા ગ્રહના સંપર્કમાં આવી હતી. અને પછી જુદી પડી ગઈ હતી. આફ્રિકાનો વાયવ્ય કિનારો મેક્સિકોના અખાત સાથે કેવો સંધાઈ જાય છે? કેટલો કિનારો સામી બાજુએ સંધાય છે? તે નકશામાં જુઓ.

પૃથ્વીનો ઊંચામાં ઊંચો ભાગ દક્ષિણ અમેરિકામાં એન્ડીઝની ઉત્તર અમેરિકામાં રોકી પર્વતોની, અને એશિયામાં હિમાલયની પર્વત-માળાઓનો છે. સપાટ ધર-

તીના નકશા તરફ જુઓ. તમે જોશો કે તેઓ લગભગ સીધી રેખામાં છે. બીજા ગ્રહો સાથેની આ અથડામણે પૃથ્વીની સમતુલ્યને ઊંધી વાળી હતી. અને પિરામિડોની ઉત્તર-દક્ષિણ હારો મેકિસકોની એકઝેક ટેકરીઓની એવી જ હારોથી જુદી પડે છે તેનું કારણ પણ આ જ છે.

પ્રાચીન ચીની વિશ્વવિજ્ઞાન આપણને જણાવે છે કે ધ્રુવનો તારો પૃથ્વીના કેન્દ્ર ઉપર છે.

પ્રાચીન ગ્રીક પરંપરા કહે છે તેમ બધા ગ્રીક દેવો પૃથ્વીના કેન્દ્ર ઉપર હતા.

Talmud-‘ટેલમડ’માં આપણે વાંચીએ છીએ કે પૃથ્વી મનુષ્યના ડોળા જેવી છે અને ભગવાન પૃથ્વીમાં બેઠા છે. ‘ટેલમડ’માં “આગળ પાછળ, ડાબી તરફ અને જમણી તરફ” એવા શબ્દપ્રયોગોમાં આવ્યા છે.

ઉત્તર ધ્રુવ બાબત કીર્તિ મેળવનાર, યુ. એ. નિવાસી જનરલ એ. ડબલ્યુ ગ્રીલી ૧૮૬૭ના ‘લેડીઝ હોમ જર્નલ’માં દક્ષિણ ધ્રુવ વિશેના એમના એક લેખનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કે-

“....તો પછી દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત દુનિયામાં અજોડ ખંડ-ભૂમિ છે. એ એવો ખંડ છે કે

x યહૂદી ધર્મશાસ્ત્ર

જેમાં પ્રાણીજીવન-સસ્તન પ્રાણીઓ, પંખીઓ, જીવ-જંતુ, અથવા પેટે ચાલનારાં જનાવર નથી. વાસ્તવિક રીતે તેની સરહદના ૬૦૦ માઈલની અંદર એક પણ સજીવ તત્વનું અસ્તિત્વ નથી. એ કોઈ પણ જાતની વનસ્પતિ, ફળ, ફુલ છોડ કે ઝાડ સિવાયની છે. અન્ય પ્રદેશોને અજાણ્ય એવી પોતાની તાકાત કુદરત અહીં બતાવે છે આ દક્ષિણ ખંડ ઉપર પરસ્પર વિરોધી પ્રાચીન પ્રકૃતિ તત્વો-અગ્નિ અને પાણી વચ્ચે સતત વિકરાળ સંગ્રામ ચાલ્યા જ કરે છે અને એમણે દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત ખંડના એક છેડાથી બીજા છેડાને ધ્રુવની મૂકતી જવાળામુખીઓની ગર્જનાઓ વચ્ચે હિમાચ્છાદિત હિમનદીઓ આવકારે છે. ઉત્તર ધ્રુવવૃત્તથી કેટલું બધું ઊલટું! દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ દૃષ્ટિ માંડવાનો ખ્યાલ બુદ્ધિહીન અને બહુ કષ્ટસાધ્ય છે.

પરિચિત પૃથ્વીના છેક છેડાને વીંટળાઈ વળેલા ખરફના અવરોધકો ૬૦,૦૦૦ કરતાં પણ વધારે માઈલ ઉપર ફેલાયેલા છે પણ વહાણ પ્રવેશી શકે એવું એકાદ પોલાણ પણ તેમાં દેખાતું નથી.

જુલાઈ-અગસ્ત ૧૯૪૬

[‘એસ્ટ્રોલોજિકલ મેગેઝીન’ થી સાભાર.]

બેંગલોર

ના ! પૃથ્વી ગોળ નથી ! ! !

રજુ કરનાર : જયેશ આર. શાહ C.A.L.L.B. અમદાવાદ

[વર્તમાનકાળે પૃથ્વીને આકાર ગોળ હોવા સંબંધમાં લગભગ ઘણાખરા નિશંક થઈ ગયા છે, પણ સમજદાર બુદ્ધિશાળીઓની આંખ ઉઘાડનાર નીચેનો લેખ અત્યંત ઉપયોગી ધારી અહીં રજૂ કરીએ છીએ.

આ લેખ તા. ૬-૧-૧૯૫૯ ‘ગુજરાત સમાચાર’ના સંસાર-સખરસ-વિલાસમાં પ્રગટ થયેલ તેનો અક્ષરશઃ ઉતારો જિજ્ઞાસુઓના લાભાર્થે રજૂ કરીએ છીએ.

પૃથ્વીના વૈજ્ઞાનિક રીતે મનાતા ગોળ આકાર સંબંધે આધુનિક સુએજ નહેરના નિર્માતા એન્જનીયરોનું મંતવ્ય ખૂબ જ વેધક પ્રકાશ પાથરે છે તે અહીં રજૂ કરીએ છીએ. સં.]

“૧૮૫૫માં એક દિવસે બ્રિટનના વડાપ્રધાન લોર્ડ પાલ મર્સ્ટને સિવીલ એન્જિનિયરોની સંસ્થાના પ્રમુખને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબના કડક શબ્દો ઉચ્ચારેલા—

મિ. પ્રેસિડેન્ટ ! ફ્રિનાન્ડ દ લેસેપ્સ નામનો એક ફ્રેન્ચ ઇન્જિનીયર મધ્ય સમુદ્ર અને રાતા સમુદ્ર વચ્ચે ફક્ત ૧૦૦ માઇલનો ફરિયાઈ માર્ગ તૈયાર કરવા માટે શા માટે જહેમત ઉઠાવી રહ્યો છે. એ મને સમજાવશે ?

સુએઝથી ઉત્તર ખાલુ એ નહેર બાંધવાની આ વાત છે તમે આ યોજના સંબંધમાં સાંલગ્યું તો હશે ?

“જરૂર ! સાંલગ્યું છે સાહેબ ! હું અને મારા સાથીદારો !”

“તો પછી બ્રિટિશ ઇન્જનેરોએ શા માટે આ કાર્ય ઉપાડી નથી લીધું ?”

“ટૂંકમાં મારે તમને એટલું જ કહેવાનું છે કે આ તો બ્રિટનની આબરૂને ઝાંખ લાગી રહી છે.”

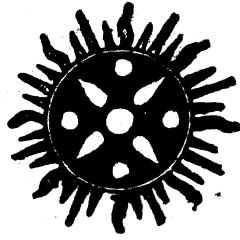
તમે માનો કે ન માનો, પણ બ્રિટનના ઇન્જનેરોની સંસ્થાના પ્રમુખે વડાપ્રધાન સમક્ષ એવો ખુલાસો કર્યો કે “હું અને મારા સાથીદારો એવો અભિપ્રાય ધરાવીએ છીએ

કે ફ્રાંસના ઇન્જનેરની યોજના જરૂર નિષ્ફળ જવાની છે. ૧૦૦ માઇલ જેવા અંતરમાં પૃથ્વીના વાંકથી (વળાંકથી) નહેરના કાંઠાઓ તરડાઈ જવાના !

આવા પ્રકારની અવ્યવહાર યોજના સાથે પોતાનું નામ જોડવાની બ્રિટિશ ઇન્જનેરોની ઇચ્છા નથી !”

આ સુએઝ નહેરનું સર્જન “પૃથ્વી સપાટ છે” એ સિદ્ધાંત લક્ષ્યમાં રાખીને થવા પામ્યું છે. સુએઝ નહેરની યોજના હાથ ધરતાં પહેલાં તેના સર્જક ફ્રેન્ચ ઇન્જનેર દ. લેસેપ્સે પોતાના બે સાથીદારો લીનત અને બે મુગલબેને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેલું કે “સફળહસ્થે પૃથ્વી સપાટ છે. એમ માનીને આપણે આ નહેરની યોજના તૈયાર કરવાની છે. સને ૧૮૭૭ માં બ્રિટનની પાર્લામેન્ટે અગાઉના એક કાયદામાં એક સુધારો પસાર કર્યો. આ સુધારામાં નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે ભવિષ્યમાં રેલ્વેઓ અને નહેરોનાં બાંધકામ માટેના એવા ઇન્જનેરોના ટંડરે વિચારવામાં આવશે કે જેઓ “પૃથ્વીના કહેવાતા વળાંક માટે કોઈપણ પ્રકારનો વાંધો લેતા ન હોય. આ કાયદો હજુ આજે પણ બ્રિટનની ધારા પોથી પર છે. ❏

રશિયન વૈજ્ઞાનિકોની નવી શોધ

જેમાં વૈજ્ઞાનિકોએ શોધેલ નવો ચંદ્ર, ગ્રહમાળાનો સિદ્ધાંત અને બે સૂર્યોની વાત છે.

લે. ડા. જે. એલ. જૈની

અનુવાદક : પ્રો. વા. એસ. હાશમી વડનગર (ઉ. ગુ.)

[દિગંબર જૈન વિદ્વાન શ્રીયુત્ ડા. જે. એલ. જૈનીએ શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રના પાંચમા અધ્યાયના દ્વિતીયોક્તિના સૂત્રો ઉપર ઇંગ્લીશમાં “કોસ્મોલોજી ઓફ એન્ડ ન્યૂ” ગ્રંથ લખેલ. તેના પરિશિષ્ટમાં “સેટેલાઈટ્સ ઓફ ધ અર્થ” નામે એક નાનો નિબંધ છે, જે નિબંધ વૈજ્ઞાનિક-માહિતીથી સભર છે. જે શાસ્ત્રીય-માન્યતા સાથે સંગત નથી, છતાં આ લેખમાં રશિયાના ઉત્તરભાગમાં અમુક સમય માટે બે સૂર્ય દેખાય છે. એ માહિતી અર્થપૂર્ણ સમગ્ર વિદ્વાનોની વિચારણા માટે અહીં રજુ કર્યો છે. સં.]

પૃથ્વીનો સૌથી પહેલો ઉપગ્રહ ચંદ્ર છે. તેનો વ્યાસ પૃથ્વીના વ્યાસના ૧/૪ જેટલો છે; એટલે ૨૦૦૦ માઈલ કરતાં થોડોક વધારે છે અને તે આપણાથી ૨૩૬,૦૦૦ માઈલ અથવા ૬૦ મહાયોજનના અંતરે આવેલો છે.

પૃથ્વીનું વજન ૫ - ૮૭ x ૧૦^{૨૧} ટનનું છે. અને ચંદ્રનું વજન પૃથ્વીના વજનના ૧/૮૧ જેટલું છે. તે પૃથ્વીની ચારેકોર ભ્રમણ કરે છે અને આ ભ્રમણ ૨૭-૩ દિવસમાં પૂરું થાય છે. આ એ જ ચંદ્ર છે જેના ઉપર માનવે હમણાં જ ઉતરાણ કર્યું છે.

અત્યાર સુધી લોકો એમ જ માનતા હતા કે ‘પૃથ્વીને ફક્ત એક જ ચંદ્ર છે.’ પરંતુ આ સત્ય નથી.

સ્વીડન ખાતે સ્ટોકહોમમાં આવેલ સંસ્થા “રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ટેક-

નોલોજી”ના શ્રી લાસ ડેન્પીલસન અને સંયુક્ત-રાષ્ટ્ર-સંઘ અમેરિકા ખાતેના સેન હિયાગોમાં કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટીના વિદ્વાન W.H.I.P. એ તાજેતરમાં પૃથ્વીના બીજા ચંદ્રની શોધ કરી છે. જેનું નામ “ટોરો” છે.

આ વિદ્વાને ટોરોના માર્ગની ગણતરી કરી અને શોધી કાઢ્યું કે તેની ભ્રમણ-યોજના પૃથ્વીના ચંદ્ર જેવી જ છે.

ટોરોનું સંપૂર્ણ પરિભ્રમણ પૃથ્વીની આસપાસ ૧૦૬ વર્ષે પૂરું થાય છે. પૃથ્વીના સૌથી નજીકના આગમનમાં તેનું અંતર ૧૨-૨ લાખ માઈલ છે. એટલે ૩૦૦૦ મહાયોજન છે.

સેન હિયાગોના કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટીના મહાન લોરિયટ હેન્સ એલ્ફ-

વેન અને ગુસ્ટાફ એલહેનિયસે સૌર-પ્રથાની વધુ તપાસ માટે બીજા ચંદ્ર સુધી માનવીના ઉડ્ડયનનું સૂચન કર્યું છે.

આ બધું જ જૈન વિચારણાને મળતું આવે છે કે પૃથ્વીના બે ચંદ્રો છે.

બે સૂર્યો

જૈન મતાનુસાર બ્રહ્માંડમાં સુમેરુ પર્વતની ચારે બાજુ જંબૂદ્વીપમાં બે સૂર્યો પરિભ્રમણ કરે છે. જંબૂદ્વીપનો શાબ્દિક અર્થ છે. લંબગોળ આકારની પૃથ્વી અંકાર પૃથ્વી જે બાંબુના ફળને મળતી આવે છે. આપણી પૃથ્વી પણ જંબૂદ્વીપનો એક ભાગ છે.

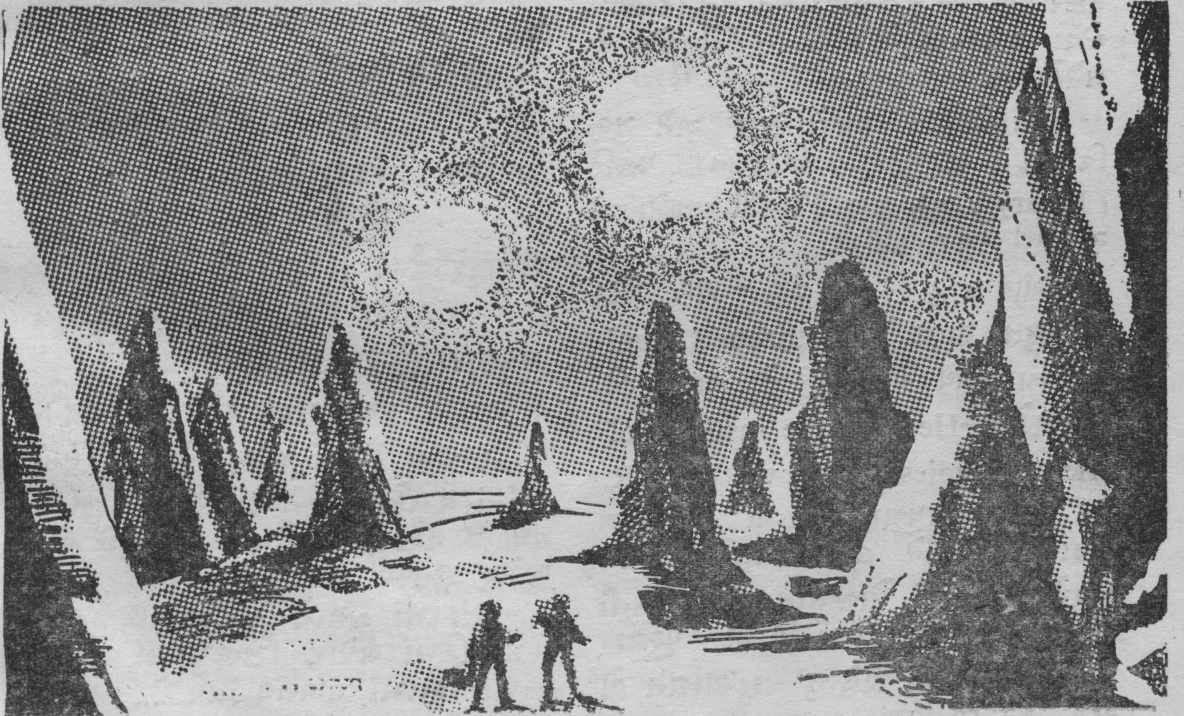
આધુનિક માન્યતા પ્રમાણે આપણું સૌર-

મંડળ આકાશગંગાનો એક ભાગ છે. આ આકાશગંગા ખરેખર બાંબુના ફળના આકારની છે.

સૌર-મંડળ સૂર્ય અને નવા ગ્રહોનું બનેલું છે. તેમાં જ્યુપીટર ગ્રહ તેના તેર ચક્રો સાથે ખૂબ જ રસપ્રદ અને રહસ્યમય ગ્રહ છે.

૨ જી માર્ચ ૧૯૭૨ ના દિવસે અમેરિકાએ પાયોનિયર ૧૦ નામનું એક અવકાશયાન બ્રમણ માટે મૂક્યું. ૧૯૭૩ ડિસેમ્બર માસમાં તે બૃહસ્પતિ (જ્યુપીટર) ગ્રહ નજીકથી પસાર થયું અને પૃથ્વી પર તેના વિષે ખૂબ જ કિંમતી માહિતી મોકલી આપી.

રશિયામાં દેખાતા બે સૂર્યો (પૃ. ૮૨)

જ્યુપીટરનું તાપમાન ગુરુવાર્ષાણુ ક્ષેત્ર પ્રકાશની પટ્ટીઓ અને વાતાવરણની રચનાનું માપ લીધા પછી અને જ્યુપીટરની જે વિગતો મોકલી છે, તેના અનુસંધાનમાં અમેરિકી ખગોળ શાસ્ત્રીઓએ એક અનુમાન મૂક્યું છે કે “જ્યુપીટર ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સૂર્યનો નાનો ભાઈ હતો.”

રશિયાની વિજ્ઞાન-અકાદમીના ડૉ. ઈ. એમ. ડોબી શેવસ્કીના ૫ જુલાઈ ૧૯૭૪ ની “નેચર” પત્રિકામાં છાપેલ લેખ ઉપરના દૃષ્ટિકોણને પુષ્ટિ આપે છે.

આ મત પ્રમાણે—“જ્યુપીટર સૌર મંડળના કેન્દ્રમાં હતો, સૂર્ય નહી.”

આ સિદ્ધાંત ખગોળશાસ્ત્ર-સંબંધી ઘણી બધી સમસ્યાઓના ઉકેલમાં મદદરૂપ થયો છે. બુધ, શુક્ર અને મંગળ ગ્રહોની જેમ ગુરુ નક્કર નથી. પરંતુ તે હાઈડ્રોજન અને હિલિયમ જેવા ઠાંકક-વાયુઓમાંથી સૂર્યની જેમ જ બનેલો છે.

આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સૂર્ય અને ગુરુ વિશ્વની શરૂઆતમાં દ્વિશાસન પદ્ધતિ (Binary) ગુરુ દ્વારા ફેંકાયેલી ધાતુઓ વડે સૂર્યની રચના થઈ છે.

(સાયંસ ટુ ડે ૧૯૭૪ “ગુરુ એક પદ્મચ્યુત રાજા” (Dethroned king)

આ વિષય માટે જ્યારે ડૉ. આઈ. ડી. સેરેબ્રેકોવ—Head of the institute of orientel studies, Moscow (U.S.S.R.) નો સંપર્ક સાધવામાં આવ્યો ત્યારે એ વિદ્વાન આપણને લખી જણાવે છે કે— “ગ્રહોની આવી યોજનાના અસ્તિત્વની શક્યતા ખગોળશાસ્ત્રીઓએ પૂરવાર કરી છે કે જ્યાં ગ્રહોનું સંચાલન બે સૂર્ય કરે છે.

આ વિદ્વાન જણાવે છે કે— “આપણા દેશના છેક ઉત્તરના ભાગમાં ખાસ કરીને જ્યારે સખત ઠંડી હોય છે. (૩૫ સી. ૪૦ સી શૂન્યથી નીચે) ત્યારે કોક સખત આપણને વાતાવરણ સંબંધી રસપ્રદ દર્શ્યો-બનાવો, જેમકે સૂર્યની બે પરિધિઓ દેખાય છે. પરંતુ એવું દર્શ્ય ઇન્દ્ર-ધનુષ્યની જેમ હંગામી હોય છે.

યુનાઈટેડ સોવિયેટ રશિયાના છેક ઉત્તરીય-વિભાગ જે પૃથ્વીનો ઉત્તર ધ્રુવ છે, તેને પ્રાચીન જૈન ભાષામાં સુમેરુ કહે છે. બીજા શબ્દોમાં આમ કહેવાય કે સુમેરુની ચારે બાજુ બે સૂર્ય દેખાય છે.

(ખોલક પૃ. ૮૧)

આ સિદ્ધાંતના આધાર રૂપે ભાસ્કરાચાર્યના “સિદ્ધાંત શિરોમણિ”માંથી આપણે નીચેની પંક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ છીએ.

લંકાકુલધ્યે યમકોટિરસ્યા:

પ્રાક્ પશ્ચિમે રોમકપત્તનં ચ ।

અથસ્તતઃ સિદ્ધપુરં સુમેરુઃ

સૌમ્યેડથ યામ્યે વડવાનલશ્ચ ॥

લંકાપુરેડર્કસ્ય યદોદયઃ

સ્થાત્તદા દિનાર્થં યમકોટિપુર્યામ્ ।

અથસ્તદા સિદ્ધપુરેડસ્તકાલઃ

સ્યાદ્ રોમકે રાત્રિદલં તદૈવ ॥

પૃથ્વીના કેન્દ્રમાં લંકા સ્થિત છે. તેની પૂર્વમાં યમકોટિ અને રોમકપટ્ટન પશ્ચિમમાં છે. સિદ્ધપુર સામા પ્રદેશમાં છે અને સુમેરુ ઉત્તરમાં છે.

લંકામાં જ્યારે સૂર્યોદય છે, ત્યારે યમકોટિમાં બપોર, સિદ્ધપુરમાં સૂર્યાસ્ત રોમકપટ્ટનમાં મધ્યરાત્રિ હોય છે.

પૃથ્વી સ્થિર છે :

પાકિસ્તાનના એક ખગોળશાસ્ત્રીનો દાવો

પ્રસ્તાવક : મુનિશ્રી હેમચંદ્રસાગરજી મ.

પાકિસ્તાનના પાટનગર ઇસ્લામાબાદ ખાતે ત્યાંના એક ખગોળશાસ્ત્રી અલી અશગર ખાને પૃથ્વી સ્થિર હોવાનો દાવો કરતાં તાજેતરમાં જણાવ્યું છે કે, “પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે” એવો પ્રવર્તમાન સિદ્ધાંત ખોટો છે અને કુરાનના ઉપદેશ-વિરુદ્ધનો છે. જ્યારે ‘પૃથ્વી વિશ્વના કેન્દ્રમાં સ્થિર છે’ એવું ગ્રીક ફિલસૂફ એરીસ્ટોલનું મંતવ્ય વાસ્તવિકતાની નજીક છે. પાશ્ચિમના નવરચાત્મક વિચારકોએ આ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો નહીં તેની પાછળ નવી શોધખોળ નહીં પણ ધર્મને હલકો પાડવાની વૃત્તિ જવાબદાર છે.”

શ્રી ખાને વધુમાં કહ્યું કે, “પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોએ અનાદર કરેલા પ્રત્યેક સિદ્ધાંતોના અભ્યાસ માટે તમામ ઇસ્લામી-દેશોના ચિંતકો અને અભ્યાસીઓએ એક સંગઠન રચવું જોઈએ. ધર્મ પ્રત્યેના પોતાના અણુગમાના કારણે માનવજાતને ગેરરસ્તે દોરવામાં પાશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોએ જરાય કચાશ રાખી નથી.”

જૈન-ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ પૃથ્વી સ્થિર હોવાના અને સૂર્ય ફરતો હોવાના વિધાનો છે. આ માન્યતાના સમર્થન માટે છેલ્લા ૩૦ વર્ષથી પૂજ્ય ઉપાધ્યાયશ્રી ધર્મસાગરજી

મહારાજના શિષ્યરત્ન વિદ્વદ્વર્થ પૂજ્ય પંન્યાસશ્રી અભયસાગરજી મહારાજ અવિરત પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે. પૂજ્ય પંન્યાસશ્રીના આ પ્રયાસોની પશ્ચાદ્ભૂમિમાં પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવાદ અને આજની શિક્ષણ-પદ્ધતિથી શ્રી ખાને કરેલ દાવો પૂજ્યશ્રીની વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે.

શ્રી ખાને પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકો અને વિચારકો પર ધર્મને અપમાનિત કરવાના અને માનવજાતને ગેરરસ્તે દોરવાના કરેલા આક્ષેપોથી તેમજ અનાદર પામેલા સિદ્ધાંતોના અભ્યાસ માટે તમામ ઇસ્લામી દેશોના ચિંતકોનું સંગઠન રચવા કરેલ અપીલથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇસ્લામ ધર્મ માટે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવાદે એક મોટી સમસ્યા ઊભી કરી છે.

આજથી ૩૦ વર્ષ પહેલા આ સમસ્યાની પિછાણ પૂજ્ય પંન્યાસશ્રી અભયસાગરજી મહારાજને તેના સમાધાન અને ઉકેલ માટે બનતા પ્રયત્નો કરવા આગળ આવ્યા. શરૂઆતમાં તેઓશ્રીએ ભૂગોળ-ખગોળ સંમંધી શાસ્ત્રીય-જ્ઞાનનું જીંડું-અધ્યયન કરવા સાથે દેશ-વિદેશના ભૌગોલિક-વિજ્ઞાનનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો. આ માટે ઘણા જ પુસ્તકો,

ચિત્રો, નકશાઓ મેળવી તથા બાણકારો પાસે ચર્ચા-વિચારણા કરી, વિદ્વદ્ગોષ્ઠીઓ અને પરિસંવાદો થોળ, તેમ જ વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકા, જર્મન, જાપાન, ઈંગ્લેન્ડ રશિયા વગેરે દેશોની વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓ તથા એ વિષયના વિદ્વાનો સાથે પત્રવ્યવહાર કરી નક્કર સત્યો મેળવ્યા. તેની ફલશ્રુતિરૂપે પ્રવર્તમાન વિજ્ઞાનની જ્ઞાત અને અપૂર્ણ માન્યતાઓનું રહસ્ય ખુલ્લું કરતું અને શાસ્ત્રોક્ત વિધાનોની વાસ્તવિકતા સાબિત કરતું; જુદી જુદી ભાષામાં; વિશદ છણાવટપૂર્વકનું ઘણું સાહિત્ય પોતે બહાર પાડ્યું; અને દેશ-વિદેશના અનેક જૈન-જેનેતર વિદ્વાનો દ્વારા સારું એવું સમર્થિત સાહિત્ય પ્રગટ કરાવ્યું તેમ જ નકશા, ગ્રાફ, ખોર્ડ, ચિત્રો, જંબૂદ્વીપનું માનચિત્ર અને તેના મોડેલ વગેરે તૈયાર કરાવી; અને તેના આધારે વિવિધ પ્રયોગો દર્શાવી, ઉપરાંત શાસ્ત્રીય-લૌગોલિક રચનાની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ પ્રમાણપૂર્વક કરાવવા પાલી-તાણામાં શ્રી જંબૂદ્વીપ-નિર્માણની વિશાળ/વિરાટ યોજના હાથ ધરી પૂજ્ય પંન્યાસશ્રીએ ભગીરથ પુરુષાર્થ આદર્યો છે. સૌ કોઈની પવિત્ર દ્રજ છે કે આગળ આવે. સમસ્યા ઘણી મોટી અને ઘેરી છે.

કારણ, આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિને તેમ જ ધર્મગ્રન્થો, શાસ્ત્રીય માન્યતાઓ, પ્રણાલિકાઓ તથા આત્મલક્ષી અને અહિંસામય ધર્મભાવનાને પણ ખડિત કરવામાં આ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવાદ અને શિક્ષણપ્રથાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. આજે પાશ્ચાત્ય પ્રચાર અને પ્રભાવથી એવી માન્યતા શિક્ષિતવર્ગમાં

થવા પામી છે કે “વિજ્ઞાનથી જ દેખાય-અનુભવાય એ જ સાચું!”

પણ, આપણે વિચારવું જોઈએ કે વિજ્ઞાન એ માત્ર પ્રયોગાત્મક-સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. તેની મર્યાદા સીમા છે. જ્યારે પદાર્થોના ભૌતિક સૈદ્ધાંતિક-સ્વરૂપને જણાવનાર તત્ત્વજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ઘણું જ વિશાળ છે. આધુનિક વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી અમુક બાબતોને પ્રયોગાત્મક રૂપે રજૂ કરે છે. જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનની એવી ઘણી બાબતો છે, જેને વિજ્ઞાન હજી સમજી પણ શક્યું નથી વળી વિજ્ઞાનની અનેક માન્યતાઓ જે જૂતકાળમાં હતી તે આજે નથી; અને જે આજે છે તે ભવિષ્યમાં બીજી પણ હોઈ શકે છે. આજ સુધી અનેક માન્યતાઓ ફરતી આવી છે.

તેમ છતાં પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવાદના અંજ-મણા પ્રસાર-પ્રચારથી, વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિથી અને ભૌતિક સુખ-સગવડોના સાધનોની લાલસાથી આપણે સત્યાસત્યને સમજવાની વિવેકશક્તિ બુદ્ધિમત્તા અને દીર્ઘદષ્ટિ ગુમાવી ખેડા છીએ. આ વિષમ-પરિસ્થિતિમાં હુપ્ત બનતી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનને જો આપણે સ્થિર દૃઢ નહીં બનાવીએ તો ભવિષ્ય આપણા માટે અંધકારમય હશે, એ નિશ્ચિત છે. આ અંધકારમય-ભવિષ્યથી બચવા આપણે વહેલી તકે જાગૃત થઈએ; અને આપણી ઉજ્જવળ ધર્મપરંપરા અને સંસ્કૃતિનું જતન કરવા કટિબદ્ધ બનીએ, એ ખૂબ જરૂરી અને અનિવાર્ય છે.

જૈન તા. ૧૬-૪-૮૩ માંથી

સાલાર ઉદ્ધત

जैन-दर्शने आत्मद्रव्य-विवेचना

डॉ. एम० पी० पटैरिया

आत्मशब्दस्य व्युत्पत्ति :

जैनदर्शने षड्रव्येषु प्रमुखं द्रव्यं जीवा-
ख्यम् । अन्यैः अजीवपदार्थैः सह तस्यैव संयो-
गादस्य विश्वस्य विस्तारो जायते । तथा च अयं
विश्वव्यापारः सततं प्रचलमानः इह दरीदृश्यते ।

अयं जीवः आत्मपदेनापि व्यवह्रियते ।
अतएव जैनदार्शनिकैः जीवात्मनोः अभेदेन यत्र
कुत्रचित् जीवस्य विवेचनं कृतम्, तत्र 'आत्म'-
पदेनापि तदबोधः कारितः । अतोऽत्र उभयोरपि
शब्दयोः व्युत्पत्तिः जैनग्रन्थानुसारं प्रदीयते ।

अतति-गच्छति-जानाति इति आत्मा ।

'सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः' इति वचनात्
गमनशब्देन अत्र ज्ञानं भण्यते । अर्थात् शुभाशुभ-
रूपैः काय-वाङ्-मनोव्यापारैः यथासम्भवं तीव्र-
-मन्दादिरूपेण ज्ञानादिगुणेषु आ-समन्ताद्
अतति-वर्तते यः स 'आत्मा' इत्युच्यते ।

अथवा उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यत्रिकैः आ-
समन्ताद् वर्तते यः स आत्मेति ।

'जीव' शब्दं व्याख्यायद्भिः जैनाचार्यैः
अभिहितम्-चतुर्भिः प्राणैः यो जीवति,
अजीवत्, जीविष्यति च सः जीवः । अर्थात्,
त्रैकालिकजीवनगुणयुक्तो जीव इति ।

यद्यपि इमे प्राणाः दशविधाः, परं मूलत-
श्चातुर्विध्यं भजन्ते । तथाहि-बलप्राणाः, इन्द्रि-
यप्राणाः, आयुःप्राणाः, स्वासोच्छ्वासप्राणा-
श्चेति ।

बलप्राणाः काय-वाङ्-मनोभेदात् त्रिविधाः ।

स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुः-श्रोत्रभेदाद्

इन्द्रियप्राणाः पञ्चविधाः । एते अष्टौ प्राणाः
स्वासोच्छ्वास-आयुस्सहिताः दशविधाः भवन्ति ।

अत्र-

इन्द्रियैः अगोचराः ये शुद्धचैतन्यप्राणाः

तत्प्रतिपक्षभूताः क्षायोपशमिकाः इन्द्रियप्राणाः ।

अनन्तवीर्यरूपाश्च ये बलप्राणास्तेषामनन्त-

भागेषु एकभागप्रमाणाः काय-वाङ्-मनःप्राणाः ।

अनाद्यनन्तशुद्धचैतन्यात्मकाः (ज्ञानरूपाः) ये
प्राणाः, तद्विपरीतलक्षणाः साद्यन्ताः आयुःप्राणाः

स्वासोच्छ्वास-आवागमनक्लेशरहिताः ये

शुद्धचित्प्राणाः, तद्विपरीताः स्वासोच्छ्वास-
प्राणाः ।

एवं-

व्यवहारनयेन यथासम्भवं चतुर्भिः प्राणै-
र्युक्तो जीवः ।

निश्चयनयेन तु चेतनालक्षणो जीवः ।

इयं चेतना संसारिषु मुक्तेषु चापि प्राप्यते ।

तथा च, त्रिकालाबाधितानवच्छिन्नरूपेण सदा तिष्ठति च ।^४

अत एव पुद्गलादिरूपाः इन्द्रियादिदशविधाः प्राणाः 'द्रव्यप्राणाः' । चेतना तु 'भावप्राणाः' इत्युच्यते । मुक्तेषु एषां दशविधानां द्रव्यप्राणानां अभावेऽपि भावप्राणानां स्थितत्वात् तेषामपि जीवत्वं सिध्यति ।

जीवस्य लक्षणम्

जैनदृष्ट्या जीवस्य लक्षणम् उपयोगः स्वीकृतः ।

उपयोगस्तु बाह्य-आभ्यन्तरहेतुद्वयसन्निधाने सति यथासम्भवं उपलब्धुः चैतन्यानुविधायी परिणामः ।

अत्र—

आत्मभूत—अनात्मभूतरूपेण बाह्यहेतुः द्विविधः ।

आत्मना सम्बद्धे शरीरे चक्षुरादीन्द्रियाणि आत्मभूताः बाह्यहेतवः प्रदीपादयश्च अनात्मभूताः बाह्यहेतवः ।

आभ्यन्तरहेतुरपि आत्मभूत—अनात्मभूतरूपेण द्विविधः ।

काय—वाङ् मनोवर्णणानिमित्तः आत्मप्रदेशपरिस्पन्दरूपो द्रव्ययोगः अन्तःप्रविष्टत्वाद् आभ्यन्तरः अनात्मभूतहेतुः ।

द्रव्ययोगनिमित्तकज्ञानादिरूपो भावयोगः आत्मनो विशुद्धिश्च आभ्यन्तरः आत्मभूतहेतुः इति ।

उपयोगो द्विविधः ज्ञानोपयोगः, दर्शनोपयोगश्चेति ।^५

तत्र दर्शनं निर्विकल्पकं, ज्ञानञ्च सविकल्पकम् ।

इत्थं व्यवहारेण ज्ञानस्य दर्शनस्य च यो धारकः स एव जीवः इति । शुद्धनिश्चयनयेन तु शुद्धज्ञान-दर्शने एव जीवस्य लक्षणमिति आत्मनोऽमूर्तत्वम्

आत्मनः कथञ्चिन्मूर्तत्वं कथञ्चित् अमूर्तत्वञ्च स्वीकृतं जैनदर्शने ।

अनादिकालादेवात्मा पुद्गलरूपैः कर्मभिः नीर-क्षीरवत् सम्मिश्रितो विद्यते । पुद्गलस्य मूर्तस्वरूपात्मकत्वात् तदपेक्षया जीवस्यापि मूर्तत्वमुपजायते ।

वस्तुतस्तु आत्मा इन्द्रियैः अगोचरः अतीन्द्रियपदार्थः । अतोऽस्य शुद्धस्वरूपापेक्षया अमूर्तत्वमपि विद्यते ।

आत्मनः पुद्गलेन संयोगात् वर्ण-रस-गन्ध-स्पर्शादीनां युक्तत्वं जायते । तथा च अमूर्त-अतीन्द्रियात्मज्ञानरहितेन मूर्तपञ्चेन्द्रियविषयेषु आसक्तेन जीवेन मूर्तकर्मोपार्जितत्वात्, तदुदयात् व्यवहारापेक्षया मूर्तत्वम् ।^६

शुद्धनयापेक्षया तु अयं जीवोऽमूर्तस्वभावो रूप-रस-गन्ध-स्पर्शसंस्थानादिक-पुद्गलभावविरहितः, चैतन्यात्मकत्वात् च धर्म-अधर्म-आकाश-कालादिचतुर्भ्यः अमूर्तद्रव्येभ्योऽपि भिन्नः सन् शुद्धबुद्धैकस्वभावधारणाद् 'अमूर्तो' भवतीति ।

आत्मनः कर्तृत्वम्

अयमात्मा—

व्यवहारनयापेक्षया परपर्यायेषु निमज्जनद्वारा पुद्गलकर्मणां, अशुद्धनिश्चयनयापेक्षया च

४. बृहद् द्रव्य संग्रहे (वृत्तिः)—३ ५. तत्त्वार्थराजवा. किं—१।४।७, भगवती—२।१०, उत्तराध्यायने २८।१०, टाणाङ्गे—५।३।५३० ६. द्रव्य संग्रहे—७

रागद्वेषादिचेतनभावकर्मणां, शुद्धद्रव्यार्थिक-
निश्चयनयापेक्षया तु शुद्धज्ञानदर्शनादि-स्वा-
त्मभावानामेव कर्ता भवति ।

यद्यपि इमे ज्ञानदर्शनादिभावाः आत्मनः
अभिन्नाः, तथापि पर्यायार्थिकनयापेक्षया
भेदात्मकत्वाद् भिन्ना अपि भवन्ति ।

अत आत्मा स्व-ज्ञानदर्शनादीनां कथञ्चित्
कर्ता तिष्ठति ।^७

यदा च छद्मवस्थायां शुभ-अशुभ-
काय-वाङ्-मनोयोग-व्यापाररहितेन शुद्धस्व-
भावेन जीवः परिणमति, तदा अनंतज्ञान-सुखादि-
शुद्धभावानां भावनारूपेण विवक्षितेन एकदेश-
शुद्धनिश्चयनयेन कर्ता भवति ।

मुक्तावस्थायां तु शुद्धनिश्चयनयेन अनंत-
ज्ञानादिशुद्धभावानामेव कर्ता भवति ।

अत्र शुद्धाशुद्धभावानां यत्परिणमनं, तस्यैव
जीवे कर्तृत्वं ज्ञेयम्, न तु हस्तादिव्यापाररूप-
परिणमनस्य । यतो हि नित्यो, निरञ्जनो,
निष्क्रियश्च य आत्मस्वरूपः, तद्भावनारहितो
यो जीवः, तस्मिन्नेव कर्मादीनां कर्तृत्वम् । अर्थात्,
आत्मा व्यवहारेण पुद्गलकर्मणां, निश्चयेन
चेतन-कर्मणां, शुद्धनयेन च शुद्धभावानामेव
कर्ता तिष्ठति ।

परिणाम-परिणामिनोः परस्परं अभेदात्,
परिणामी एव स्वपरिणामानां^८ कर्ता भवति ।

अतो जीवस्य यः परिणामः सः जीव एव ।
जीवपरिणामस्य जीवक्रियात्मकत्वात् । यस्य द्रव्य-

स्य या परिणामरूपा क्रिया भवति, तथा तद्द्रव्यं
तन्मयं भवति ।

अतएव जीवस्य तन्मयत्वात् तत्क्रिया,
परिणामो वा जीवमय इत्युच्यते । या च क्रिया
जीवेन स्वातन्त्र्येण विहिता, सैव कर्मेति ।
अतश्च आत्मनो रागादि-विभावपरिणामरूपया
आत्मक्रियया यत् तन्मयत्वं, तदेवास्य भावकर्म ।
अस्मात् कारणादेवात्मा भावकर्मणामेव कर्ता
सिध्यति, न तु द्रव्यकर्मणाम्^९ ।

पुद्गलस्य यः परिणामः स पुद्गल एव ।
परिणाम-परिणामिनोः एकत्वात्, परिणामिनः
परिणामकर्तृत्वाच्च । सर्वद्रव्याणां परिणामरूप-
क्रियया तन्मयत्वात्, पुद्गलपरिणामोऽपि पुद्-
गलक्रिया । या च क्रिया, सैव कर्म । अतः
पुद्गलस्यापि स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वात् पुद्गलद्रव्य-
कर्मरूपपरिणामानामेव कर्तृत्वम्, न तु जीवभाव-
कर्मरूपपरिणामानाम् ।

इत्थं पुद्गलस्यैव पुद्गलरूपद्रव्यकर्मणां
कर्तृत्वात्, आत्मनि द्रव्यकर्मणां कर्तृत्वं न
व्यवतिष्ठते^{१०} ।

आत्मनः भोक्तृत्वम् ।

आत्मा व्यवहारापेक्षया सुख-दुःख-रूप-
पुद्गलकर्मफलानां भोक्ता अस्ति । निश्चयेन तु
चेतनभावस्यैव भोक्ता^{११} ।

स्वशुद्धात्मज्ञानाद् यो यः पारमार्थिकसुखा-
मृतरसः, तमभुञ्जानो य आत्मा स उपचरिता-

७. अध्यात्मकमलमार्तण्डे-३।१३ ८. बृहद्द्रव्यसंग्रहे-८ ९. प्रवचनसारे-२।३०

१०. समयसारे-१०२ ११. समयसारे-१०३ १२. प्रवचनसारे-२।७५

सद्भूतव्यवहारनयापेक्षया इष्ट-अनिष्टपञ्चेन्द्रियविषयोत्पन्नं सुखं दुःखं च भुङ्क्ते ।

एवमेव अनुपचरितासद्भूतव्यवहारनयापेक्षया अन्तः सुखदुःखोत्पादकं द्रव्यकर्मरूपं साता-असातोदयं भुङ्क्ते ।

शुद्धनिश्चयेन तु परमात्मस्वभावस्य यत् सम्यक् श्रद्धानं ज्ञानमाचरणञ्च तदुत्पन्नमविनाशि-आनन्दरूपैकलक्षणं सुखामृतं भुङ्क्ते ।

स्वदेहप्रमाणत्वम्

देहे ममत्वमूलककारणेषु आहार-भय-मैथुन-परिग्रहादिसमस्तरागादिविभावेषु आसक्तितया, निश्चयेन स्वदेहाद् भिन्नस्य केवलज्ञाना-वनन्तगुणराशितोऽभिन्नस्य आत्मशुद्धस्वरूपस्य अप्राप्तितया च जीवेन यन्नामकर्म उपार्जितं, तदुदयाद् यत्सूक्ष्म-स्थूलदेहप्राप्तिः, तत्प्रमाणः आत्मप्रदेशोपसंहार-प्रसर्पणस्वभावाद् देहप्रमाणो भवति ।

यथा खलु प्रदीपो बह्वायामिते प्रकोष्ठे प्रतिष्ठापितः सन् तत्प्रकोष्ठस्थितान् सर्वान् अपि पदार्थान् यथा प्रकाशयति, तथैव अत्यन्ते अल्पायामितेऽपि प्रकोष्ठे, पात्रे वा प्रतिष्ठापिते सति, तदल्पपात्र-प्रकोष्ठस्थितान् पदार्थान् प्रकाशयति ।

तद्वदेव आत्मा अपि स्थूलशरीरस्थितः सन् प्रसर्पणस्वभावात् तद्देहप्रमाणः । सूक्ष्मशरीर-स्थितश्च उपसंहारस्वभावात् सूक्ष्मशरीरप्रमाणो भवति, किन्तु वेदना-कषाय-वैक्रिय-आहा-

रक-मारणान्तिक-तैजस-केवलीति-समुद्घाता-द्यवस्थासु न देहप्रमाणः तिष्ठति ।

आत्मनः गुरु-लघुदेहप्रमाणता अनुपचरितासद्भूतव्यवहारनयापेक्षया एव अस्ति ।

निश्चयनयेन तु लोकाकाशप्रमाण-असंख्येयप्रदेशप्रमाणोऽयमात्मा ।^{१३}

अर्थात् स्वसंवित्समुत्पन्नकेवलज्ञानावस्थायां ज्ञानापेक्षया व्यवहारेण लोकव्यापक आत्मा तिष्ठति ।

एवमेव पञ्चेन्द्रियाणां मनसश्च विकल्परहिते समाधिकांशे आत्मज्ञानरूपे ज्ञाने विद्यमाने सत्यपि बाह्यविशेषरूपेन्द्रियज्ञानाभावात् जडः अपि आत्मा स्वीकृतः ।

तदा आत्मनो राग-द्वेषादिविभावपरिणाम-शून्यत्वात् तस्मिन् शून्यत्वमपि अस्ति ।

यच्च आत्मनः अणुमात्रशरीरत्वम् तदत्रोत्सेधघनाङ्गुलस्य असंख्येयभागमात्रं लब्ध्य-पर्याप्तिसूक्ष्मनिगोदशरीरमेव गृह्यते, न तु पुद्गल-परमाणुः ।

अत्र गुरुपदेन एकसहस्रयोजनपरिमाणस्य महामत्स्यशरीरस्य, मध्यमेन च मध्यमशरीराणामेव ग्रहणं क्रियते ।

इत्थम् अयं जीवः, व्यवहारेण समुद्घातं विना संकोच-विस्ताराभ्यां गुरुलघुदेहप्रमाणः, निश्चयेन च लोकप्रमाणासंख्यातप्रदेशधारको विद्यते ।

संसारित्वं सिद्धत्वं

द्रव्ये खलु भाववत्यः क्रियावत्यश्च द्विविधाः शक्तयः तिष्ठन्ति ।

जीव-पुद्गलयो-स्तावद्, द्विविधा अपि क्रियाः भवन्ति। तथा च अवशिष्टेषु चतुर्षु केवलं भाववत्य एव शक्तयः।

आभिरेव क्रियाभिः द्रव्येषु परिणमनं जायते। तत्र भाववत्या शक्त्या शुद्धः परिणामः, क्रियावत्या च शक्त्या अशुद्धः परिणामो भवति।

अतः भाववतीशक्तिनिमित्तोत्पन्नपरिणामः शुद्धपर्यायवाच्यः भवति।

क्रियावतीशक्तिनिमित्तोत्पन्नपरिणामस्तु अशुद्धपर्यायवाच्यो भवति।

अतएव जीव-पुद्गलयोः शुद्धाशुद्धो परिणामः जायते।

किञ्च शेषेषु चतुर्षु द्रव्येषु केवलं भाववती-शक्तेर्विद्यमानत्वात् तत्कृतः परिणामोऽपि केवलं शुद्धपर्यायवाच्यो भवति।

अत्र जीवे यः द्विविधो परिणामः जायते, तत्र जीवद्रव्ये यत् स्वप्रदेशमात्रपरिणमनं, तत् तस्य शुद्धः पर्यायः।

तथा च कर्मसंयोगाद् अवस्थान्तोऽवस्थान्तर-रूपं यत्परिणमनं, तत्तस्य अशुद्धपर्यायो भवति।

अत्र, 'कर्मसहिताः जीवाः' 'संसारिणः', तथा च 'कर्मरहिताः जीवाः' 'मुक्ताः' इत्युच्यन्ते।

देहधारिणां नरक-तिर्यङ्-मनुष्यादि-गतिषु यत् शरीरावाप्तिः, तदाकाररूपं यदात्म-प्रदेशपरिणमनञ्च, तद् अशुद्धात्मपर्यायेण अशुद्धा-

त्मद्रव्येण वा उच्यते। एतस्यैव अशुद्धो जीवः, संसारी वा इति नामान्तरम्। यतश्च, कर्म-संयोगनिमित्तादेव देशान्तरम्, अवस्थान्तरम्, शरीरान्तरञ्च आत्मा^{१४} अधिगच्छति।

ये खलु—

ज्ञानावरणाद्यष्टविधकर्मरहिताः,

सम्यक्त्वाद्यष्टगुणधारकाः,

अन्तिमशरीरात् किञ्चित् न्यूनाः,

शाश्वताः,

न पुनर्जगति परावर्तनशीलाः,

आत्मगुणानां पिण्डीभूताः,

जन्ममरणादिविरहिताः,

अमूर्तिकाः,

अतएव

अभेदाः,

अच्छेद्याः,

चेतनद्रव्यस्य शुद्धपर्यायरूपाः तिष्ठन्ति, ते एव जीवाः सिद्धाः, मुक्तजीवाः^{१५} विमलात्मानो वेति।

इमे सिद्धाः ऊर्ध्वगमनस्वभावात् लोकाग्रे स्थिताः उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्ताः तिष्ठन्ति।

जीवः खलु यत्र कर्मविप्रमुक्तो भवति, स तत्रैव न तिष्ठति, अपि तु पूर्वप्रयोगाद्, असङ्गाद्, बन्धोच्छेदात् तथा च गतिपरिणामात् इति हेतु-चतुष्टयेन,

आविद्धकुलालचक्रवत्, व्यपगतलेपालाबु-वत्, एरण्डबीजवत्, अग्निशिखावत् चेति दृष्टा-न्तचतुष्टयवद्

ऊर्ध्वगमनस्वभावाद् ऊर्ध्वं गच्छति ।

तदूर्ध्वगमनञ्च लोकाग्रे गतिसहायकद्रव्यस्य धर्मास्तिकायस्य अभावात् लोकाग्रपर्यन्तमेव भवति, न तत् ऊर्ध्वं गन्तुं प्रभवति ।

एतेषु संसारकारणभूतानां द्रव्यप्राणानाम-भावो भवत्येव, तथापि भावप्राणानां सत्त्वात्, कथञ्चित् प्राणसत्ता विद्यत एवेति ।

अत एव इमे शरीररहिताः, अमूर्तिकाः, अवागोचराः इत्यादिशब्दैः अभिधीयन्ते ।

आत्मनः वैविध्यम्

द्रव्यार्थिकनयापेक्षया यद्यपि आत्मा खलु एक एव । तदपि परिणामात्मकत्वात् पर्याया-र्थिकनयापेक्षया स त्रिविधो ^{१३}भवति । ते च भेदाः बहिरात्मा-अन्तरात्मा-परमात्माख्याः ।

यावत् संसारिणो जीवस्य शरीरादिपर-द्रव्येषु आत्मबुद्धिः तिष्ठति, मिथ्यात्वदशा वा भवति, तावत् सः 'बहिरात्मा' ^{१४}इत्युच्यते ।

यदा च शरीरादिषु आत्मबुद्धेः, मिथ्यात्व-स्य चापगते सति सम्यग्दृष्टिर्भवति, तदा स 'अन्तरात्मा' इत्युच्यते ^{१५} ।

अयमन्तरात्मापि उत्तम-मध्यम-जघन्य-भेदैः त्रिविधः ।

समस्तपरिग्रहत्यागी निःस्पृहो शुद्धोपयोगी आत्मध्यानी मुनीश्वर 'उत्तमः' ।

देशव्रतानां धारकाः गृहस्थाः, षष्ठगुणस्थान-वर्तिनो निर्ग्रन्थाः साधवश्च मध्यमाः । चतुर्थ-गुणस्थानवर्तिनः व्रतरहिताः सम्यग्दृष्टिजीवाः जघन्याः ।

अन्तर्दृष्ट्यात्मकत्वाद् एते त्रिविधा अपि अन्तरात्मानः मोक्षमार्गसाधकाः भवन्ति ।

परमात्मानः द्विविधाः-सकलपरमात्मा, विकलपरमात्मा चेति ।

घातिकर्मणां विनाशकाः, सर्वपदार्थवेत्तारो-ऽर्हन्तः सकलपरमात्मानः ।

घाति-अघाति-सर्वविधकर्मरहिताः, अश-रीरिणः सिद्धपरमेष्ठिन एव विकलपरमात्मान इत्युच्यन्ते ^{१६} ।

इदं सिद्धत्वम्, परमात्मत्वमेव जैन-दर्शनस्य जैनधर्मस्य चापि ध्येयमिति ।

१३. मोक्षप्राभृते-४ १७. अध्यात्मकमलमार्त्तण्डे-३।१२ १८. तत्रैव १९. समधितन्त्रे-५

जम्बूद्वीपस्य शास्त्रीयं स्वरूपं तन्निर्माण योजना च

ले० पूज्योपाध्यायश्री धर्मसागरजी म. शिष्याणुः
मुनिराज-पं०-श्री अभयसागरः

कस्मै किमुच्येत ?

मानव-बुद्धेर्विकास-समकालमेव तस्यां
बुद्धौ नैकविधाः प्रश्नाः समुपस्थिताः । तेषु प्रश्नेषु
केचनान्तरङ्गभूताः परे च बाह्यभूता अभूवन् ।
अन्तर्ज्ञ-प्रश्नानामुत्तराणि निरन्तरमीश्वर-चिन्त-
नेनाध्यात्मिकतत्त्वज्ञानेन समाधानं प्राप्तानि । बहि-
रङ्ग-प्रश्नानामुत्तराणि द्वाभ्यां मार्गाभ्यां समाधातुं
प्रयत्ना आहिताः । तत्र प्रथमो निष्कण्टकः पन्था
ज्ञानमार्ग आसीत् द्वितीयश्च विज्ञानमार्ग इति ।

पृथ्वी-सूर्य-चन्द्र-धन-वनस्पति-वह्नि-
प्रभृति-प्राकृतिक सम्पदां किं मूलमिति प्रश्नेन
सहैव समस्तस्यापि बाह्यविश्वस्य संरचना केन
विहिता ? कथं कृता ? कस्मै हेतवे कृतेति ज्ञानायापि
तत्परता समुद्भूता । ज्ञानमार्गानुयायिनस्तत्रान्तः-
स्फुरणयाऽऽन्तरचेतनयाऽनुभूत्या पर्येषणया चाव-
श्यकं ज्ञातव्यं ज्ञातवन्तः । यदुपयोगि ज्ञानमासीत्
तत् संगृह्य परिष्कृत्य च शास्त्रेषु लोकोपकाराय
प्रकाशितवन्तः ।

परं विज्ञान-माध्यमेन समस्तानामुपर्युक्तानां
प्रश्नानां विशिष्टज्ञान-विज्ञान-प्राप्तये विहितेषु

प्रयासेषु विज्ञानमार्गानुयायिनो मानव-सुलभ-
दोषवशात् स्वल्पज्ञानाच्चाद्यापि वास्तविकं तत्त्वं
ज्ञातुं नाशकन्, केचिदारम्भशूराः कियति दूरे गत्वा
श्रान्ताः, परे मध्येमार्गं भीताः, अन्ये परिश्रम्यापि
पारं न प्राप्ताः, अपरे भूयो भूयो विघ्नैः परिहृन्त्य-
माना विमार्गगामिनः सञ्जाताः । इत्थं नश्वरशरी-
राणां सत्यमार्गभ्रष्टानां विशिष्टज्ञान-प्राप्तयेऽभि-
लाषुकाणां कथाऽद्यापि साम्प्रतमपि न समा-
प्तिमिता । मन्ये ! यत् तस्याः कथाया अन्तं
कदापि भविष्यत्यपि नैव । यतो हि तेषां मार्गो
नास्ति वास्तविकः ।

अत-एव यदद्य ज्ञातं तद् अद्यः परिवर्तितं,
यद् ह्यो वीक्षितं तत् परश्चो न जाने क्व गतम्,
एषा परम्परा प्रचलत्येव । न कोऽपि निश्चितम-
वेदीत् न कोऽपि वेत्ति न वाऽग्रेऽपि वेत्स्यतीति
प्रत्ययः ।

क्षणभङ्गुराणां जीवनं कर्म मनोरथाश्च
दरिद्राणामिव क्षणभङ्गुरा एव भवन्ति । अत
एवोच्यते-

“उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः ।”
तथैव—

“उत्पद्यन्ते विलीयन्ते वैज्ञानिक-मनोरथाः ।”
इत्यपि वक्तुं शक्यते । इति ।

अत्र विषये वैज्ञानिकम्नयानां हठवादिता विडम्बनामेवार्हति । यतस्ते शास्त्रेषु न विश्वसन्ति, धर्म-कर्मणां महत्त्वं न स्वीकुर्वन्ति, आत्मानुमानेन पश्यन्ति, छन्दोऽनुरोधेन प्रचलन्ति, भौतिकज्ञान-मेव च सार्वभौमं ज्ञानमाकलयन्ति । तदेतत् स्पष्टमेव सर्वमसाफल्यद्योतकमिति कस्मै किमुच्येत ?

नायं स्थाणोरपराधः

प्रत्येकं धर्मग्रन्थेषु विश्वस्य संरचनाया उद्भव-विकास-गति प्रभृति-विषया अप्याध्यात्मिक-ज्ञानेन सह चर्चिताः सन्ति । अध्यात्मज्ञानस्यैको भागो विज्ञानरूपः इति निर्दिश्य तत्र तत्राचार्यै-र्विमर्शाः कृताः ! तद्वि विज्ञानं शास्त्रसम्मतमिति घोषयित्वाऽतीन्द्रियपदार्थानां विषये समुपपन्नानां सर्वेषां प्रश्नानां समाधानान्यपि प्रस्तुतानि । तानि त्रिकालाबाधितानि सन्ति वास्तविकं सत्यं प्रस्तुवन्ति, रहस्यं स्फुटयन्ति, जटिलतां श्लथयन्ति च ।

अध्यात्म-विज्ञानेनानुप्राणितेषु जैनागमेषु भगवता महावीरेण ज्ञानमार्गे जगज्जीवविषये-ऽतिविस्तरेण तात्त्विकपद्धत्या विचारितं विद्यते, सहैवानेन मानवजीवने सुख-दुःखानां कारणानि विचार्य बन्ध-मोक्षयोः स्थित्या साकं मोक्षोपलब्धिसाधनान्यपि गहनरूपेण प्रदर्शितानि सन्ति ।

श्रीमहावीरपरमात्मना मानव-पशु-पक्षि-वनस्पति-प्रभृत्यतिरिक्तं पृथ्वी-जलादि-जड-

सृष्ट्या सहाप्यात्मभावः साधित आसीत् । तत एव जैनदर्शने तेषां वचांसि वास्तविकीं वैज्ञानिकतां वहन्ति । अस्या वैज्ञानिकताया मूले सर्वज्ञता सर्वतोमुखेन विकसिता विद्यते । ‘आत्मविकास-स्योर्ध्वदिशं प्रति सम्यक् प्रकाश-विस्तारकं विज्ञानं वस्तुतो विज्ञानमस्तीति’ प्रतीत्या धर्ममार्गे विहस्ता जैनागमानां लोक-संस्थिति-विज्ञानमपि पूर्णं महत्त्वं धारयति ।

सत्यप्येवं विज्ञान-शब्दान्तर्वर्तिनो ‘वि’ उपसर्गस्य विशिष्टरूपमर्थं परित्यज्य वि=विपरीत-मित्यर्थमात्मसात्कृत्य विपरीतज्ञानसम्पादनरता विज्ञानवादोपासका यदि शास्त्रीयं सत्यं न परि-चिचीषन्ति चेद् कथनीयमेव ‘नायं स्थाणोरप-राध’ इति ।

लोकस्वभाव-भावना जम्बूद्वीपश्च

सुख-शान्ति-प्राप्तौ वैकल्यमनुभवतां जीवानां मोक्षाय कृपालुभिस्तीर्थकरपरमात्मभि-र्धर्मतीर्थस्य प्रवर्तना-पूर्वकं बोधितं यत्—“ये जीवाः सुखं शान्तिं च कामयन्ते तैः स्वात्मसु मोक्षाभि-लाषरूपः संवेगभावस्तथा पुद्गलजन्य-सुखानि प्रत्युद्वेगभावरूपो निर्वेदः सेवनीयः ।” इत्थ-मात्मनि संवेगभावोद्बोधाय द्वादश-भावनानां भावना अपि तत्र निर्दिष्टाः । एतासु भावनासु लोकस्वभाव-भावनाऽप्यावश्यकी ।

लोकस्वभाव-भावना च लोकस्वरूप-ज्ञानं विना सर्वथाऽसम्भविनी । लोकशब्दश्च जगत्-जनसमुदाय-क्षेत्राणामर्थं बोधयति । पाताल-लोकोर्ध्वलोकादयस्तथा षड्व्यात्मक-धर्मास्ति-

कायादिपदार्था यस्मिन् क्षेत्रे सन्ति, सोऽपि लोक एव ।

अत्र षड् द्रव्याणि यस्मिन् विलसन्ति स 'चतुर्दश राजलोक' इत्यर्थोऽस्त्यभिप्रेतः, अस्य लोकस्याकारो द्वौ पादौ विस्तार्य कटिप्रदेशे द्वावेव हस्तौ निवेश्योपस्थितस्य पुरुषस्येव वर्तते । अस्य लोकस्योर्ध्वाधस्तिर्यक् चेति त्रयो भागा विद्यन्ते । तत्र नाभिभागस्थ-तिर्यग्लोकस्य मध्ये विद्यमानाया रत्नप्रभानाम्न्या पृथ्व्याः समतलभू-भागे जम्बूद्वीपादयो द्वीपा लवणादयश्च समुद्राः सन्ति, तत्रैव मध्ये सर्वतो लघुरेकलक्षणयोजन-दैर्घ्य-विस्तारशाली स्थाव्याकारो वृत्तरूपो जम्बू-नामा द्वीपोऽस्ति ।

अस्य निबन्धस्य मुख्य-प्रतिपाद्यवस्तुतयाऽत्र केवलं जम्बूद्वीपस्यैव शास्त्रीयं स्वरूपं किञ्चित् प्रस्तुतम् ।

जैन-मान्यतानुसारं चतुर्णां धातिकर्मणां क्षयं विधाय श्रीतीर्थङ्कर-भगवन्तः केवलज्ञानं शुद्धस्वरूपं प्राप्नुवन्ति । केवलज्ञानरूपे दर्पणे ते यादृशं जगतः पश्यन्ति, तादृशमेव वर्णयन्ति । आगमेषु तदेव वर्णनं विद्यते । इत्थं तिर्यग्लोकस्य मध्ये प्रथमो जम्बूद्वीपोऽस्ति । तस्य मध्ये मेरुपर्वतः । तस्य जम्बूद्वीपस्य सर्वतः कङ्कणाकारेण समुद्रा द्वीपाश्च वर्तन्ते ।

जम्बूद्वीपे षट् पर्वताः सन्ति, तस्मादस्य सप्त (भागाः) क्षेत्राणि जातानि । तानि दक्षिणत उत्तरभागं प्रति गच्छन्ति । मेरुपर्वतस्य पूर्व-पश्चिमभागयोर्महाविदेह-क्षेत्रं विद्यते, तथोत्तर-दक्षिणभागयोः पर्वताख्ये च मनुष्यक्षेत्राणि

क्रमशः सन्ति । अर्थात् मेरुपर्वताद् दक्षिणस्यां निषधपर्वतस्तदनन्तरं हरिवर्षक्षेत्रं, ततो हिमवत् पर्वतः, पश्चाद् हिमवत्क्षेत्रं तदनन्तरं लघुहिम-वत्पर्वतस्ततश्च भरतक्षेत्रं विद्यते ।

भरतक्षेत्रस्य च वैताढ्य पर्वतेन पूर्वपश्चिमा-यतेन द्वौ भागौ उत्तरभरतं, दक्षिणभरतं च ।

तस्य दक्षिण-भरतस्य गंगासिंधुभ्यां द्विधा कृतस्य मध्यखण्डे दक्षिण-पश्चिम-कोणे (अष्ट-सहस्र) ८००० मीलमित्यासवति क्षेत्रे साम्प्र-तिकं अस्मदीयं विश्वं वर्तते ?

एवं मेरुपर्वतस्योत्तरभागे नीलवत्पर्वता-दनन्तरं रम्यक्षेत्रं, ततो रुक्मीपर्वतः, ततो हिर-ण्यवत्क्षेत्रम्, हिरण्यवतः क्षेत्रादग्रे शिखरी पर्वतः, पश्चादैरवतक्षेत्रमस्मत्-भरतक्षेत्रसदृशं षट्खण्डा-त्मकं वर्तते ।

अस्मिन् जम्बूद्वीपे-

२६९ शाश्वताः पर्वताः सन्ति ।

४६७ शाश्वत-पर्वतकूटाः (शिखराणि) सन्ति ।

१०२ शाश्वत-तीर्थानि (नदी-समुद्रसङ्गमाः) सन्ति ।

१३६ श्रेणयः (विद्याधराणामाभियोगिकदेवानां) सन्ति ।

३४ विजया वर्तन्ते ।

१६ बृहद्-द्रवाः (कुण्डानि) सन्ति ।

१४,५६,००० शाश्वत्यः नद्यो विद्यन्ते ।

८४ महानद्यः सन्ति (शाश्वत्यः)

ता एतदनुसारं ६४३२ विजयानां नद्यः सन्ति ।

(प्रत्येकं विजस्य द्व-द्वे नद्यो)

०८४ युगलिक-क्षेत्राणां नद्यः ।

(प्रत्येकं क्षेत्रस्य द्वे-द्वे नद्यः)

०२ भरत-क्षेत्रस्य द्वे नद्यौ

०२ ऐरवत-क्षेत्रस्य द्वे नद्यौ

०२ शीता शीतोदा च (महाविदेहस्य द्वे महानद्यौ)

०६ महाविदेह-क्षेत्रे ६ अन्तर्नद्यः

८४

१२ योजन विस्तृता (नीचैः) }
४ योजन-विस्तृता (ऊर्ध्वम्) } शाश्वतजगती
८ योजनोच्चा }

इयन्ति वस्तूनि महत्त्वपूर्णानि सन्ति, शिष्टा-
न्यवान्तर वस्तूनि बहूनि विद्यन्ते ।

श्रीजम्बूद्वीपस्यैक लक्ष-योजन-प्रमाणं
कयारीत्या ?

१-भरतक्षेत्रस्य प्रमाणम् ५२६ यो. चैट कलाः

२-ऐरवत क्षेत्रस्य ,, ५२६ यो. चैट कलाः

३-लघु-हिमवत्-पर्वतस्य प्रमाणम्

१०५२ यो. चैट कलाः

४-शिखरि-पर्वतस्य ,, १०५२ यो. चैट कलाः

५-हिमवत्-क्षेत्रस्य ,, २१०५ यो. चैट कलाः

६-हिरण्यवत्-क्षेत्रस्य ,, २१०५ यो. चैट कलाः

७-महाहिमवत्-पर्वतस्य,, ४२१० यो. चैट कलाः

८-रुक्मि-पर्वतस्य ,, ४२१० यो. चैट कलाः

९-हरिवर्ष-क्षेत्रस्य ,, ८४२१ यो. चैट कलाः

१०-रम्यक-क्षेत्रस्य ,, ८४२१ यो. चैट कलाः

११-निषध-पर्वतस्य ,, १६८४२ यो. चैट कलाः

१२-नीलवत्-पर्वतस्य प्रमाणम्

१६८४२ यो-चैट कलाः

१३-महाविदेह-क्षेत्रस्य प्रमाणम्

३३६८४ यो. चैट कलाः

१,००,००० योजनानि पूर्णानि ।

२६९ शाश्वत-पर्वतानां गणना

७ वर्षधर-पर्वताः

१-लघु हिमवान् पर्वतः	} सप्त वर्षधराः (क्षेत्रव्यवस्थाकर्तारः)
२-महाहिमवान् पर्वतः	
३-निषध-पर्वतः	
४-नीलवत्-पर्वतः	
५-रुक्मी पर्वतः	
६-शिखरी-पर्वतः	
७-मेरु-पर्वतः	

एतेषु मेरुपर्वतातिरिक्ताः षड् वर्षधरपर्वताः
कुलगिरयोऽपि कथ्यन्ते ।

४ वृत्तवैताढ्य-पर्वताः

१-हिमवत्-क्षेत्रम् ३-हरिवर्ष-क्षेत्रम्

२-हिरण्यवत्-क्षेत्रम् ४-रम्यक-क्षेत्रम्

एतेषां चतुर्णां युगलिक-क्षेत्राणां मध्यभागे
गोलाकारो वैताढ्य-पर्वतो वर्तते ।

३४ दीर्घ-वैताढ्य-पर्वताः

१-भरत-क्षेत्रम्

१-ऐरवत-क्षेत्रम्

३२-विजयाः

एतेषां ३४ क्षेत्राणां मध्य भागे पूर्व-

पश्चिमप्रलम्बा वैताढ्यपर्वताः सन्ति ।

येषामाधारेण तस्य क्षेत्रस्योत्तरदक्षिणरूपे-
णर-द्वौ विभागौ भवतः ।

३४

१३-वक्षस्कार-गिरयः

पूर्वमहाविदेहक्षेत्रे शीतानद्या उभयोः

पार्श्वयोः ८-८ विजयाः सन्ति । तेषां ८ विज-
यानां ७ अन्तरेषु कमशः ४ वक्षस्कारगिरयस्तथा
दीर्घायताः ३ अन्तर्नद्यो विद्यन्ते ।

२ यमकगिरी

१ चित्र-पर्वतः (दोकुरुक्षेत्रे)

१ विचित्र-पर्वतः (उत्तरकुरुक्षेत्रे)

२०० काञ्चनगिरयः :

एकस्मिन् देव-कुरुक्षेत्रे पञ्च द्रहाणां (लम्ब-
चतुरस्रकुण्डानाम्) उभयतो दश दश काञ्चन-
गिरयो वर्तन्ते ।

$$२० \times ५ = १००$$

एवमुत्तर-कुरुक्षेत्रे-काञ्चनगिरयो विद्यन्ते ।

$$२० \times ५ = १००$$

४ गजदन्त-पर्वताः :

देवकुरोः-उत्तरकुरोश्च सीमाविधात्रयः निषध-
पर्वताद् गजदन्ताकारेण निःसृताश्चतस्रो दंष्ट्राः,
या मेरुपर्वतं प्रति गच्छन्ति ।

एवं-

७ वर्षधर-पर्वताः

४ वृत्त-वैताढ्य-पर्वताः,

३४ दीर्घ-वैताढ्य-पर्वताः,

१६ वक्षस्कार-गिरयः,

२ यमक-गिरी,

२ चित्र-विचित्र-पर्वतौ,

२०० काञ्चन-गिरयः,

४ गजदन्त पर्वताः

२६९ पर्वताः ।

४६७ कूटाः (शिखराणि)

६४ वक्षस्कार-गिरेः कूटानि,

एकैक वक्षस्कार-गिरौ ४-४ कूटाः :

१६ वक्षस्कार-गिरिषु $१६ \times ४ = ६४$

द्वयोः गजदन्त-पर्वतयोः १४ कूटौ

(सौमनस-गजदन्त पर्वते ७ कूटाः

गन्धमादन-गजदन्तपर्वते ७ कूटाः)

$$७ + २ = १४$$

९ विद्युत्प्रभ-गजदन्त-पर्वते ९ कूटाः :

९ माल्यवत्-गजदन्त-पर्वते ९ कूटाः :

३०६-दीर्घ-वैताढ्याः ३४, तेषां कूटाः :

प्रत्येकं पर्वते ९-९ कूटाः :

$$३४ + ९ = ३०६$$

२२ लघुहिमवतस्तथा शिखरि पर्वते

वर्तमानाः कूटाः :

प्रत्येकं पर्वतोपरि ११-११ कूटाः :

$$११ + २ = २२$$

१८ निषध-नीलपर्वतयोः प्रत्येकं

पर्वते ९-९ कूटाः

$$९ + २ = १८$$

१६ रुक्मि-महाहिमवत्-पर्वतयोः १६

प्रत्येकं पर्वते ८-८ कूटाः :

$$८ + ८ = १६$$

८ नन्दनवनस्य करिकूटाः :

१ मेरुपर्वतस्य चूलिका

४६७

एवंविधस्य निखिलस्यापि जम्बूद्वीपस्य शास्त्रीय-
स्वरूपं पूर्वाचार्यैः प्रतिपादितं विद्यते । स्थूलरूपे-

णाप्यस्य वर्णनमिदं स्मरणीयतां प्राप्नोति । शास्त्र-
काराः पुण्यवस्तु स्मरणेषु जम्बूद्वीपस्य स्मरणमपि
पुण्यकरं कथयन्ति । अतोऽस्माभिर्यत् स्मर्यते
तस्य प्रत्यक्षदर्शनमपि भवेच्चेत्तदतीव पुण्यकरं
भविष्यतीति निश्चितमेव ।

प्रत्यक्ष-प्रिया हि साम्प्रतिकाः

इदानीं सर्वोऽपि लोकः सर्वं प्रत्यक्षमीक्षितुं
चेष्टते । तस्येयं भावना हितायैव, परं यद् द्रष्टव्यं
विद्यते तावदेव प्रयतनीयम् । स्वकीया शक्तिः
साधनानि शक्यतां च विमृश्यैवाग्रे पदं वर्धनीयम् ।

**“सहसा विदधीत न क्रियाम-
विवेकः परमापदां पदम् ।**

वृणुते हि विमृश्याकारिणं

गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ।

इत्युक्त्यनुसारं मनसः स्वच्छन्दताऽनुरूपं
विहरणं न हितावहम् ।

किञ्च यच्चर्मचक्षुभ्यो वीक्षितुं क्षमते तत्र
प्रयासान् कुर्वन्तु नाम लोकाः । नास्ति तत्रास्माकं
वैमत्यं, परं जनानां वञ्चनाय सत्यस्यापलापाय
स्वस्य प्रभाव-वर्धनाय स्वार्थसाधनाय कूटनीत्या
'मनस्यन्यद् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यदिति' पद्धत्या
मनोमोहनाय वा कृतानि कर्माणि न श्लाघयामः ।

परं हन्त ! आधुनिका विज्ञाननाम्ना विज्ञान-
वादमाश्रिता यन्न कर्तव्यं तदेव कुर्वन्ति, यच्चालो-
चनीयं तदेवालोचयन्ति, यच्च नाश्रयणीयं तदेवा-
श्रयन्ति । मानव-जीवनं कियत्स्वरूपं ? कियती च
क्षमता ? इति सर्वं विचार्यैवास्माभिर्जम्बूद्वीप-
दर्शनहेतवे मङ्गलमयी योजना समावृता, यस्याः
संक्षिप्तः परिचयोऽग्रे दीयते ।

जम्बूद्वीप-निर्माण-योजनोदयः

वर्तमान-काले कालबलात् तत्त्वज्ञानस्याव-

बोधस्तथा तद्विषयिणी अभिरुचिर्मन्दत्वं प्राप्नुतः ।
परिणामतो भौतिकवादिन्या जीवनसरण्याः
शिक्षण-पद्धत्याश्च विकृतानि तत्त्वानि जीवने
प्रविश्य स्थिरतां लब्धुं प्रवृत्तानि ।

तत्कारणादाध्यात्मिक-तत्त्वज्ञानरूपसम्पदः

सुरक्षायाः सदुपयोगस्य च भावना न्यूनतां भजमाना
जाता । अस्य च परिणतिबलादेव जनेषु शास्त्रानुसा-
रिण्या आराधनाया बलमपि क्षीणमिव विलोक्यते ।

अस्याः परिस्थितेः स-तालघोषं समाधानाय
धर्मानुरागिण्यां जनतायामात्मिक-विचारधारायाः
प्राधान्याभिवृद्धये तथा भौतिकवादीय-प्रभावाद-
लिततया व्यवहृतये “श्रीजम्बूद्वीप-निर्माण-
योजना” या उदयः समजनि ।

इयं योजना ध्यानस्थ-स्वर्गत-पूज्यपादा-
चार्य-वर्यागमोद्धारक-श्रीमद्-आनन्दसागरसू-
रीश्वर-महाराजानां पृथ्वर-गच्छाधिपतिपू.आ.
श्रीमाणिक्यसागरसूरीणां च शुभाशीःबलेन परम-
पूज्य-श्रीमदागमोद्धारक-पट्ट-प्रभावक-पूज्या-
चार्यदेव-श्रीचन्द्रसागरसूरीश्वराणां परमवि-
नेय-तपोमूर्ति-शासन-ज्योतिर्धर-परमपूज्यो-
पाध्यायश्रीधर्मसागरमहाराजानां वरदकृपा-
मिश्र-प्रेरणया तथा च भारतीयास्तिकजनतायाः
परमाग्रहेण शास्त्रानुमोदितस्य भूगोल-खगोल-
विज्ञानस्य प्रत्यक्षज्ञानायास्माभिः (पंन्यास-श्री
अभयसागराभिः) निश्चिता ।

जैन-भूगोल-खगोलयोर्वास्तविकं दृश्यमुप-
स्थापयन्तीयं ‘जम्बूद्वीप-प्रतिकृतिः’ साम्प्रतं
गूर्जरप्रदेशस्य श्रीसिद्धाचलमहातीर्थस्य पावनायां
भूमौ ‘श्रीवर्धमान जैनपेढी’ माध्यमेन साका-
रतां लभमानाऽस्ति ।

योजनाया उद्देश्यानि

भारतीय-संस्कृतिः तथाऽऽध्यात्मिकं तत्त्वज्ञानं आत्म-पुनर्जन्म-स्वर्ग-नरक-पुण्य-पाप-धर्म-कर्म-जन्म-मृत्यु-मोक्षेषु आधारिते स्तः । अस्मिन् विषये साम्प्रतिक-विकृत-शिक्षण-प्रथायास्तथा भौतिकवादीय-विज्ञानस्य भ्रामक-प्रचारादि-बलेनऽस्माकं वैदेशिककूटनीत्या पूर्णतया आक्रान्ता भारतीया संस्कृतिः विलोप्यते । तेषां मानसानि भूयोऽपि भारतीयायां श्रेयःप्रधानायां संस्कृतौ शास्त्रेषु च निष्ठावन्तः सन्तस्त्रिकालाबाधितं सत्यं परिचिनुयुः, किञ्च सत्यानां तत्त्वानां वास्तविकतां प्रत्यक्षीकुर्युरेतदर्थं 'जम्बूद्वीप'-निर्माण-योजना विहिता ।

साम्प्रतं काल-बलेनाध्यात्मिकताया ह्रास-वति कालेऽत्रत्यानां जीवानां पुण्यस्य नैयून्येन विदेशिभिः प्रसारितायाः कूटनीतेश्च व्यापकतया-

- अद्यतन-संस्कारहीनस्य शिक्षणस्य,
- साम्प्रतिक-लक्ष्यविहीन-जीवनस्य,
- भौतिकवादस्य जडाया विचारसरणेः तथा

• विज्ञानवादस्य विकास-प्रगतिप्रभृति-भ्रामकानां मोहकानां शब्दानां जवनिकायाः पृष्ठे-ऽसत्यानां कल्पनामयानां तत्त्वानां च-

भूयान् प्रचारो मुक्तरूपेण प्रभवति स्म ।

अतो वर्तमानकाले विज्ञानवादस्य चाकचि-क्यमये प्रकाशे विवेक-बुद्धेः प्रकाशस्य मन्दतया नवीन-वैश्यानां श्रद्धाया भित्तिभूमिः शिथिलतां गच्छति ।

तथैव अपोलोयानस्य चन्द्रयात्राया भ्रामक-प्रचारेण धर्मनिष्ठात्मनामपि श्रद्धाया भवनानि दोलायमानानि दृश्यन्ते ।

एतत्फलस्वरूपं प्रायः सर्वेऽप्यनुभवन्तीव यद् माध्यमिकोच्चशाला — महाविद्यालय-विद्यापीठ-विश्वविद्यालय-प्रभृतिष्वधीत्य निःसृतस्तथाकथितः शिक्षितवर्ग आत्म-परमात्म-स्वर्ग-नरक-पुण्य-पापा-दिकान् भारतीय-संस्कृतेः प्राणभूतान् पदार्थान् प्रति भयङ्करी घृणा दुर्भावोपेक्षा तिरस्कारश्चेत्यादिकं-नवीन-सम्यक्तायाः प्रतीक-रूपेणोररीकुर्वन्ति ।

तन्निवारणायैव

सुबुद्ध-विवेकि-तटस्थ-तत्त्वज्ञ-विचारकाणां शुद्धसात्त्विक-तत्त्वदृष्ट्यनुसारं-

* अस्मिन् विश्वे तथा तदन्तर्गतेषु षड्व्येष्व-स्माकमस्तित्वं कुत्र वर्तते ? इति बोधयितुं-

* आध्यात्मिक-शिक्षाप्रदासु द्वादश भाव-नासु दशम्या लोकभावनायाः साकारकर्तृणां चतुर्दश-राजलोकानां तिर्यग्लोकसार्धद्वीप-मनुष्य-क्षेत्र-प्रभृतीनां प्रमाणसम्मतमानचित्राणि निर्माय तद्विषयकं ज्ञानं प्रदातुं तथा जम्बूद्वीप-सम्बन्धि सर्वमपि ज्ञानं यथा-सारल्येन सर्वेऽपि जिज्ञासु-वर्गः प्राप्नुयात् तादृशेन प्रमाणबद्ध-मानेन सुन्दरस्य व्यवस्थितस्य वास्तविकस्य जम्बूद्वीपस्य निर्माणाय योजनेयं सङ्कल्पानुसारं शीघ्रमेव सम्पादनीयेत्यस्यस्माकमुद्देश्यम् ।

योजनायाः प्रभावः

* अस्या योजनायाः प्रभावात् साम्प्रतिक-विज्ञानस्य बाह्याडम्बैरस्तथा प्रयोगशालाया विवि-धैर्द्वैत्याकारैर्यन्त्रैः काल्पनिकाभासिन्यो धारणाः प्रमाणयितुं मथ्यन्तां वैज्ञानिकानां कूपमण्डकतायाः प्रतीतिर्भविष्यति ।

* तत्त्वदृष्टेः प्राथमिकभूमिकारूपेण विज्ञान-
वादस्य निरर्थकः प्रभावो न्यूनतां यास्यति ।

* वयं यस्मिन् भारतेदेशे वसामः, स हि
भरतक्षेत्रस्यातिसूक्ष्मो भागोऽस्ति, तथा तद् भरत-
क्षेत्रमपि जम्बूद्वीपसदृश्या विशालाया भुवोऽङ्गं
विद्यते, तस्य प्रत्यक्षं ज्ञानं दर्शनं च सम्पत्स्यते ।

* साम्प्रतिकेषु नवीनशिक्षादीक्षावत्सु भौति-
कवाद-प्रधानया विदेशिपद्धत्या भयावहत्वे सम्पद्य-
मानस्य शिक्षणस्य स्थितेर्व्यवहृतेर्विचार-सरण्याश्च
प्रतिकूलतानां निदर्शनं भविष्यति । सहैव-

* नवीनप्रजाया मानसे विदेशिभिः कांक्षिताना-
माध्यात्मिक-भारतीय-संस्कृति-विषयकाऽवाञ्छ-
नीयाज्ञानोत्थापित-विकृत-विचाराणां निर्मूलने
सहायभूतं बलं प्रवर्धिष्यते ।

परिणामः

* अस्या योजनायाः परिणामस्वरूपं नवयुगीना
अपूर्व-स्फूर्ति-तत्परता - विश्वासोत्साहैर्भारतीय-
संस्कृतेस्तत्त्वज्ञानस्य च संरक्षणाय पोषणाय तनु-
मनो-धनैरग्रे वर्धिष्यन्ते ।

* भौतिक-सिद्धिभिर्मुग्धाया जनताया मानसो-
परि स्वीयमान्यताया धारणायाश्च प्रभावं संस्थाप्य
पृथ्वी-सूर्य-चन्द्र-प्रभृत्यनीन्द्रियविषयाणां सम्ब-
न्धेऽपि स्वीयाः काल्पनिकधारणाः सत्यघटना इव
संस्थापनालिकाया वैदेशिकानां राजनीतिक्या
कूटनीत्या विकृतिं प्राप्ताया अभिनव-प्रजाया
मानसं भारतीय-संस्कृतेराध्यत्मिक-तत्त्वज्ञानस्य
च सुदृढायां भूमौ योजनेयमानेतुं प्रभविष्यति ।

* अमेरिका-फ्रान्स-रशिया-जर्मनी-इंग्लेण्ड-
ब्रिटेन - प्रभृतिदेशानामनेकाभिर्वैज्ञानिकसंस्थाभि-

स्तथाऽनेकैः प्रखर-वैज्ञानिकैः सह सम्पर्कसाधनात्
प्राप्तं परिज्ञानं व्यवस्थित-प्रयोगात्मकरूपेणोप-
स्थाप्य खगोल-भूगोलयोः कतिपयानां ग्रन्थीनां
तर्कशुद्धं स्पष्टीकरणं श्लथीकरणञ्चानया योजनया
लप्स्यते ।

विशेषतोऽनया जिनशासनस्याद्वितीयता, सर्व-
ज्ञस्य प्रभोः सर्वहितकराणां वचनानां प्रामाणिकता
च प्रत्यक्षतां प्राप्स्यति ।

संक्षेपत अस्या योजनाया उद्देश्यं केवलमिदमस्ति-

० आर्यावर्तस्य गौरव-शालिन्याः

संस्कृतेः सुरक्षा भवेत् !!!

० तीर्थङ्कर-परमात्मनां

दायरूपेण प्राप्ताया वाण्याः

सत्यता सर्वेषां जनानां

मानसे स्थानं प्राप्नुयात् !!!

० तान् प्रति श्रद्धा

चिरस्थापितानां लभेत !!! इति ।

प्रत्यक्षं वीक्ष्यतां ! सत्यं च साक्षात् ! क्रियताम् !

एषा बहुव्ययसाधिका सुदीर्घा योजना
साम्प्रतं सफळ-प्राया ! शिल्प-निर्माण-प्रवर्तनं
सम्पन्नप्रायम् । शीघ्रमेव जम्बूद्वीपस्य तथा तदन्त-
र्वर्तिनो भगवतः महाश्वीर-परमात्मनो भव्य-
जिनालयस्य दर्शनाय द्वाराण्युद्घाटयिष्यन्ते ।

विश्वस्य दर्शनीयेषु स्थलेषु धर्म-विज्ञानयो-
रिदमद्भुतमैक्य-स्थलं “गूर्जरप्रदेशस्य पाली-
ताणा-नगरे” दृष्ट्वा भवन्त आत्मनो वर्तमान-
विज्ञानविषयिणीनां शङ्कानां स्वस्थं समाधानं
प्राप्स्यन्ति, मार्गस्य निर्देशनं लप्स्यन्ते, जीवनस्य
सार्थक्यं च करिष्यन्तीति सुदृढं नः प्रत्ययः ॥

“ जयतु जिनशासनं ”

वास्तविक—भूगोल—खगोल—तत्त्वप्रदर्शकं

विज्ञानवादस्य घटस्फोटकं जैन—वाङ्मयम्

ले. डॉ. रुद्रदेव त्रिपाठी M. A. PH. D. LIT. जयपुर (राज.)

निश्चेष्टता न श्रेयस्करी

इदं सर्वथा सत्यमस्ति यद् विज्ञानं विज्ञान-
वादश्चेति द्वयमपि पृथक् पृथगस्तित्वं धत्ते । साम्प्र-
तिकास्तथाकथिता वैज्ञानिका 'विज्ञानवादमेव
विज्ञान' मिति घोषयन्तः स्वार्थसाधने नितरां
प्रवृत्ता इव प्रतीयन्ते । जागतिका जनास्तद्विषये
विशिष्टं किमप्यबिमृशन्तः किमप्यजानन्तो 'यदु-
च्यते तदेव सत्य'मिति मत्वा कदाचनोदासीन-
वदासीनाः, क्वचन स्थूलरूपेण चिन्तयित्वाऽपि
तद्विषये प्रयोजनाभावादुपेक्षावन्तः सन्तः, कुत्रचन
सूक्ष्म—विश्लेषणेन वास्तविकं तथ्यं ज्ञात्वाऽपि 'वयं
किं कर्तुं समर्थाः ?' इति विचार्य निश्चेष्टा इव
तिष्ठन्ति । सा च निश्चेष्टता न श्रेयस्करीति
ध्येयम् ।

—सत्य—तत्त्व—निर्देशका ग्रन्थाः

एतादृश्यां परिस्थितौ सत्यस्यापलापः सार-
ल्येन कर्तुं शक्यते । 'यदस्माभिर्दृष्टं, यदस्माभि-
र्ज्ञातं, यच्चास्माभिर्विचारितं तदेव 'सार्वकालिकं
सत्य'मिति प्रयुज्जानां वैज्ञानिकम्मन्यानां सम्प्रति
नास्ति किमपि नैयून्यम् । परं ते जानन्ति किं यत्-
तस्माकं पूर्वाचार्याः प्रातिभेन चक्षुषा यद् विचारित-

वन्तस्तत् त्रिकालाबाधितं सत्यं न कोऽपि विलोपयितुं
मलिनीकर्तुं वा शक्नोति । यथा धूमावृतोऽग्निः
स्वल्पेनापि वायोः सहयोगेन भूयोऽपि तेजस्तति
सन्धत्ते तथैव स्वल्पेन ज्ञानपूर्वक—चिन्तनेन तत्
पुरः स्फुरदिव प्रतीयते, अत एवायं संक्षिप्तोऽपि
सत्यतत्त्वनिर्देशकग्रन्थानां परिचयो विदुषां तत्त्व-
जिज्ञासूनां पुरत उपदीक्रियते ।

स्व—पर—कल्याण—साधनाध्ययनम्

यद्यपि भारतीयं समग्रमपि वाङ्मयं विभिन्नेषु
विभक्तं सद् भिन्न—भिन्नैर्मागैः स्वान् विचारान्
समुपस्थापयति, तथापि विज्ञानस्य नाम्ना ख्यातिं
गतवतो विज्ञानवादस्य विचारेषु न विश्वसीति, न
तत्स्वीकरोति, न वा तेन सह साम्यं स्थिरयति ।
परमत्र केवलं जैन—वाङ्मये समुपलभ्यमानानां
केषाञ्चिद् ग्रन्थानामेव परिचयं प्रस्तुतम् । आशा-
स्महे च निष्ठावन्तः प्रेष्ठा विद्वांसोऽध्ययनेनैतेषां
स्वपर—कल्याणं साधयिष्यन्तीति ।

आगमेषु विज्ञान—विषया :

जैन—सम्प्रदाय—ग्रन्थेष्वगमाः प्रकरणानि
तथा तानधिकृत्य विवेचितानि ग्रन्थरत्नानि अतीव
महत्त्वशालीनि वर्तन्ते । तेषां प्रतिपाद्यं यद्यपि

नास्ति केवलं विज्ञानम्, तथापि प्रसङ्गतस्तत्र तत्र बोधनीयं विज्ञानमध्यात्मसाधनोपयोगीति दृशैव लक्षितं विद्यते। यथा वेदेषु सर्वदिक्का वाचो विचारकेभ्यः सार्वभौमिकं ज्ञानं प्रयच्छन्ति, तथैव जैनागमेष्वपि तत्त्वज्ञानोपदेशेन सार्वभौमं ज्ञानं विमृश्योपस्थापितं विद्यते, अत एव विमर्शकास्त- तस्तत्त्वानि समासाद्य सूत्र-भाष्य-टीका-प्रटीका-दिमाध्यमेन लोक-विज्ञानं प्रस्तुतवन्तः।

इत्थं जैनागमेषु तत्सम्बद्धेष्वन्येषु प्रकरणादि- ग्रन्थेषु विज्ञान-विषयकं विपुलं साहित्यं श्रोतव्यं मन्तव्यं निदिध्यासितव्यं विद्यते। तत्रापि निम्न- लिखिता ग्रन्था अत्यन्तमुपयोगिनो वर्तन्ते। यथा—

(१) लोक-परिचयार्थम्—

१-जैन-सम्प्रदाये 'श्वेताम्बर-दिगम्बर-स्थानकवासी' ति नामभिन्नयः सम्प्रदाय-भेदाः प्रसिद्धाः सन्ति। एतेषु चागमविषयिणी मान्यताऽपि भिन्न-भिन्नाऽस्ति। केचन पञ्चचत्वारिंशदागमान् स्वीकुर्वन्ति, परे कांश्चिदुच्छिन्नान् मत्वा ततो न्यूना- नन्ये चान्यथा दृशऽन्यतमान् कतेपयानिति। अत्र श्वेताम्बरसम्प्रदायानुरोधेनागमाः स्वीकृताः।

१-आचाराङ्ग-सूत्रे-प्रथमः श्रुतस्कन्धः, द्वितीय- अध्ययनम्, प्रथम उद्देशकश्च।

२-आवश्यक-सूत्रे-द्वितीयअध्ययनम्
(क) विशेषावश्यकभाष्यम् (द्वि. अ.)

३-स्थानाङ्ग-सूत्रे-प्रथमं स्थानं, तृतीयमुद्देशकं
१५३ तमं सूत्रम्।

४-सूत्रकृताङ्गम्,

५-समवायाङ्ग-सूत्रे-प्रथमः समवायः।

६-भगवती-सूत्रे-त्रयोदशे शतके, चतुर्थे उद्दे-
शकः तथा एकादशे शतके
दशम उद्देशकः।

(२) लोकस्याकार-ज्ञानार्थम्—

१-स्थानाङ्गसूत्रे-तृतीये स्थाने दशम उद्देशकः।

२-भगवती-सूत्रे-सप्तमे शतके तृतीय उद्देशकः
२६१ तमं सूत्रम्, त्रयोदशे
शतके दशम उद्देशकः एकादशे
शतके दशमोद्देशकस्य ४२०
तमं ४८७ तमं सूत्रं च।

३-आचाराङ्ग-सूत्रे-प्रथमश्रुतेऽष्टमाध्ययनस्य
प्रथमउद्देशकः।

शीलाङ्काचार्येणास्य सूत्रस्य टीकायामपि
विचारः कृतः। अस्मिन् सूत्रे भूकम्प-सम्बन्धेऽपि
विचारो दर्शनीयतामर्हति।

(३) तिर्यग्-लोक-विचारार्थम्—

१-स्थानाङ्ग-सूत्रे-तृतीयस्थानस्य द्वितीय उद्देशः।

२-अनुयोगद्वार-सूत्रे-तृतीयं सूत्रम्।

३-सूत्रकृताङ्ग-सूत्रे-प्रथमश्रुतस्य पञ्चमाध्ययने
प्रथम उद्देशकः।

(४) जम्बूद्वीप-विचारार्थम्—

१-जम्बूद्वीप-प्रज्ञप्तिः,

२-आवश्यकसूत्रे प्रथममध्ययनम्,

३-जीवाभिगम-सूत्रम्,

४-द्वीप-सागरप्रज्ञप्तिः,

५-समवायाङ्ग-सूत्रम्,

६-अनुयोगद्वार-सूत्रम्,

७-सूत्रकृताङ्ग-सूत्रम्,

८-स्थानाङ्गसूत्रे द्वितीय-स्थानस्य तृतीय उद्देशकः ।

(५) भरतक्षेत्र-विचारार्थम्-

१-जम्बूद्वीप प्रज्ञप्तिः-वक्षस्कारः ३ सूत्रम् ७१,

२-स्थानाङ्ग सूत्रे-नवमं स्थानम् ।

३-प्रश्नव्याकरणे-चतुर्थआप्तवद्वारम् ।

(६) खगोल-सम्बन्धि-गतिविचारज्ञानार्थम्-

१-सूर्यप्रज्ञप्तौ, २-चन्द्रप्रज्ञप्तौ, ३-भगवतीसूत्रे, ४-ज्योतिष्करण्डके, ५-काललोक-प्रकाशे, ६-मण्डल-प्रकरणे, ७-बृहत्-सङ्ग्रहण्यां, ८-तत्त्वार्थसूत्र-प्रभृतिषु च ।

(७) भूगोल-सम्बन्धि-विचार प्राप्त्यर्थम्-

१-लघुक्षेत्र-समासे, २-बृहत्क्षेत्र-समासे, ३-जम्बूद्वीप-समासे, ४-क्षेत्रलोक-समासे, ५-तत्त्वार्थ-सूत्रे तथा तदीय-श्लोकवार्तिक-टीकायाम् । अस्याश्च पृथिव्या गतिशीलतायाः खण्डनं विद्यते ।

उपर्युक्तैर्ग्रन्थैः सहैवानेकैः प्राचीनार्वाचो-नैराचार्यैर्विद्वद्भिः समालोचकैश्चानेके ग्रन्था विरचिताः सन्ति । ये ग्रन्था विशिष्टा चर्चा-योग्याः शास्त्रीय-तत्त्वप्रतिपादका आसंस्तानधि-कृत्य तेषां टीका-प्रटीकादि-निर्माणेऽपि तत्परा अभवन् । इत्थं वैज्ञानिक-विवेचन-सम्पृक्तानां ग्रन्थानामपि महती सम्पत् जैन-सम्प्रदाये विरा-जते । तस्याः कियत् महत्त्वमूलकं साहित्यं अत्र भूयोऽपि परिचाय्यते ।

पृथिव्या आकार-गति-प्रभृति-विषयाणां परिज्ञानाय तथा तत्सम्बन्धे शास्त्रीया दृष्टिः

कीदृशी विद्यत इति बोधनाय निम्नलिखितानां प्राचीनानां जैनग्रन्थानामनुशीलनमत्यावश्यकमस्ति यथा-

(१) जम्बूद्वीप-प्रज्ञप्तिः (जम्बूद्वीप-पण्णत्ती)

प्राकृते संस्कृते चास्मिन् ग्रन्थेपूर्वाचार्यै-र्जम्बूद्वीपस्य सर्वेऽपि विषया स्पष्टीकृताः । अस्यामेक-मध्ययनं तथा सप्त वक्षस्काराः सन्ति । सम्प्राप्यमाणस्य मूलपाठस्य श्लोक-परिमाणं ४१४६ विद्यते । १६८ गद्यसूत्राणि ५२ पद्यसूत्राणि सन्ति ।

प्रथमे वक्षस्कारे भरतक्षेत्रस्य वर्णनं विलसति । द्वितीये वक्षस्कारे कालनिरूपणं तथा शिष्टेषु वक्षस्कारेषु भरतचक्रवर्तिनश्चुल्लिहिवतो वर्णनं, जिनजन्माभिषेकः, जम्बूद्वीप-पदार्थसङ्ग्रहस्तथा ज्योतिष्कस्य वर्णनं विद्यते ।

विशेषतो १-२-३-४-७ वक्षस्काराणां विलोकनेन जैन भूगोल विज्ञानस्य पर्याप्तं ज्ञानं प्राप्यते । अनया दृष्ट्याऽस्मिन्नागमे भूगोलस्य महत्त्वपूर्णं वर्णनं सङ्कलितमस्ति । जैनदृष्ट्या सृष्टिविद्याया बीजानि अस्मन् लब्धुं शक्यन्ते ।

आचार्यः श्रीमलयगिरिर्जम्बूद्वीप-प्रज्ञप्तौ एकां टीकामरचत्, परमधुना सा नोपलभ्यते । वि. सं. १६३९ वर्षे श्रीहीरविजयसूरिणाऽपि रचितायाष्टीकाया उल्लेखः प्राप्यते । अस्य ग्रन्थस्यैका टीका 'प्रमेय-मञ्जूषा' नाम्नी श्रीशान्तिचन्द्रसूरिणा (वि. सं. १६६०) निर्मिता तथा श्रोण्यसागरेणा (वि. सं. १६४५) पि लिखिता टीका प्राप्यते ।

अयं ग्रन्थः शान्तिचन्द्रवृत्त्या संयुतो देव-
चन्द्रलालभाई-जैन-पुस्तकोद्धार-फण्ड - बम्बई
(साम्प्रतम् सुरत) तः सन् १९२० ई. वत्सरे
प्रकाशं प्राप्तः धनपतसिंहेन च कालिकातातः
सन् १८८५ ई. वर्षे हिन्दी भाषानुवादेन सह
तथा अमोलकरुषिणा हैद्राबादतो वीरसं. २४४६
वर्षे प्रकाशितः ।

२-सूर्य-प्रज्ञप्तिः । (सूरियपण्णत्ती)

षष्ठोपाङ्गरूपेण मान्यतां प्राप्तेयं प्रज्ञप्तिः
सूर्यादि-ज्योतिष्कचक्राणां परिज्ञानायात्यन्तमुप-
योगितां बिभर्ति ।

डॉ. विन्टरनिट्जमहोदय एनं ग्रन्थं वैज्ञानि-
कग्रन्थरूपेण स्वीकृतवान् । डॉ. ब्रिगमहोदयेन च
(जर्मन) शार्मण्यदेशस्य हेमबर्ग-विश्वविद्यालये
स्वस्यैकस्मिन् भाषणे कथितमासीत्—

“जैन-विचारकैर्ये तर्कसम्मतस्तथा सुस-
ज्ज्ञताः सिद्धान्ताः प्रस्तुताः सन्ति, ते वर्तमान-
विज्ञानवेत्तणां दृष्ट्याऽपि अमूल्या महत्त्वपूर्णाश्च
सन्ति । विश्वरचनायाः सिद्धान्तैः सहैव तेषूच्च-
कोटिकं गणितं तथा ज्योतिष-विज्ञानमपि
मिलति । सूर्य-प्रज्ञप्तौ ज्योतिष्कस्य गणितस्य च
विषयेऽपि गाम्भीर्येण विचारः सज्जातः । अतः
सूर्यप्रज्ञप्तेरध्ययनं विना भारतीय-ज्योतिषस्ये-
इतिहासं वास्तविकरीत्या ज्ञातुं न शक्यते ।”

श्रीवेबरोऽपि सन् १८८१ तमे वर्षे ‘उवेर
डॉ. सूर्य-प्रज्ञप्ति’ नामकं निबन्धं प्राकाशयत् ।
डॉ. आर. शामशास्त्रिणाऽस्योपाङ्गस्य “ए ग्रीक
ट्रान्सलेशन आफ महावीराज सूर्य-प्रज्ञप्ति”
नाम्ना संक्षिप्तानुवादोऽपि विहितः ।

अस्यां द्वयोः सूर्ययोर्द्वयोश्चन्द्रयोश्च वर्णनं
विद्यते । यदाधारेण डॉ. छिबी-महोदयो ‘जर्नल
ओफ दि ऐशियाटिक सोसायटी-बंगाल’ तः
प्रकाशिते पत्रे ‘ओन द सूर्यप्रज्ञप्ति’ नामके लेखे
भारतीयज्योतिषस्यातिप्राचीनेन वेदाङ्गेन सह
सूर्य-प्रज्ञप्तेः सिद्धान्तानां साम्यं दर्शितवान् ।

अस्मिन्नागमे विंशतिः प्राभृतानां सन्ति,
तथाऽत्र गणधर-गौतमेन प्रस्तुतानां जिज्ञासानां
शमनाय भगवता महावीरेण ‘सूर्यस्तन्मण्डलं,
मण्डलानां रचना, उदयास्त-व्यवस्था, चन्द्र-
सूर्यादिभिः प्रकाशिता द्वीप-समुद्राः, सूर्य-चन्द्र-
मसोः संस्थाननि, सूर्यस्य लेस्याः, सूर्यस्योजः,
सूर्यस्य प्रकाशः, सूर्यस्य परिभ्रमणेन दिनस्य
रात्रेश्च व्यवस्था, पौरुषीलाया-प्रमाणं, नक्षत्राव-
लिका, नक्षत्रकुलं, संवत्सराणामाद्यन्तैर्नक्षत्राणां
योगाः, संवत्सराः, ऋतवः, कृष्णशुक्लपक्षौ,
पक्षयोर्द्वयोर्ज्योत्स्नायास्तथाऽन्धकारस्य पर्यायाः,
चन्द्रसूर्ययोश्च्यवनमुपपातश्च, तथा तत्सम्बन्धीनि
पञ्चविंशतिर्मतमतान्तराणि, भूमेश्चन्द्र-सूर्यादीनामु-
च्चतायाः परिमाणं, लोकप्रकाश-विचारस्तथा
चन्द्रादीनां स्वरूपस्य वर्णनमत्रात्यन्तं विस्तरेण
सूक्ष्मतया च विहितमस्ति ।

आचार्यश्री मलयगिरिः ‘सूर्यप्रज्ञप्त्यु-
पाङ्ग-टीका’ नाम्नाऽस्याः ९५०० श्लोक-
प्रमाणां टीकामररचत् ।

‘सूर्य-प्रज्ञप्ति निर्युक्ति’ रम्यासीत् परं साऽ-
द्युना नोपलभ्यते । अस्याः प्रकाशनानि—

१-मलयगिरि-वृत्तिसहितं, आगमोदय-समितिः,
बम्बई-तः सन् १९१९ ई. वर्षे समजायत ।

२-रोमन-लिप्यां मूलं-जे. एफ. स्ट्रुगर्टः सन् १९३७, वर्षेऽकरोत् । तथा-

३-हिन्दीभाषानुवादेन सह श्रीअमोलक ऋषिणा हैद्राबादतः बी. सं. २४४५ वर्षे विहितम् ।

(३) चन्द्र-प्रज्ञप्तिः (चंद्र-पण्णत्ती)

अस्मिन्नागमे प्रामुख्येन चन्द्रस्य परिभ्रमण-मुल्लिखितम् । सूर्य-प्रज्ञप्तेस्तथा चन्द्र-प्रज्ञप्तेर्वर्णने प्रायः साम्यमस्ति । केवलं मङ्गलाचरणे या १८ गाथाः सन्ति ता एव विशेषाः सन्ति । अत्र सम्पन्नं प्राचीन-ज्योतिषसम्बन्धिनीनां मूलमान्य-तानां सङ्कलनं महत्त्वपूर्णं विद्यते ।

वेदाङ्गज्योतिषवदत्र पञ्चवर्षात्मकस्य युगस्य मानं व्यवस्थाप्य सूर्यस्याथवा चन्द्रस्य गणितमपि प्रायः समानं प्रतीयते । उदयास्तविचारः, दिनमानं उत्तरायण-दक्षिणायने, सूर्यस्य सिंहगतिस्तथा गजगतिः, रात्रिदिनव्यवस्था, नक्षत्रेषु गोत्रादीनां वर्णनमित्यादयो विषया अस्य ग्रन्थस्य महत्तां वर्धयन्ति ।

चन्द्रप्रज्ञप्तेः कानिचन वैशिष्ट्यानि दर्शनीयानि सन्ति ।

यथा-

१-चन्द्रस्य दैनिक्या योजनवत्या गतेः कथनम् ।

२-उत्तरायण - दक्षिणायनयोर्वीथीनां - मार्गाणां पृथक् पृथक्-विस्तारं निष्कास्य सूर्यस्य चन्द्रस्य च गतेर्निर्णयः ।

३-वीथिषु चन्द्रमसि वर्तमानानां चतुरस्र-प्रभृत्याकाराणां खण्डनं तथा समचतुस्र-गोलाकारयोः प्रतिपादनम् ।

४-कालपरिवर्त-रूपस्य युगस्य श्रावणकृष्णप्रतिपदाया दिवसे जम्बूद्वीपस्य प्रथमः सूर्यः पूर्व-दक्षिणाग्नेयकोणे, तथा द्वितीयः सूर्यः पश्चिमोत्तर-वायव्यकोणे प्रचलितः,

तथैव प्रथमचन्द्रः पूर्वोत्तरेषानकोणे द्वितीय-चन्द्रश्च पश्चिम-दक्षिण-नैर्ऋत्यकोणे प्रचलितः ।

सूर्या-चन्द्रमसोरियं गमन-प्रक्रिया ज्योतिषशास्त्रे निरूपिताभ्यां नाडीवृत्त-कदम्बवृत्ताभ्यां साम्यं भजते । ज्योतिषस्य दृष्ट्या विषयोऽयं महत्त्वशाली विद्यते ।

५-छायासाधनस्य तथा छायाप्रमाणस्याधारेण दिनमानस्य साधनसम्पाद्यमानं महत्त्वपूर्णम् ।

इयं साधनप्रक्रिया प्रतिभा-गणितस्य मूलस्रोतः । यतः प्रतिभागणितस्य विकासोऽभवत् ।

६-छाया-साधने कीलकछायायास्तथा कीलकगणितस्य वर्णनमस्ति ।

यदाधारेण शङ्कुछायायाः शङ्कुगणितस्य च विकासः समवर्ततेति मन्यते ।

७-पुरुषछायाया अत्र विशिष्य वर्णनं विद्यते । वराहमिहिरोऽपि पुरुषछाया-विषयेऽलिखत् । सम्भाव्यते यत् तस्य मूलस्रोतोऽप्येतदेव भवेत् !

८-अस्मिन्नागमे वृत्त-त्रिकोण-चतुरस्र-वस्तूनां छाया अपि वर्णिताः सन्ति ।

९-अत्रैव चन्द्रः स्वतः प्रकाशमानो वर्णितस्तस्य क्षय-वृद्धयोः कारणं राहुरस्ति ।

इत्थमयमागमो ज्योतिषशास्त्र-दृष्ट्याऽतीव महत्त्वं धारयति ।

चन्द्रप्रज्ञप्तेरुपरि श्रीमलयगिर्याचार्यस्य
'चन्द्र-प्रज्ञप्त्युपाङ्ग-टोका ९५०० श्लोकप्रमाणा
समुपलभ्यते ।

५-श्रीतिलोय पण्णत्ती (दिगम्बर ग्रन्थः)

वि. सं. ५३० तः ६६६ वर्षाणां मध्ये
जातस्याचार्यस्य श्रीयतिवृषभस्येयं कृतिरस्ति ।
अस्यां १-सामान्य २-नारक ३-भवन ४-
मनुष्य-तिर्यक् ५-व्यन्तर ६-ज्योतिष ७-
कल्पवासि ८-देव ९ सिद्धानां लोकवर्णनं नवसु
महाधिकारेषु विद्यते । प्रत्येकं महाधिकारे कतिपया
अधिकारा अपि वर्तन्ते । ५०६७७ गाथा अत्र
ग्रन्थे विद्यन्ते ।

अस्मिन् ग्रन्थेऽनेकेषां महत्त्वपूर्णानां विषयाणां
सुव्यवस्थितं विवेचनं प्रस्तुतम् । अत्र मूलाचार-
लोकविभाग-लोकनिश्चय-ग्रन्थानां पाठान्तराण्य-
प्युल्लिखितानि । श्वेताम्बराणामागमैः 'सूर्यप्रज्ञप्ति-
चन्द्र-प्रज्ञप्ति-जम्बूद्वीप-प्रज्ञप्तिभिः सह विषय-
साम्यमप्यस्मिन् ग्रन्थे दृश्यते ।

डॉ. हीरालालो जैनोऽस्य ग्रन्थस्य-विष-
याणां श्वेताम्बरश्रीजिनभद्रगणि क्षमाश्रमण-
स्य-बृहत्क्षेत्रसमास-बृहत्संग्रहणीभ्यां तथा
नेमिचन्द्रस्य 'प्रवचन-सार-' ग्रन्थेन सह
तुलनामकरोत् । लोकविचार-मूलाचार-भगवत्या-
राधना - पञ्चास्तिकाय-प्रवचनसार-समयसार-
प्रभृति-ग्रन्थानां भूयस्यो गाथा 'तिलोय-पण्णत्ती'
ग्रन्थस्थ-गाथाभिः साम्यं धारयन्ति ।

जैन-संस्कृति-संरक्षक - सङ्घ-सोलापुरतः
(इ. स. १९४३ तथा १९५१ वर्षयो) रयं
ग्रन्थः प्रकाशितः ।

५-श्रीबृहत्क्षेत्र-समास-प्रकरणम्

आचार्य श्रीजिनभद्रगणि-क्षमाश्रमणस्य
(प्रायः षष्ठशत्यां समुत्पन्नस्य) रचनेयं प्राकृतगा-
थासु निर्मिताऽस्ति । प्रत्येकं गाथाऽनीव सारगर्भा
विद्यते, या विस्तृतं भाष्यं विना ज्ञातुं शक्या
नास्ति । गूर्जरभाषान्तरेण सहास्य ग्रन्थस्य द्वयो-
र्भागयोः प्रकाशनं सञ्जातम् ।

प्रथमे भागे १-'जम्बूद्वीपाधिकारो' विद्यते
तथा द्वितीयस्मिन् भागे २-लवण-समुद्र ३-
धातकीखण्ड ४-कालोदधि-समुद्र ५-पुष्करार्ध
द्वीपानां वर्णनानि सन्ति । अस्मिन् सर्वा आहत्य
६५५ संख्यका गाथा वर्तन्ते । विक्रमस्य ५४१
वत्सरे समुत्पन्नोऽयं ग्रन्थकारो युगप्रधानस्य गण-
नायां त्रिशत्तमो युगप्रधानोऽभवत् । गणितानु-
योगगर्भितोऽयं ग्रन्थः । अस्याधारेणैव 'लघुक्षेत्र-
समास' ग्रन्थस्य निर्माणमक्रियत । सार्धद्वयद्वीपे
स्थितानां पर्वतानां क्षेत्राणां नदीनां द्रहाणां कुण्डानां
च विस्तारायामोचता-गभीरता-प्रभृतीनामतीव
विस्तृत्या वर्णनान्यत्र राजन्ते ।

त्रयोदश्यां शत्यां वर्तमानैः श्रीमलयगिरि-
महाराजैरस्य संस्कृत टीका निर्मिता तथा विस्तृतं
गूर्जरभाषात्मकं विवेचनं पंन्यासश्रीनित्यानन्द-
विजयमहाराजैर्विहितम् । बम्बई-पालीताणा-
अहमदाबादतोऽयं ग्रन्थो लभ्यते ।

६-श्रीलघुक्षेत्र समास-प्रकरणम्

चतुर्दश्यां शत्यामुत्पन्नस्य श्रीवज्रसेनसूरेः
शिष्यस्य श्रीरत्नशेखरसूरिभिरस्यां कृतौ २१३
गाथाः अंकलिहाः सन्ति । तथा क्रमशो १-जम्बू-
द्वीपाधिकार २-लवणसमुद्राधिकार- ३-धातकी-

खण्डाधिकार ४ - कालोदधिसमुद्राधिकार ५-
पुष्करार्धद्वीपाधिकार ६-अवशिष्टप्रक्रीणाधिकार-
दिषु षट्स्वधिकारेषु जम्बूद्वीपादिसमुद्रैस्तस्मिन्
वर्तमानैः क्षेत्रैर्वर्षधरपर्वतैर्महानदीभिर्द्वीपसमुद्राणां
वेदिकाभिस्तिर्यकुलोके वर्तमानैश्च शाश्वतपदार्थैः
सम्बद्धानां दैर्घ्य-विस्तारौन्नत्य-गाम्भीर्यादीनां
प्रमाणैः सह वर्णनं विहितम् ।

अस्य गूर्जरभाषान्तरं श्रेष्ठिवर्यनानचन्द्रात्म-
जेन पं. चन्दुलालभ्रात्रा कृतम् । 'श्रीकुमुद-
चन्द्र जेसीगंभाई बोरा (एडवोकेट), ५, १/ए
पङ्कज सोसायटी, सरखेज रोड, अहमदाबाद-७'
स्थलत एतस्य प्रकाशनमभूत् ।

७-श्रीक्षेत्रलोक प्रकाशः (श्रीलोक प्रकाशः)

महोपाध्याय-श्रीकीर्तिविजयशिष्य-महो-
पाध्याय-श्रीविनयविजयगणिभिः श्रीलोक-
प्रकाशस्य विरचनं कृतम् ।

अस्मिन् चत्वारो भागाः सन्ति, तेषु
द्वितीयो भागः 'क्षेत्रलोक प्रकाश' नाम्ना ख्यातः ।
द्वादशतः सप्तविंशतितमं सर्गं यावत् क्षेत्रसम्बद्धानां
सर्वेषां विषयाणां क्रमशो ज्ञानं वितरन्त्यं ग्रन्थ
एकरूपेण सर्वाङ्गसम्पूर्णं विवेचनं प्रस्तौति । मध्ये
आगमानां प्रामाणिकं मूलरूपं प्रस्तुतवन्त्यं ग्रन्थः
संस्कृतभाषात्मकलोकैः क्षेत्र-स्वरूपं ख्यापयति ।
अस्यान्यस्मिन् भागत्रये १-द्रव्यलोक २-
काललोक ३-भावलोकानां विस्तृतं वर्णनमस्ति ।

अयं ग्रन्थः पत्राकारेण 'देवचन्द्र लालभाई जैन
पुस्तकोद्धारस्य ग्रन्थाङ्क ७४ तमे क्रमे मुद्रितः ।
ततः परं गूर्जर भाषानुवादसहितोऽपि सम्मुद्रितः ।

८-मण्डल-प्रकरणम्

पण्डित-विनयकुशलरचिते स्वोपज्ञवृत्ति-
सहितेऽस्मिन् प्रकरणे सूर्य-चन्द्रादि-मण्डलानां
बह्वो विषयाः नवनवति-९९ गाथासु प्रस्तुताः ।

अस्मिन् 'जीवाजीवाभिगमसूत्र' स्य तथा
श्रीमुनिचन्द्ररचितस्य 'मण्डल-विचार-कुलक'
स्य गाथानामुपयोगेन सहैव भिन्न-भिन्नागमेषु
वर्णितानां प्रक्रीर्णानां मण्डलसम्बन्धिनीनां गाथा-
नामप्युपयोगो विहितः ।

एतेन सहैव ग्रन्थकारः स्वोपज्ञवृत्तौ जिना-
गमोपाङ्ग-प्रकरणादि-ग्रन्थेषु समागतानां मण्डल-
सम्बद्धानां विचाराणामुत्तमविचाराणामपि प्रस्तुतिं
व्यदधात् । अतोऽस्य महत्त्वं द्विगुणितमभूत् ।

अस्य प्रकाशनं श्रीजैन आत्मानन्द सभा-
भावनगर' तः ई. सन् १९२२ वर्षे सञ्जातम् ।

९-जम्बूद्वीप-समासः

आचार्यश्री उमास्वातिविरचितेऽस्मिन्
संक्षिप्ते ग्रन्थे चत्वार्याहिकानि सन्ति ।

येषु प्रथमाह्निके-भरतक्षेत्रसंक्षेपः, हिमव-
त्संग्रहः, हैमवतसमाहारः, महाहिमवत्समाहारः,
हरिवर्षक्षेत्रसमासः, निषधोद्धारः, नीलगिरि-
समासः, रभ्यक-रुक्मि-हैरण्यवद्-शिखरि-
ऐरावताश्चेति वर्णनं विहितम् ।

द्वितीय आह्निके मेरु-वक्षस्कार-उत्तरकुरु-
विजयानां संक्षेपो विद्यते । तृतीयाह्निके खणो-
दधि-घातकी-कालोदधि - पुष्कर - नन्दीश्वर
द्वीपानां संक्षेपः प्रस्तुतः ।

चतुर्थे चाह्निके करणाधिकरणस्य वर्णनं
विधाय ग्रन्थः पूर्णतां नीतः ।

अस्य टीका श्रीविजयसिंहसूरिणा रचिता ।
सत्यविजय-ग्रन्थमाला-क. २ रूपेणाहमदाबाद-
तोऽस्य प्रकाशनं संवृत्तम् ।

१० बृहत्सङ्ग्रहणी-सुत्रम्—

सिद्धान्त-महोदधि-श्रीचन्द्रसूरीणामियं
रचना त्रैलोक्यदीपिका' उपरनामिकाऽपि वर्तते ।
अस्यां जैनस्वगोल विषयकाः सिद्धान्ता निरूपिताः ।

अद्यपि गणितानुयोग-द्रव्यानुयोगसम्बद्धा
एव विषया मुख्यत्वेनात्र चर्चितास्तथाप्येकत्र
संक्षिप्तो द्रव्यानुयोगादि-चतुर्णामप्यनुयोगानां
क्रियताचिदंशेनास्तित्वं विलोक्यते ।

श्रीजिनभद्रगणिकक्षमाश्रमण-रचितायाः
'श्रीबृहत्सङ्ग्रहण्या' इदं संक्षिप्तं रूपम् । अत्रा-
र्थस्य प्राधान्यं गाम्भीर्यञ्चानेतुं विशिष्य प्रयतितम् ।
स्वयं श्री चन्द्रमहर्षिणेयं वार्ता चर्चिता ।

अस्य ग्रन्थस्यानुवादो मुनिश्री यशोविजयेन
महाराजेन विहितः । भाषान्तरेण सह विविधा-
नामन्येषां ग्रन्थानामुद्धरणानां टिप्पणानि तथा
सप्ततिमितानि ७० चित्राण्यप्यत्र प्रस्तुतानि
सन्ति । मुक्तिकमल-मोहनमाला-कोठीपोल,
बडौदा (गुज०) तोऽस्य प्रकाशनमभूत् ।

११ लोकतत्त्व-निर्णयः

अनेकेषामुत्तमग्रन्थानां निर्माणकुशलानां श्री
हरिभद्रसूरीणां ग्रन्थेऽस्मिन् प्रथमं वक्तु-श्रोतृणां
योग्यतादर्शनपूर्वकमस्य जगतः स्वरूपं, आत्मनः

स्वरूपं तथा कर्मणः स्वरूपमन्ये दार्शनिकाः केन
केन रूपेण स्वीकुर्वन्तीति बोधितम् ।

ततः पर तेषां तेषां दर्शनानां मन्तव्यैः सह
जैनदर्शनस्य मान्यता चर्चिता । जगतः स्वरूप-
निरूपणमस्य भूगोलविषयं स्पृशति तद्विलोकनार्हम् ।

अस्य भाषान्तरं श्रीहंसविजयमहाराजा
अकुर्वन् । श्रीहंसविजय-जैन-जैन-फ्री-लायब्रेरी
-ग्रन्थमालायां दशमपुष्परूपेणास्य प्रकाशनं
१९७८ वैक्रमे वत्सरे सम्पन्नम् ।

१२-लोकबिन्दुः (क्षेत्रसमासवृत्तिः)

अस्य ग्रन्थस्य निर्माता याकिनीमह० सूनु श्रो-
हरिभद्राचार्या विद्यन्ते । विक्रमस्य षष्ठ्यां शता-
ब्द्यामयमुत्पन्न इति तद्विदः । अस्य नाम्नैव स्पष्टं
भवति यदस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनं लोकवर्णन-प्रमुखै-
र्विषयैः समन्वितं विद्यत, इति । श्रीबेवराख्येन
वैदेश्यविदुषाऽप्यस्य स्वीय-विवरणग्रन्थे स्मरणं
कृतम् ।

१३ लोक-विभागः (लोय-विभागो)

दिगम्बर-परम्परायां भौगोलिकं विषयमधि-
कृत्य विरचितेषु ग्रन्थेषु मन्येऽयमेव ग्रन्थः प्रथमो-
ऽस्ति । मूलरूपेणाथं न लभ्यते ।

कुन्दकन्दकृते नियमसारे सप्तदश्यां
गाथायां 'लोयविभागे सुणादव्वं' इत्युल्लेखा-
ञ्ज्ञायते । अस्य रचयिता सम्भवतः सर्व
नन्दिः स्यात् ।

साम्प्रतं संस्कृत-पद्यात्मकोऽयं ग्रन्थः
सिंहसूरिकृत उपलभ्यते । सिंहसूरिणैतदपि

लिखितं यदयं लोकविभागस्यैव रूपान्तरभूतः संक्षेप इति । अत्र २२३० श्लोकाः सन्ति । एकादश-विभागेषु जम्बूद्वीपादीनां वर्णनानि सन्ति । अन्तिमो भागो मोक्षाख्योऽस्ति । तिलोय-पण्णत्ति-आदिपुराणादीनामुद्धरणाधारेणास्य कालः ११ तमा शती कल्पते ।

१४ जंबुद्वीप-पण्णत्ति-संग्रहो (दिगम्बर-ग्रन्थः) श्रीबलनन्दिनः शिष्यस्य श्रीपद्मनन्दिन इयं कृतिः । अस्या रचना-कालः प्रायः एकादशी शती मन्यते ।

अस्मिन्ग्रन्थे-उपोद्घातः, १-भरतैरावत-वर्ष-२-शैल-नदी-भोग-भूमि ३-सुदर्शन (मेरु पर्वत) ४-मन्दिर-जिनभवन ५-देवोत्तरकुरू ६-कक्षा विजय-७-८-पूर्वादि-विदेहयुगम-९-लवणसमुद्र-१०-द्वीप-सागर ११-अध ऊर्ध्व-सिद्धलोक १२-ज्योतिर्लोक प्रमाण-१३ परिच्छेदादि-त्रयोदशोद्देशकानि सन्ति, अयं संग्रहः २३७९ गाथासु पूर्णतामगात् ।

‘तिलोय-पण्णत्ति’-‘त्रिलोक-सार’-‘मूला-चार’-प्रभृति-ग्रन्थानां बहुवीभिर्गाथाभिः सहास्य सङ्ग्रहस्य गाथानां साम्यं परिलक्ष्यते ।

श्रीपद्मनन्दी बहुश्रुतो विद्वानासीत् । एतेन स्वस्य परिचयो ‘गुणगणकलितः’ ‘त्रिदण्ड-रहितः’ तथा ‘त्रिशल्य-परिशुद्ध’ इति लिखित्वा दत्तः । अस्य निर्माणं कोटा-राजस्थानस्य ‘बारां’ नामक ग्रामे दशम्यां शताब्द्यामभूत् । एतत्पुस्तकस्य प्रकाशनं जैन-संस्कृति-संरक्षक-सङ्घ-सोलापुर (महाराष्ट्र) तो वि. २०१४ संवत्सरे समभवत् ।

१५ क्षेत्र-समास-वृत्तिः

श्रीहरिभद्रसूरेः रचनात इयं वृत्तिरन्या विद्यते । अस्या निर्माणं श्रीमता विजय-सिंहेन पाली (राजस्थान) नगरे चतुर्दश्यां शत्यां विहितम् । विषयस्तु नामानुरूप एव ।

१६-चन्द्रविजय-प्रबन्धः

मालव-प्रदेशस्य शासकस्य होशंगगोरी-नामकस्य प्रधानमन्त्रिणः श्रीमण्डनकवेरियं कृतिरस्ति । अस्य रचना-तिथिः सं. १५०४ अस्ति ।

अस्मिन् ग्रन्थे चन्द्रमसो युद्धं तथाऽन्ते चन्द्रविजयस्य वर्णनं विद्यते । एतन्माध्यमेन चन्द्र-विषयको विचारोऽत्र कविनोपस्थापितः ।

१७-लोकनालिका-द्वात्रिंशती (प्रकरणम्)

श्रीधर्मघोषसूरि-विरचितेयं द्वात्रिंशिका सामान्याध्येतॄणां कृते संक्षेपेण लोकस्वरूपं बोधयितुमत्युत्तमा विद्यते ।

अस्यां लोकस्याकृति-स्वरूपं कीदृशं ? कथं च तस्योत्पत्तिर्भवतीति द्वात्रिंशत्या गाथाभिरतीव स्पष्टतया संग्रहः प्रकटितः ।

प्रत्येकं गाथाया अधस्तात् संस्कृत-भाषायां व्याख्यानमपि विद्यते । ‘आत्मानन्द-ग्रन्थरत्न-माला’ यास्तृतीयरत्नरूपेणास्याः प्रकाशनं १९६८ वैक्रमवत्सरेऽभवत् ।

१९ विचार-सार-प्रकरणम्

आचार्यश्रीदेवसूरेः शिष्यस्याचार्यश्रीप्रद्युम्नसूरेरियं कृतिरस्ति ।

अस्याः समयस्त्रयोदशी शतीति मन्यते ।
अस्यां ९०० गाथाभिः 'कर्मभूमिः भोगभूमिः
आर्यानार्यदेशाः, राजधान्यस्तीर्थङ्कराणां पूर्व-
मतानि, माता-पिता, स्वप्न-जन्मादिः, कल्कि-
शक-विक्रमाणां कालगणना, दश निह्वाः, ८४
लक्षयोनयस्तथा सिद्धा' इत्थं विभिन्ना विषया
वर्णिताः सन्ति । आचार्यश्रीमाणिक्यसागरसूरि-
रचिता संस्कृतच्छायाप्यस्या उपलभ्यते ।

१९-जम्बूद्वीप-प्रज्ञप्तिका

महोपाध्याय-पुण्यसागरस्येयं कृतिः
१५८८ ई. वत्सरे राजस्थानस्य जैसलमेरनगरे
निर्मिताऽभवत् । विषयश्चास्याः कृतेर्नाम्नैव
स्पष्टोऽस्ति ।

२०-जम्बूद्वीप-प्रज्ञप्ति-टीका

क्षेमेन्द्रकीर्तिः शिष्यः श्रीसुरेन्द्रकीर्तिः
सन् १७८६ ई. वर्षे संस्कृतभाषयाऽस्य
रचनामकार्षीत् ।

२१-जैनगणित-विचारः (गुजराती)

जैनशास्त्रेषु चत्वार्यनुयोगेष्वेको गणितानुयो-
ऽस्ति । तस्मिन्नष्टविधानि गणितानि विद्यन्ते ।
एतानि यः साधयति स गणितप्रक्रियायां काठिन्यं
नानुभवति । एतल्लक्ष्यं मनसि निधायस्य पुस्त-
कस्य रचनाऽभूत् ।

अस्मिन् १-परिधि-२-गणितपद-२इषु-
३-जीवा-४-धनुःपृष्ठ-५-बाहा-६-विचार-
७-घनगणितानि तथा ९-पुष्करार्धद्वीप सम्ब-
न्धिविचार-१०-जम्बूद्वीपस्य सूर्य-चन्द्रसम्बन्धि-
विचाराश्च प्रतिपादिताः ।

एवं किल केवलमूनाशीतिपृष्ठेषु गणितस्य
पूर्णाः प्रक्रियाः सरसायां शैल्यां बोधनस्य प्रयासो-
ऽस्मिन् साध्वी-लामश्रीमहाभागाभिः कृतस्तथा
शा. कुंवरजीआणन्दजीमहोदयेन शोधनं परिवर्धनं
कृत्वा वि. १९८३ संवत्सरे भावनगरात्
प्रकाशितः ।

२२-जम्बूद्वीपः (हिन्दीभाषात्मको दिगम्बर- ग्रन्थः)

आर्थिकारत्न-श्रीमती ज्ञानमतीमातुरियं
कृतिर्जम्बूद्वीपस्य सामान्यवर्णन-षट्कुलाकुल-
षट्सरोवर-भरतक्षेत्र-हैमवतक्षेत्र-हरिक्षेत्र-विदेह-
क्षेत्र-रम्यकक्षेत्र-हैरण्यवतक्षेत्र-ऐरवत-क्षेत्राणां
तथा तेषु विद्यमानानां पर्वतनदी-कूट-देव-
देवीनां स्वरूपं दिगम्बरसम्प्रदायस्य मान्यतानुसारं
व्यवस्थितरूपेण प्रस्तौति ।

प्रत्येको विषयश्चित्रमाध्यमेन बोधनार्थं प्रदा-
यास्य निर्माणमतीव महत्त्वपूर्णम् । अत्र स्वसम्प्र-
दायमनुराध्य गणितस्य साम्प्रतिकमानेनापि स्पष्टी-
करणं दत्तम् । तालिकां रूपेणायाम-विस्तारोच्चता
-मूल-मध्यमान्त्य-प्रभृति-गणना प्रस्तुत्या सर्वे-
ऽपि पाठकाः सारल्येन कठिनमपि विषयमिमं
ज्ञातुमर्हन्ति । ७४ पृष्ठात्मिका पुस्तिकेयं 'दिगम्ब-
रजैन त्रिलो हशोधसंस्थान हस्तिनापुर मेरठ) तः
प्रकाशिता ।

२३-जैन-ज्योतिर्लोकः

वीरज्ञानोदयग्रन्थमालाया द्वितीय-पुष्परूपेण
प्रकाशनं प्राप्ता रचनेयमपि 'विदुषीरत्न-आर्थिका-
श्रीमती ज्ञानमती महामती महाभागा' या उपदे-
शेभ्यः श्रीमोतीचन्द्रजैनेन सङ्कलिता ।

अस्यां कृतौ 'लोकस्योच्चताप्रमाणं, मध्य-
लोक-जम्बूद्वीप-ज्योतिर्लोकानां विस्तृतं प्रमाणं,
सूर्य-चन्द्र-ज्योतिष्कदेवानां विमानानि जिन-
मन्दिराणि भवनानि गमनक्षेत्राणि तारकाः नक्ष-
त्राणि चेति विषयाणां सम्यग्शास्त्राणामाधारेण
विहितं, तथा प्रान्ते भू-भ्रमण-सिद्धान्तस्यापि
खण्डनं कृतमस्ति । पाठकानां ज्ञानवर्धनाय मान-
चित्राणि सूच्यश्चापि विद्यन्ते । अस्यापि पुस्तकस्य
प्रकाशनं हस्तिनापुरादेव सम्पन्नम् ।

उपसंहार :

एतेभ्यो ग्रन्थेभ्य इदं स्पष्टं भवति यज्जैन-
चार्या अध्यात्म-ग्रन्थेषु यथा दत्तावधाना आसं-
स्तथैवाध्यात्मसिद्धये सहयोगिनोऽस्य भूगोल-
खगोलात्मकबोधविषयस्यापि परिशीलने परिष्करणे
च दत्तावधाना अवर्तन्तेति ।

उपरि-निर्दिष्टा ग्रन्थाः केवलं प्रतिनिधिभूता
एव सन्ति । एतैरतिरिक्ता अपि बहवो ग्रन्था
विषयमिमं विवेचयन्ति, तेषां गणना दुःशकैव ।

एवमेव जैन-पुराणेष्वपि भूगोल-खगोल-
विषय-प्रतिपादकानि विवरणानि सुबहूनि लभ्य-
न्ते । त्रिवष्टिशलाकापुरुषचरित्रे हरिवंशपुराणे (४

तः ७ सर्गान् यावत्), महापुराणे, चउपण्णमहा-
पुरिसचति-यदिगुणालंकारादिषु च त्रैलोक्यवर्ण-
नानि परिशीलनीयानि विद्यन्ते ।

एतेषामाधारेण साम्प्रतिकानां विज्ञानवादि-
नामिदं कथनं सर्वथा वितथं भवति यत् 'पूर्वे
ग्रन्थकर्तारो भूगोल-खगोलतत्त्वज्ञा नासन्
न वा ते सूक्ष्मतया विषयमिमं परिशीलित-
वन्तश्चेति ।' विज्ञानवादे कल्पनायाः प्रचुरता
विद्यते । प्रतिपदं तेषां निर्णयाः परिवर्तन्ते ।
नवीनशोधात् परं पूर्वशोधितस्य खण्डनं स्वतः
एव भवति । परमेतेभ्यो ग्रन्थेभ्य पुरातनकालात्
प्रवर्तिता दृढनिश्चयात्मिका विश्वविज्ञानसम्बन्धिनी
वास्तविकता कदापि कुत्रापि न विलुप्ता, न
केनापि खण्डिता, न चाग्रेऽपि कोऽपि खण्डनं
कर्तुं समर्थो भविष्यति ।

यत् त्रिकालावधितं तदेव सत्यं भवति ।
सत्ये न भवति विमतिर्न वा तिष्ठति विकृतिः ।

अत एवास्तीदं निवेदनम्—

विज्ञानवादो मिथ्यैवानल्पं जल्पति कल्पितम् ।

विस्मृत्य तस्मिन् मास्म श्रद्धां वृथा कृथाः ॥

सम्यक् पठत ! विचारयत !

- ध्रुवप्रदेशे मासषट्कस्याहोरात्रे कथम् ?
- आस्ट्रेलिया—भारतयोर्मध्ये ऋतुभेदः कस्मात् ?
- चन्द्रस्यापि स्वकीयः प्रकाशो विद्यते ?
- समुद्रे वेला चन्द्रमस आकर्षणेन नाऽऽयाति !
- पृथिव्याः किं स्वरूपम् ?
- विज्ञाननाम्ना प्रचारितेषु सिद्धान्तेषु सत्यमात्रा कियती ?—
इत्यादीनां विषयाणां प्रामाणिकरूपेण तटस्थदृष्ट्या संशोधनाय
संलग्नस्य भू—भ्रमण—शोध—संस्थानस्य साहित्यम्

तटस्थदृष्ट्या

समीक्षया जिज्ञासया योग्यनिश्चया च

पठत ! तच्चावबोधं कुरुत !!

सत्यं च तत्त्वं जानीत !!!

साहित्यप्राप्ति सङ्केतौ :-

श्री—भू—भ्रमण—शोध—साहित्य कार्यालय :

कर्यवाहक

भू—भ्रमण—शोध—संस्थान

पो. बो. नं. ६ मु. महेसाणा (उ. गु.)

श्री वर्धमान जैन पेढी

जैन आगम मंदिर पासे

पालीताणा (३६४२७०)

दिगं. प्रक्रिया के आधार पर

जैनदर्शन में आत्म-स्वरूप

ले. डॉ. उदयचंद्र जैन
जैनविद्या एवं प्राकृत विभाग
सुखाड्डिया विश्वविद्यालय,
उदयपुर

जैनदर्शन एक आध्यात्मिक दर्शन है । इस दर्शन में आत्मा से परमात्म-पद की प्राप्ति का गहन-ऊध्ययन प्रस्तुत किया गया है । अर्धमागधी-आगम, शौरसेनी-आगम, जैन-न्याय एवं जैनसिद्धान्त के ग्रन्थों से लेकर अब तक आत्म-स्वरूप के विषय में चर्चाएं की जाती है और प्रमाणित किया है कि आत्मा ज्ञानवान है, ज्ञान स्वरूप है, ज्ञायक स्वभाववाला है, अनादि-निधन है । सापेक्ष-दृष्टिसे सोचा जाय तो आत्मा साक्षात् ज्ञान है, ज्ञान साक्षात् आत्मा है, इसलिए आत्मा ज्ञान के अतिरिक्त कुछ भी नहीं है ।

आत्मा अनंतगुणों का पिण्ड है, पर ज्ञान उन अनंत-गुणों में से एक गुण है । यह ज्ञान-गुण आत्मा से सर्वथा भिन्न नहीं है । (१)

इसलिए कहा भी है ।

“जे आया से विण्णाणे जे विण्णाणे से आया ।

“अर्थात्—“जो आत्मा है, वह विज्ञान है है, जो विज्ञान है, वह आत्मा हैं । (२)”

आत्मा का स्वरूप :—

आत्मा चैतन्य-स्वरूप है, कर्ता है, भोक्ता है, प्रमाता है, प्रमेय है, अमूर्त है, असंख्यात प्रदेशवाला है । (३)

आत्मा जीव है—जीव वर्तमानकाल में जीवित है, भूतकाल में जीवित था और अनागत काल में भी अनेक जन्मों तक जीवित रहेगा ।

आत्मा प्राणी है—पाँच इन्द्रिय, तीन बल, आयु और श्वासोच्छ्वास ये दस प्राण आत्मा में विद्यमान हैं, इसलिए प्राणी हैं ।

आत्मा जन्तु है—बार-बार जन्मों के धारण करने के कारण जन्तु है ।

आत्मा क्षेत्रज्ञ है—याने स्वरूप-क्षेत्र को जानता है, इसलिए क्षेत्रज्ञ है ।

आत्मा पुरुष है—पुरु अर्थात् शरीर-इन्द्रियों के विषयोंमें शमन अर्थात् प्रवृत्ति करने के कारण पुरुष है ।

आत्मा-पुमान् है—अपने आपको पवित्र करने के कारण पुमान् है ।

आत्मा आत्मा है—नर—नरकादि पर्यायों में निरन्तर गमन करते रहने के कारण आत्मा है ।

आत्मा अन्तरात्मा है—ज्ञानावरणादि कर्मों के अन्तर्बर्ती मूलभूत ज्ञानादिगुणपिंडरूप होने के कारण अन्तरात्मा है ।

आत्मा ज्ञ है—ज्ञानगुण इसका स्वभाव है ।

आत्मा ज्ञानी है—ज्ञानगुण की विशेषता के कारण ज्ञानी है । (४)

आत्मा भव्य है, अभव्य है, परिणामी है और अपने शरीर—प्रमाण है । (५)

आत्मा में हर्ष—विषाद, सुख-दुःख, मति आदि ज्ञान, चक्षु—आदिदर्शन, गति—रूप अवस्थाएं एवं शरीर के कारण पुद्गल—परमाणुओं से संबंध है ।

आत्मा अनादि अनंत है । सब जीवों से सब प्रकार से संबंध रखनेवाला है ।

आत्मा संसारी है, क्रोधादि भावों से युक्त है, हास्य, राति, अरति, शोक भय आदि भाववाला है ।

स्त्री—पुरुष—नपुंसक आदि पर्यायोंवाला है ।

इन्ही से अन्धा, लला, लगडा आदि भी है । (६)

आत्मा ज्ञान, दर्शन, चारित्र, तप, सामर्थ्य और उपयोग, वाला है ।⁷ आत्मा का कार्य ज्ञान है, ज्ञान का कार्य—जो पदार्थ जहाँ है, उन पदार्थों को उसी रूप में जानना और दीपक की तरह स्वयं प्रकाशित होकर दूसरों को प्रकाशित करना है ।⁸

आत्म चेतनामय अमूर्त सत्ता है⁹ और उपयोग जिसका लक्षण है¹⁰ । ज्ञान, दर्शन, सुख, दुःख आदि के द्वारा उपयोग (चेतना की क्रिया) व्यक्त होता है¹¹ । जिसके कारण आत्मा विज्ञाता है । विज्ञाता आत्मा में शब्द, रूप, रस, गंध और स्पर्श नहीं होती है । विज्ञात-आत्मा न दीर्घ है, न सख्त है, न वृत्त है, न त्रिकोण है, न चतुष्कोण है, न परिमण्डल रूप है । न काला, न पीला न नीला और न सफेद है, न सुगन्धित है, न दुर्गन्धित आदि है । अपितु यह आत्मा ज्ञान, दर्शन, सुख—आदि रूप है । आत्मा ही ज्ञान में है, आत्मा ही दर्शन और चारित्र रूप में है । ”

आत्मा के अधिकार :—¹²(१) जीव (२) उपयोग (३) अमूर्तिक (४) कर्ता (५) स्वेदेह परिमाण (६) भोक्ता (७) संसारस्थ (८) सिद्ध और है उर्ध्वगमन—स्वभावी ।

१. जीव :—जो रसरहित, रूपरहित, मंघ-रहित, अव्यक्त है, चेतनागुण से सहित है, जिसको किसी चिह्न या इन्द्रिय द्वारा ग्रहण नहीं किया जा सकता है और जिसका आकार भी न कहने में आए, वह जीव है ।¹³ जीव कई प्रकार के कहे गये हैं । फिर भी त्रिविध—चेतना की अपेक्षा वह तीन प्रकार का है—(क)¹⁴कर्मफल—चेतना (ख) कर्म—चेतना और (ग) ज्ञानचेतना

(क) कर्मफलचेतना :— त्रस—स्थायर जीव कर्मफल का अनुभव करते हैं ।

(ख) कर्मचेतना :— त्रस जीव इष्ट-अनिष्ट पदार्थों में आदान-प्रदान रूप कर्म करते हैं ।

(ग) ज्ञानचेतना :—प्राणीपने के व्यवहार से परे रहने के कारण अतीन्द्रिय—ज्ञानी अरहंत-सिद्ध ज्ञानमात्र का वेदन करते हैं । ज्ञान, कर्म और फल ये तीनों आत्मा के परिणाम हैं ।

२. उपयोग :—आत्मा के चैतन्य—गुण के परिणमन को उपयोग कहा गया है । यह उपयोग आत्मा से अनन्यभूत-अभिन्न रहता है ।¹⁵ उपयोग-ज्ञानोपयोग और दर्शनोपयोग रूप है । साकार-विकल्प सहित पदार्थों का ज्ञानना ज्ञानोपयोग से होना है । तथा अनाकार-विकल्प रहित पदार्थ को जानना दर्शनो-

पयोग से होता है । एक साकार रूप है । और अनाकार रूप है । घट-पट आदि की व्यवस्था लिए हुए किसी वस्तु के भेदग्रहण करने को आकार कहा गया है और घट-पट आदि को सामान्य रूप से ग्रहण करना अनाकार है ।¹⁶ ज्ञानोपयोग वस्तु को भेद-पूर्वक ग्रहण करता है, इसलिए साकार—विकल्प है और दर्शनोपयोग वस्तु को सामान्य रूप से ग्रहण करता है, इसलिए अनाकार—विकल्प रहित है ।¹⁷

३. अमूर्तिक :—रूप, रस, गंध, वर्ण और स्पर्श से रहित होने के कारण आत्मा अमूर्तिक है । यह कथन आत्मा के शुद्ध-स्वरूप का है । कर्म पुद्गलमय परमाणुओं से आत्मा को मूर्तिक कहा गया है ।¹⁸ जिस प्रकार एक ही मनुष्य को पिता पुत्र रूप से पुकारा जाता है, उसी प्रकार आत्मा को मूर्तिक इन्द्रियों से जान नहीं सकते हैं, इसलिए अमूर्तिक कहा जाता है, शरीर के कारण मूर्तिकभी कहा जाता है ।¹⁹

४. कर्ता :—आत्मा द्रव्यकर्म और भाव-कर्म को करनेवाला है । ज्ञानावरणादिकर्म आत्मा के द्रव्यकर्म हैं और राग-द्वेष आदि भाव कर्म हैं ।²⁰ आत्मा अपने भावों का कर्ता है, फिर भी यह आत्मा अनेक प्रकार के पुद्गल कर्मों को कर्ता है । मिथ्यात्व, योग, अविरति, अज्ञान को पुद्गल कर्म कहा गया है, इनके कारण से आत्मा जिस भाव को करता है,

वह उसी का कर्ता हो जाता है। जो जीव पर को अपना और अपने को परका करता हुआ मानता है, वह विकल्प रूप है। यह विकल्प अज्ञान-भाव का कारण है, जिसके कारण आत्मा परद्रव्य का कर्ता हो जाता है। पुद्गल-द्रव्य को उत्पन्न करना, बाँचना, परिणमन कराना, ग्रहण कराना, आदि क्रियाओं को आत्मा करता है।²¹

५. भोक्ता :— आत्मा ज्ञानगुण को भोगनेवाला है, शुभ-अशुभ कर्मों को भोगनेवाला है। आत्मा व्यवहार से सुख-दुःख रूप पुद्गल कर्मों को भोगनेवाला है और निश्चयनय से शुद्ध ज्ञान-दर्शन को भोगनेवाला है। इसलिए कहा जाता कि आत्मा अपना कर्ता है और अपना भोक्ता है।²²

६. स्वदेह-प्रमाण :—आत्मा शरीर के प्रमाण के बराबर है—सर्वव्यापक और अणुरूप नहीं है। आत्मा दीपक के प्रकाश की तरह संकोच तथा विस्ताररूप परिणमन करनेवाला है। अर्थात् आत्मा छोटे शरीर में छोटा और बड़े शरीर में बड़ा। जिस प्रकार दूध में डुबोई गई पद्मरागमणि दूध को अपने रूप कर लेती है, उसी प्रकार आत्मा शरीर के विकास और द्वारा उसके अनुसार संकोच एवं विस्तार रूप हो जाता है।²³

७. संसारस्थ :—शुभ और अशुभ परिणामों के कारण आत्मा संसारी है। स्थावर नाम कर्म के कारण जीव स्थावर कहलाता है और

त्रस नामकर्म के कारण त्रस जीव कहलाता है।²⁴ मनुष्य तिर्यच आदि के रूप को प्राप्त कर आत्मा संसार में परिप्रमण करता है।

८. सिद्ध :—आत्मा सिद्ध स्वरूप है। शरीर से रहित निरीकार, क्षेत्र एवं कर्म रहित आत्मा सिद्ध है। कर्मों से रहित एवं अनंत गुणों से युक्त आत्मा सिद्ध है। विमुक्त आत्मा लोक के अग्र-भाग तक जाता है।²⁵

९. उर्ध्वगमन-स्वभावी :—आत्मा प्रकृति, स्थिति, अनुभाव और प्रदेश इन चार बन्धों से रहित होकर स्वभावतः उर्ध्वगमन को प्राप्त होता है।

आत्मा के भेद :—योग, वेद, कषाय, ज्ञान, दर्शन, संयम, लेख्या, भव्यत्व, संज्ञी, असंज्ञी, मति आदि के कारण आत्मा के अनेक भेद कहे गये हैं। मार्गणा, गुणस्थान और सत् संख्या आदि अनुयोगों के द्वारा आत्म-स्वरूप और आत्मा के भेदों का कथन किया है। गति, इन्द्रिय, काय, योग, वेद, कषाय, ज्ञान, संयम, दर्शन, लेख्या, भव्यत्व, सम्यक्त्व, संज्ञित्व और आहारक इन मार्गणाओं मिथ्यात्व, सास्वादन आदि चौदह गुणस्थानों, सत्, संख्या, क्षेत्र, स्पर्शन, काल, भाव, अंतर, अल्पबहुत्व इन आठ अनुयोगों द्वारा आत्मा का अन्वेषण करना चाहिए।²⁶

आत्मा के मूल तीन भेद हैं—²⁷ (१)

बहिरात्मा (२) अन्तरात्मा (३) और परमात्मा

(१) बहिरात्मा :—तत्त्वों के ज्ञान से

रहित शरीर और आत्मा को एक माननेवाला जीव बहिरात्मा है ।²⁸

इस बहिरात्मा को गुणस्थान की दृष्टि से भी समझा सकता है । मिथ्यात्व, साखा-दन, और मिश्र इन तीन गुणस्थानों में तारतम्य न्यूनाधिक रूपसे है, जिनके कारण ये तीन गुणस्थान बहिरात्मा रूप हैं । षड्-आवश्यक कर्मों से रहित आत्मा बहिरात्मा है । इन्द्रियाँ बहिरात्मा है ।²⁹

अन्तरात्मा :- ज्ञान-दर्शनस्वरूप आत्मा का नाम अन्तरात्मा है । इस अन्तरात्मा के उत्तम, मध्यम और जघन्य भेद किये गये हैं ।

२४ प्रकार के परिग्रह-रहित (14+10) शुद्ध परिणाभी, आत्मध्यानी मुनि उत्तम आत्मा हैं ।

देशयति गृहस्थ और सरागी छठे गुणस्थानवर्ती मुनि मध्यम अन्तरात्मा है ।

व्रत रहित सम्यक्दृष्टि जघन्य अन्तरात्मा है ।

क्षीणकषाय-गुणस्थान में उत्तम अन्तरात्मा है, अविरत और क्षीण गुणस्थान के बीच में जो सात गुणस्थान हैं, उनमें मध्यम अन्तरात्मा हैं और अविरत-गुणस्थान में उसके योग्य अशुभ-लेश्या से परिणत आत्मा, जघन्य अन्तरात्मा है ।

आवश्यक कर्म सहित बाह्य और अभ्यंतर परिग्रह से युक्त एवं धर्मध्यान और शुक्ल ध्यान से परिणत आत्मा अन्तरात्मा है ।³⁰

‘अंतरप्पा हु अप्पा संकप्पो’ अन्तरात्मा आत्मा का संकल्प है ।

परमात्मा :- “कम्मकलं कविमुक्को परमप्पा” कर्मरूपी कलंक से रहित आत्मा परमात्मा है । यह परमात्मा अतीन्द्रिय है, केवल है, विशुद्धात्मा है, परमेष्ठी है, परम-जिन, है, शिव-शङ्कर है, शाश्वत है और सिद्ध है ।³¹ परमात्मा के भी दो भेद हैं

(१) सकल परमात्मा (सयोग-केवली) और निकल परमात्मा (अयोगकेवली) । चार घातियाँ कर्मों से रहित लोक और अलोक के पदार्थों को देखनेवाले अरहंत सकल-परमात्मा हैं । द्रव्यकर्म और भावकर्म तथा नोकर्म (औदारिक, (मनुष्य और पशुओं के) वैक्रियक- (देव, नारकियों का शरीर) आहारक-ऋद्धि धारीयों के मस्तक से निकला रूप) से रहित तथा ज्ञान ही जिन का शरीर हैं, वे विकल परमात्मा हैं ।

आत्मा क्या है ?—आत्मा ग्राहक है (ज्ञाता है) इन्द्रियाँ पदार्थों के ग्रहण करने में साधन हैं ।³² आत्मा के चले जाने पर शरीर का कोई अस्तित्व नहीं रह जाता है । कल्पना से आत्मा का माप नहीं किया जा सकता है और न वाणी द्वारा एवं तर्क के द्वारा उसका प्रतिपादन किया जा सकता है । क्योंकि आत्मा के विविध रूप हैं । फिर भी उन्हें दो भागों में विभक्त किया जा सकता है—(१) मुक्त-आत्मा और (२) बद्ध-आत्मा

(१) **मुक्त-आत्मा** :—कर्म-बंधनों से रहित, जन्म-मरण रूप पर्यायों से मुक्त, आत्मीय स्वरूप को प्राप्त आत्मा विशुद्ध-स्वरूप है। विशुद्ध, स्वरूप एवं विशुद्ध उपयोग सहित है। जहाँ न आवरण है, न अन्तराय है, और न मोह ही है। आवरणों से रहित आत्मा केवलज्ञान, केवलदर्शन और उत्कृष्ट तेजस्वरूप हो जाता है। अन्तराय से रहित आत्मा उत्कृष्ट-बल का धनी हो जाता है। और मोह रूपी रज से रहित ज्ञाता हो जाता है, ज्ञेय भूत पदार्थों को जानने लगता है।³³ यही नहीं, अपितु आत्मा ज्ञाता होने के कारण सत्त्वगदो, जिणवसहो, केवलणाणी, अरहंत, सिद्ध, श्रीमान्, स्वयंभू, शंभव, विश्वात्मा, विश्वलोकेश, विश्वविद्, अजन्मा, परमेष्ठी, शुद्ध, बुद्ध, प्रबुद्धात्मा, सिद्धार्थ, सर्वात्मा, प्रभूतात्मा आदि एक हजार आठ-गुण युक्त कहलाने लगते हैं। मुक्त-आत्माएं अनंत हैं।

बद्ध-आत्मा :—जो आत्मा मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग के कारण बद्ध है, वह बद्ध-आत्मा है। बद्ध-आत्मा मिथ्यात्व आदि के कारण ससार में परित्रमण करता रहता है। आत्मा क्रोधादि-आश्रवों में प्रवृत्त होता हुआ कर्मों का संचार करता रहता है। आत्मा के साथ बंधे हुए कर्म अध्रुव हैं, अनित्य हैं, शरणरहित हैं, दुःख हैं, दुःख के कारण हैं।³⁴ आत्मा रागादि से युक्त होता हुआ नवीन कर्मों को बद्ध करता है। जब तक मिथ्यात्व आदि भाव विपाक-अवस्था को नहीं प्राप्त होते हैं, तब तक यह आत्मा कर्मों

से बद्ध रहता है। इसलिए आत्मा को बद्ध-आत्मा कहा गया है। बद्ध-आत्माएं, मुक्त-आत्माओं से अनंतगुणी हैं।³⁵

आत्मा का परिणाम :—आत्मा ज्ञान से ज्ञाता है, ज्ञेय का अभेद कर्ता है। जिस प्रकार सूर्यके प्रकाश से जगत् प्रकाशित होता है तथा दीपक से घट-पट आदि का प्रकाशक कि है। उसी तरह प्रत्यक्ष दीखनेवाले पदार्थों का प्रकाशक आत्मा है³⁶। जब इस आत्मा का चिदानंद-स्वरूप प्रकट होता है, तब आत्मा परमात्मा, शिव, सिद्ध कहलाता है। राग-द्वेष, मोह आदि से रहित समभाव आत्मा का अभिन्न परिणाम है। आत्मा का समभाव धर्म है।³⁷ परंतु जब यह आत्मा शुभ से शुभ रूप और अशुभ से अशुभ परिणमन करता है तथा शुद्ध से शुद्ध रूप परिणमन करता है। यह भी आत्मा का परिणमन है। इस परिणमन से ही आत्मा विविध-पर्यायों को प्राप्त करता है।

आत्मा की प्रभुत्व शक्ति :—आत्मा बंधरहित, पर के स्पर्श रहित, अन्यपने-रहित, विशेष-रहित, चञ्चलता-रहित और अन्य पदार्थों के संयोग से रहित आत्मा प्रभु शक्ति वाला है। प्रभु सत्तायुक्त आत्मा ज्ञानी है, जो अनंत पुद्गल-परमाणुओं को जानता हुआ भी पर द्रव्य और पर पर्याय रूप न परिणमन करता है, न उन्हें ग्रहण करता है और न उनमें उत्पन्न ही होता है।³⁸ आत्माका बंधन

एवं मुक्ति रूप परिणाम स्वयं आत्मा का है । अन्य किसीका नहीं है । सुख, दुःख, पीडा, जन्म, मरण, इन्द्रियों, उपसर्ग, मोह, विस्मय, निद्रा, क्षुधा, तृषा, कर्म, नोकर्म, आर्तध्यान, रौद्र-ध्यान, धर्म और शुक्ल ध्यान आदि से रहित आत्मा विशुद्ध है । ज्ञानादिक चार गुणरूप स्वभाव से सहित है, अक्षय्य है, अविनाशी है, अमेघ्य है, अनिन्द्रिय है, अनुपम है, पुण्य-पाप से निर्मुक्त है, पुनरागमन से रहित है ।³⁹

प्रमाण की दृष्टि से आत्मा :—जैनदर्शन में “स्व-पर-व्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्”⁴⁰ अर्थात् स्व और पर-व्यवसायरूप ज्ञान को प्रमाण माना है । शुद्ध निश्चयनयसे आत्मा को विशुद्ध ज्ञान रूप माना गया है । आत्मा ज्ञान है और ज्ञान आत्मा है ऐसा भी कथन किया गया है । इसलिए आत्मा स्व और पर रूप है । आत्मा का स्वरूप भी ज्ञान और दर्शन से युक्त भी निरूपित किया जाता है । इसलिए आत्मा ज्ञान एवं दर्शन से युक्त स्व-पर-प्रकाशक है ।

प्रमाण का कथन भी दो दृष्टियों से किया जाता है । प्रत्यक्ष और परोक्ष । जब आत्मा का प्रत्यक्ष प्रमाण से निरूपण किया जाता है, तब आत्मा अवधि, मनःपर्यय और केवलज्ञान स्वरूप होता है और जब आत्मा को परोक्ष-दृष्टि से देख जाय तो शरीर-बद्ध, इन्द्रियज्ञान-जन्य आत्मा पदार्थों के

गुणों एवं उनके विविध पर्यायोंको न जान सकता है और न देख सकता है ।

नयदृष्टि से आत्मा :—जैनदर्शन में व्यवहारनय और निश्चयनय ये दो नय माने गये हैं । इसके अतिरिक्त सात नय भी हैं । परन्तु सही आत्मा को इन दोनों को आधार लेकर कहा जा रहा है । निश्चयनय भूतार्थ-सत्यार्थ है और जो सत्यार्थ होता है, वह विशुद्ध कहा जाता है⁴¹ । इसलिए यह नय आत्मा के विशुद्ध ज्ञान एवं दर्शन को सब कुछ मानता है । निश्चयनय अमेद है, सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र यद्यपि भेद रूप हैं, पर इन तीनों की जो दृष्टि है, वह अमेद है । इसलिए ये तीनों आत्मा के गुण हैं । पर इन तीनों को भेद दृष्टि से कथन किया जाता है, तब ये तीनों पृथक्-पृथक् होने से व्यवहारनय के विषय बन जायेंगे ।

उत्पाद-व्यय-और भ्रौव्य दृष्टि से आत्मा :—पर्याय के बिना पदार्थ नहीं होता, पदार्थ पर्याय बिना नहीं रहता ।⁴² द्रव्य, गुण और पर्याय आत्मा के अस्तित्व-गुण को अभिव्यक्त करते हैं । आत्मा एक पर्याय से दूसरे पर्याय को प्राप्त होता है, इसलिए यह आत्मा उत्पाद और व्यय रूप है, तथा एक पर्याय से दूसरे पर्याय में जाने पर भी आत्मा का विनाश नहीं होता है, इसलिए अध्रुव है ।⁴³

संक्षेप में यह कथन किया जा सकता है कि आत्मा ज्ञान-स्वरूप है, दर्शन, चारित्र,

तप और वीर्य-स्वरूप है । अपने परिणामों के कारण आत्मा विविध-पर्यायों एवं विविध रूपों को प्राप्त करता है । विकारीभावों से युक्त होकर यह आत्मा शुभ और अशुभ परिणामों को कर्ता है । विशुद्ध-परिणामों के कारण विशुद्ध ज्ञान-स्वरूप है, जन्म-मृत्यु से रहित है और नियम से सिद्धत्व को प्राप्त कर उर्ध्वगमन को प्राप्त होने वाला है।

आत्मा अनादि-निधन, सादि, सांत, अनंत एवं विविध भावों से युक्त है । चैतन्यलक्षण के कारण अनादि निधन है । औदयिक और शमिक, क्षायोपशमिक, भाव को अपेक्षा सादि सान्त, क्षायिकभाव की अपेक्षा सादि-अनंत है । सत्ता-स्वरूप की अपेक्षा अनंत हैं, विनाश-रहित है अथवा द्रव्यसंख्या की अपेक्षा अनंत है और व्यवहार की अपेक्षा औदयिक, औपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक तथा पारिणामिक भावों की प्रधानता लिए प्रवर्तमान है । 43

संदर्भ :-

१. कुन्दकुन्दभारती पृ. ११८
२. आचारांग ५/१७१
३. (अ) समयसार अ० ३०-५५ (ब) आचारांग, (ग) षड्दर्शनसमुच्चय पृ. ३३७ आ हरिभद्र
४. जिनसेन-अदिपुराण-पर्व. २४/श्लो. १०० से १०८
५. द्रव्यसंग्रह बृ. गा. २

६. (क) समयसार-५०-से ५५ षड्दर्शन-समुच्चय-पृ. ३३७

७. (क) उत्तराध्ययन-णाणं च दंसणं चेव, चरित्तं च तवो तहा । वीरियं उवओगो य एवं जीवस्स लक्खणम्

(ख) स्याद्वादमंजरी

८. अर्हत्गीता-मेघबिजयगणी पृ. १९७

९.

१०. (क) तत्त्वसार-१७, (ख) उपयोगो लक्षणम् तत्वास्तु. २/८

११. कर्मग्रन्थ पृ. २२१

१२. द्रव्यसंग्रह गा. २

१३. समयसार गा. ४९-अरसमरूपमगंधं अवर्तं चेदणागुणसमिद्धं ।

१४. (क) द्रव्यसंग्रह पृ. टी. १४

(ख) पञ्चास्तिकाय गा. ३८

१५. (क) सिद्धसेन-सन्मति तर्क २/२०

(ख) जिनवल्लभगणी कर्मग्रन्थ-पृ. २२१

१६. (क) आदिपुराण पर्व-२४/४००-१०२

(ख) स उपयोगो द्विविधः साकारोऽनाकार इच (तत्त्वा-भा २/९

१७. वही. २४/१००-१०२

१८. द्रव्यसंग्रह गा. २

१९. पञ्चास्तिकाय गा. ९९

२०. आदिपुराण २०/९२

२१. समयसार गा. १०७

२२. वही गा. ८३

२३. (क) तत्त्वार्थभाष्याधिगम ५/१६ (ख)

२४.

२५. नियमसार गा. १८१

२६. आदिपुराण २४

२७. कवि पुष्पदंत महापुराण—११/२९

द्रव्यसंग्रह—१४

२८. अष्टपाहुड-मोक्षपाहुड गा. ५

‘अक्खाणि बहिरप्पा’

२९. वही. गा. ५

३०. वही गा. ५

३१. वही—५

३२. जैनदर्शन मनन और मीमांसा—मुनि नथमल

पृ. २२५

३३. (क) योगप्रदीप पृ. ८, प्रवचनसार गा.

१५ एवं १९

३४. समयसार गा. ७४

गा. ६९-७०

जीवणिवद्धा एए

अधुव अणिच्चा तहा असरणा ।

दुक्खा दुक्खफला ति य

णादूण णिवत्तए तेहि ॥

३५. मंगलविजय-योगप्रदीप पृ. ८

३६. वही—

३७. (क) वही (ख) मोक्षप्राभृत गा. ५०

(ग) प्रवचनसार गा. ७

(क) चरणं हवइ स धम्मो धम्मो सो हवइ

अप्पसमभावो ।

सो रागदोसरहिओ जीवस्स

अणणपरिणामो ॥

(ग) चारितं खलु धम्मो धम्मो जो सो

समो त्ति णिद्धिओ ।

मोहक्खोहविहीणो परिणामो अप्पणो

हु समो ॥

३८. समयसार—गा. ७६-७७ ‘णवि परिणमइ

ण गिण्हइ उप्पज्जइ ण परदन्वपज्जाए ।’

३९.

४०. (क) प्रमाणनयतत्त्वालोक । (ख) न्याय-

विनिश्चय—१/४ “आत्मा हि स्व-पर-

प्रकाशरूपः”

४१. समयसार—गा. ९-११

४२. प्रवचनसार—गा. १० “णत्थि विणा

परिणामं अत्थो अत्थं विणेह परिणामो ।”

४३. (क) पञ्चास्तिकाय गा. ५३

(ख) कुन्दकुन्दभारती पृ. १२-१३

“(१) : साद्यनन्ताः, (२) जीवभावतः

क्षायिको भावस्तस्मात् (३) अनन्ता विनाशरहिताः,

अथवा द्रव्यस्वभावगणनया पुनरनन्ताः । सान्ता-

नंतशब्दयोर्द्वितीयव्याख्यानं क्रियते सहान्तेन

संसार-विनाशेन वर्तन्ते सान्ता भव्याः, न

विद्यतेऽन्तः संसार-विनाशो येषां ते पुनरनन्ता

अभव्याः ते च अभव्या अनन्त-संख्यास्तेभ्योऽपि

भव्या अनन्तगुणसंख्यास्तेभ्योऽप्यभव्य-समाने

भव्या अनन्तगुणा इति ।” जः वृ.

“बहुसुदअत्थेसु वित्थिष्णा”

शास्त्रोंमें पुनर्जन्म

—डॉ. (कु.) सत्यभामा श्रीवास्तव
लखनऊ

उदात्त भावना

धर्म अपने में एक व्यापक शब्द है, जो सामने आते ही किसी जाति या समाज के जीवन की भूमिका तथा उसका इतिहास प्रस्तुत करने में समर्थ होता है। 'धर्म' शब्द में जाति-विशेष की सभ्यता, संस्कृति, आचार-विचार, रहन-सहन, रीति-रिवाज तथा जीवन प्रणाली की प्रक्रिया और निदर्शन प्रस्तुत होता है। 'धारणात् धर्म इत्याहुः' के अनुसार धर्म जीवन का मूलाधार है। इसी से मनुष्य को प्रेरणा और प्रकाश उपलब्ध होता है। धर्म जीवन की गतिविधि और प्रगति में सहायक होता है। धर्म का क्षेत्र संकुचित न होकर अपितु विशद, महान् और उदात्त भावना से प्रकाशित होता है।

कर्म एवं पुनर्जन्म का सिद्धान्त भारतीय धर्म और दर्शन के मौलिक-सिद्धान्तों में परिगणित है। शरीर की मृत्यु हो जाने पर मनुष्य का क्या होता है? यह प्रश्न प्रायः सभी व्यक्तियों के अन्त में उठा करता है। यह एक विशाल विषय है, जिसने सभी हिंदुओं, जैनों तथा बौद्धों को प्रभावित किया है।

प्राचीन-काल में बहुत से देश पुनर्जन्म में विश्वास करते थे। हेरोडोटस का कथन है कि कुछ यूनानियों ने उस सिद्धान्त का प्रयोग अपना समझ कर किया, किन्तु सर्वप्रथम मिस्र देशके निवासियों ने ऐसा कहा कि मानव आत्मा अजर-अमर है, और शरीर की मृत्यु के उपरान्त वह किसी अन्य जीवित-वस्तु में, जो जन्म लेने वाली होती है, प्रवेश कर जाता है। प्लेटो ने भी आत्मा के पूर्वजन्म और उत्तर-जन्म में विश्वास किया है।

पुनर्जन्म-सम्बन्धी सभी विश्वासों के साथ कुछ सम्भावनाएं चलती हैं, यथा—(१) मनुष्य की एक आत्मा होती है जो नित्य और भौतिक शरीर से पृथक् है। (२) अन्य जीवों, जैसे-पशुओं, औषधियों एवं निर्जीव पदार्थों में भी आत्मतत्त्व होता है। (३) मनुष्य एवं निम्न-स्तर के पशुओं की आत्मा एक भौतिक-शरीर से दूसरे में प्रविष्ट हो जा सकती है (४) आत्मा कर्म करने वाला एवं दुःख को सहने वाला होता है। कर्म के अनुसार ही मनुष्य पुनर्जन्म ग्रहण करता है। ऋग्वेद में अग्नि से प्रार्थना की गई है कि वह मृत-व्याक्तियों

को उन लोगों के लोक में ले जाये, जिन्होंने अच्छे कर्म किये हैं। इस प्रकार अमरत्व के लिए सभी देवों की स्तुति की गयी है। यथा—अग्नि की, मरुत् की, मित्र और वरुण की, विश्वदेव की तथा सोम की, किन्तु दुष्कृत्य करने वालों के लिए ऋग्वेद में कुछ नहीं कहा गया है। (१)

सत्कर्मों के फल की अवधारणा

ब्राह्मण-ग्रन्थों में सत्कर्मों के फलों एवं दुष्कर्मों के प्रतिकार के विषय में पर्याप्त वर्णन हुआ है। शतपथ-ब्राह्मण में प्रतिकार की भावना का व्यक्तीकरण हुआ है। (२)

शतपथ-ब्राह्मण के काल तक यह धारणा बँध चुकी थी जो व्यक्ति एक जीवन में दुष्कृत्य करता है, वह दूसरे जीवन में उसी व्यक्ति द्वारा, जिसका अविद्या-शरीर वह किये रहता है, दुष्कृत्य का प्रतिकार प्राप्त करता है। शतपथ-ब्राह्मण में आया है कि—जो व्यक्ति इस आत्मा को जानते हैं, या जो पवित्र कर्म करते हैं, वे पुनः मरने के उपरान्त इस लोक में आते हैं, और आने के उपरान्त अमरता को प्राप्त करते हैं, किन्तु वे लोग जो इसे नहीं जानते या इस पवित्र कर्म का सम्पादन नहीं करते, मरणोपरान्त पुनर्जीवन प्राप्त करते हैं और वे मृत्यु का ग्रास बार-बार बनते हैं। तैत्तिरीय-ब्राह्मण में आया है कि मृत्यु ने नचिकेता को तीन वर दिये जिनमें तीसरा कठोपनिषद् से भिन्न है। वह तीसरा वरदान यह है कि “मैं ‘पुनर्मृत्यु’ को किस प्रकार दूर करूँ, इसकी मुझसे धोषणा करो।”

मनुष्य अपने कर्मों एवं आचरण से अपने निर्मल-भविष्य का निर्माण करता है, जो जैसा आचरण करता है, वह वैसा ही होगा, अच्छे-कर्मों वाला अच्छा जन्म पायेगा, दुष्कर्मों-वाला बुरा जन्म पायेगा। पुण्य-कर्मों से पुण्य होता है, दुष्कर्मों से बुरा। (३)

जिस प्रकार एक झिनगा घास के एक अङ्कुर के शिखाग्र पर पहुँचने के उपरान्त दूसरे अङ्कुर के पास पहुँचने की गति में रत रहना है, उसकी ओर अपने को खींच लेता है और उस पर अपने को अवस्थित कर लेता है उसी प्रकार यह आत्मा मृत्यु पर अपने शरीर को त्याग कर, अविद्या को हटाता हुआ, दूसरे शरीर की ओर पहुँचता हुआ उसकी ओर अपने को खींच लेता है और उसी में अपने को अवस्थित कर लेता है। (४)

इससे स्पष्ट हो जाता है कि इस जीवन में किये गये कर्म एवं आचरण मनुष्य के भावी-जीवन का निर्माण करने वाले होते हैं और वर्तमान-जीवन अतीत जीवन में किये गये कर्मों या व्यवहार का फल है, किन्तु कर्म एवं आचरण मानव की इच्छा शक्ति पर निर्भर करते हैं और यह इच्छा कामनाओं के कारण ही जागृत होती है। मनुष्य की अनेक कामनायें हो सकती हैं, वह उनमें से कुछ को दबा सकता है, किन्तु कुछ कामनाओं की निष्पत्ति अथवा-सिद्धि के लिए वह सङ्कल्प ले सकता है। अतः कामनायें संकल्प या इच्छा, कर्मों एवं आचरण का

आधारस्तम्भ है और अन्ततोगत्वा वही जन्म एवं मरणों के चक्र के मूल में भी है।

शरीर के मरणोपरान्त क्या होता है, यह तीन सम्भावनाओं को जन्म देता है—

१. सम्पूर्ण विलोप
२. स्वर्ग या नरक में फल भोगना
३. पुनर्जन्म

पुण्य-कर्मों का सम्पादन करने वाला स्वर्ग का भोग करता है और दुष्कर्म करने वाला व्यक्ति नरक का भोग करता है इस प्रकार कर्म ही पुनर्जन्म का कारण है

जो व्यक्ति आत्मा की अमरता में विश्वास नहीं करते हैं वे प्रथम-मत में आस्था रखते हैं। जो लोग केवल ईश्वर, स्वर्ग एवं नरक में विश्वास करते हैं उनमें बहुत से लोग आत्मा के पूर्वअस्तित्व में विश्वास न करके दूसरे अस्तित्व में विश्वास करते हैं।

वे० सू० (वेदान्तसूत्र) में पुनर्जन्म के सिद्धान्त के विषय में महत्त्वपूर्ण बातें आयी हैं। विरोधी कहता है— 'यह कहना कि ईश्वर संसार का कारण है, युक्तिसङ्गत नहीं प्रतीत होता। इस पर उत्तर पक्ष कहता है— यदि ईश्वर ने संसार में वैषम्य की रचना केवल अपने मन से की होती, तथा किसी अन्य बात पर विचार न किया होता तो निःसन्देह उस पर असमान-व्यवहार का अभियोग लगाया जाता। ईश्वर पशुओं, मनुष्यों एवं देवों की रचना का एकमात्र कारण है, जो विषमता दृष्टिगोचर होती है, वह विभिन्न-जीवों की अपनी-अपनी

विशिष्ट वृत्तियों एवं शक्तियों पर निर्भर करती है। (५)

कर्म एवं पुनर्जन्म के विषय में अति प्राचीन काल से ही लोगों का मन प्रभावित था। आपस्तम्ब-धर्मसूत्र में कहा गया है कि विभिन्न-वर्णों के लोग अपने-अपने व्यवस्थित कर्मों के सम्पादन से अपरिमित सुख का भोग करते हैं। कर्मफल शेष रह जाने के कारण ही वे इस लोक में पुनः जन्म ग्रहण करते हैं और यथोचित कुल, रूप, वर्ण, बल, बुद्धि, प्रज्ञा, सम्पत्ति के साथ जन्म लेते हैं, धर्मानुष्ठान का लाभ उठाते हैं। यही नियम दुष्कर्मियों के लिए भी प्रयुक्त होता है। कर्म-सिद्धान्त तीन बातों पर विशेष रूप से बल देता है— (१) यह वर्तमान अस्तित्व को अतीत अस्तित्व में किये गये कर्मों का फल मानता है। (२) दुष्कर्म का नाश सत्कर्म से नहीं हो सकता, दुष्कर्मों का फल तो भोगना ही है। (३) दुष्कर्म के लिए जो दण्ड होता है, वह व्यक्तिगत अथवा स्वयं होने वाला होता है। कर्म सिद्धान्त ही हमें पुनर्जन्म के सिद्धान्त की ओर ले जाता है। एक व्यक्ति के कर्मों का फल वर्तमान जीवन में नहीं भी घटित हो सकता— दुष्कर्म अपना फल गौ के समान तुरन्त ही नहीं उपस्थित कर देता अपितु शनैः शनैः वह अपने कर्ता के जड़ को समाप्त कर डालता है। (६)

वेदान्त सूत्रमें कहा गया है कि सभी मनुष्य चन्द्रलोक में नहीं जाते, केवल वे लोग ही जाते हैं जो लोग यज्ञ या जनकल्याण के कार्यों को सम्पादित नहीं करते, इसके सिवायके

नरक की यातनाओं को भोगने के लिए यमलोक जाते हैं और तदुपरान्त इस पृथ्वी पर लौट आते हैं। (७) जो श्रद्धा एवं तप के मार्ग का अनुकरण करते हैं, वे देवयान मार्ग से जाते हैं और जो यज्ञ, दान एवं जनकल्याण के कर्मों का सम्पादन करते हैं वे पितृयाण मार्ग से जाते हैं, (८) और जो इन दोनों में से किसी भी मार्ग का अनुसरण नहीं करते वे तीसरे स्थल पर जाते हैं, और कीड़े, मकोड़े आदि की योनि में जन्म ग्रहण करते हैं। कठोपनिषद् में भी कहा गया है— जो व्यक्ति अविज्ञानवान है, मन को संयमित न रखने वाला है, जो सदा अपवित्र रहने वाला है उसे वह सर्वोच्च पद प्राप्त नहीं होता और वह आवागमन के चक्र में पड़ा रहता है। (९)

भगवद्गीता में भी भगवान् श्रीकृष्ण द्वारा यह कहा गया है कि योग के मार्ग में जो व्यक्ति श्रद्धापूर्वक व्यवसाय करता है। वह व्यर्थ नहीं जाता, भले ही उसका फल उसे तत्काल न प्राप्त हो। ऐसा व्यक्ति जो पूर्णता प्राप्ति में असफल हो जाता है, किसी बुरे अन्त को नहीं प्राप्त होता, वह सदाचारी लोगों के लोकों को जाता है और वहां पर बहुत वर्षों तक निवास करता है। समुद्र एवं पवित्र लोगों के घरों में जन्म लेता है और सभी पापों से मुक्त हो कर परम पद को प्राप्त करता है। (१०)

एक अन्य स्थल पर भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा है— मेरे बहुत से जीवन हैं जो बीत चुके हैं और तुम्हारे भी। मैं उन सभी को जानता हूँ, किन्तु तुम नहीं जानते। (११)

इसी प्रकार द्रौपदी और युधिष्ठिर के वार्तालाप से पुनर्जन्म विषयक धारणा को पुष्टि मिलती है— युधिष्ठिर ने कौरवों के साथ द्यूतक्रीडा में सर्वस्व खो दिया था और वन में कष्टपूर्ण जीवन यापन कर रहे थे। द्रौपदी को इस बात का आश्चर्य था कि युधिष्ठिर जैसे सत्यवादी, उदार और कर्तव्यनिष्ठ व्यक्ति किस प्रकार द्यूत जैसे निकृष्ट कार्य में प्रवृत्त हुए। भगवान् समस्त जीवों के साथ माता-पिता का समान व्यवहार नहीं करता। उसे कष्ट हुआ कि सदाचारी व्यक्ति दुःख भोग रहे हैं, और दुराचारी लोग आनन्दपूर्वक जीवन यापन कर रहे हैं। इस पर युधिष्ठिर ने द्रौपदी से कहा कि मैंने दान किये, यज्ञ किये, कर्म किये, किन्तु इस लिए नहीं कि उसका पुरस्कार मुझे मिले अपितु उन्हें सम्पादित करना अपना कर्तव्य माना और अन्त में यही निष्कर्ष निकाला कि व्यक्ति जो कुछ भी प्राप्त करता है वह उसके पूर्वजन्मों का फल है।

कर्म एवं पुनर्जन्म के सिद्धान्त से हमारा हिन्दु-समाज पूर्णतया प्रभावित है। रघुवंश में इस प्रकार का वर्णन प्राप्त होता है

जब राम वामन के आश्रम में पहुँचे तो वे मन से अस्थिर हो गये, वामन के रूप में अपने कर्मों का स्मरण नहीं कर सके। इसी प्रकार शाकुन्तल के सप्तम अंक में जब शाकुन्तला और दुष्यन्त का पुनर्मिलन होता है तो शाकुन्तला अपने पति दुष्यन्त के पूर्वत्याग की और सङ्केत कर कहती है कि— अवश्य ही उस समय मेरे दुष्कर्मों ने सुकृत्यों को प्रतिबंधित किया होगा और वे स्वयं प्रतिफलित हुए।

हम अपने वर्तमान-जीवन की कतिपय समस्याओं में भी पुनर्जन्म-सम्बन्धी धारणाओं का अवलोकन कर सकते हैं। उदाहरणार्थ जब दो अनजान व्यक्ति एक दूसरे से मिलते हैं तो उनमें मित्रता एवं वैर की भावना क्यों उमड़ पड़ती है? इससे यह कल्पना मन में आती है कि सम्भवतः पूर्वजन्म में वे एक दूसरे के मित्र या दुश्मन रहे हैं। इसी प्रकार देखने में आता है कि कुछ लोग बिना किसी योग्यता के आनन्दोपभोग करते हैं और कुछ लोग योग्यता रहते हुए भी कष्टमय जीवन व्यतीत करते हैं। इससे हम यह मानने को विवश हो जाते हैं कि पूर्वजन्म के कर्मों का ही यह परिणाम है। अन्य उदाहरण जैसे—कभी-कभी एक दरिद्र व्यक्ति राजा हो जाता है और अपनी प्रतिभा और योग्यता के बल पर लोगों को आश्चर्यचकित कर देता है। सम्भवतः इन सब के मूल में पूर्वजन्म के कर्म और संस्कार हैं।

रामायण की भी यह मान्यता है कि वर्तमान-जीवन की चिन्ता या दुःख अतीत जीवन या पूर्वजन्म में किये गये ऐसे ही कर्मों का परिणाम है। कैकेयी की वरयाचना पर दशरथ द्वारा राम को वनवास दिये जाने पर राम की माता कौशल्या विलाप करती हुई कहती हैं—मैं विश्वास करती हूँ कि मैंने पूर्वजन्म में बहुत से लोगों को उनके पुत्रों से दूर कर दिया होगा या जीवित-प्राणियों को हानि पहुँचाई होगी, इसी से यह दुःख मुझ पर आ पड़ा है।

पुराणों में भी सद् एवं असद् कर्मों की महत्ता पर बल दिया गया है। नारदीय

पुराण (उत्तरभाग) के अनुसार अच्छे या बुरे कर्मों का फल भोगना पड़ता है, जब तक कर्म का नाश नहीं हो जाता। सैकड़ों जीवन के उपरांत भी कर्म का नाश नहीं होता। (१२)

मनुष्य अपने कर्मों द्वारा देवता बन सकता है या मानव बन सकता है, पशु या पक्षी, क्षुद्रजीव या स्थावर बन सकता है। अपनी शक्ति या सन्तान की उत्पत्ति से कोई व्यक्ति पूर्वजन्म में किये गये कर्मों के प्रभावों को दूर नहीं कर सकता। (१३)

उपनिषद् ग्रन्थों में पुनर्जन्म सम्बन्धी दो महत्पूर्ण सिद्धान्तों का प्रतिपादन किया गया है—(१) जीवात्मा एवं परमब्रह्म की अभिन्नता (२) व्यक्ति के कर्तव्यों एवं आचरण पर आत्मा का आवागमन (पुनर्जन्म) निर्भर करता है। उपनिषद् का यह सिद्धान्त है कि व्यक्ति को अच्छे या बुरे कर्मों का फल अवश्य भोगना पड़ता है। गौतमधर्मसूत्र में कहा गया है—कि पापों के शमन हेतु प्रायश्चित्तों के विषय में दो मत हैं—जिनमें एक यह है कि पापों के लिए प्रायश्चित्त नहीं किया जाना चाहिए क्योंकि जब तक उनके फलों को भोग नहीं लिया जाता, उसका नाश नहीं होता और दूसरा मत है कि जो अश्वमेध यज्ञ करता है। वह सभी पापों यहाँ तक कि ब्रह्महत्या को भी लांघ जाता है। (१४)

महापातकी लोग बहुत वर्षों तक घोर नरक में रह कर अनेक जन्म प्राप्त करते हैं। ब्रह्म हत्यारा, कुत्ता, सूअर, गधा, ऊँट, कौआ, बकरी, भेड़, हरिण, पक्षी एवं चाण्डाल के जन्मों को प्राप्त करता है। सुरा-पान करने

वाला ब्राह्मण मकड़ों, पतङ्गों, मल खाने वाले पक्षियों, मांस-भक्षी पशुओं के विभिन्न जन्मों को पाता है। ब्राह्मण के सोने को चुराने वाला ब्राह्मण मकड़ों, सर्पों, छिपकलियों, जलचरों और निशाचर योनियों में सैकड़ों बार जन्म ग्रहण करता है। गुरु के पर्यंक को अपवित्र करने वाला, घासों, गुल्मों, लताओं, मांस-भक्षी पशुओं, फणिधरों तथा व्याघ्र जैसे क्रूर पशुओं की योनियों में सैकड़ों बार जन्म ग्रहण करते हैं। लोगों की हत्या करने वाले व्यक्ति कच्चा मांस खाने वाले योनि में जन्म लेते हैं। निषिद्ध भोजन करने वाला व्यक्ति कीट होता है, जो चोरी करते हैं वे अपनी जाति के जीवों को खा डालते हैं। जो लोग हीन-जाति के नाटियों के साथ सम्भोग करते हैं, वे प्रेत होते हैं, दूसरों की पत्नीयों के साथ सम्भोग करने वाला, ब्राह्मणों की सम्पत्ति का अपहरण करने वाला ब्रह्मराक्षस होता है, अन्न चुराने वाला ब्राह्मण चूहा होता है, मधु चुराने वाला डंक मारने वाला जीव होता है, मीठा रस चुराने वाला कुत्ते की योनि में जन्म लेता है। इसी प्रकार जो नारियां उपरोक्त प्रकार की चोरी करती हैं, वे भी पातकी होती हैं। इस प्रकार स्पष्ट हो जाता है कि पाप-कर्मों को भोगने के लिए व्यक्ति को पुनर्जन्म ग्रहण करना पड़ता है।

कर्म का सिद्धान्त यह स्पष्ट करता है कि सद् और असद् कर्म एक दूसरे पर स्थानान्तरित नहीं हो सकते और न कोई व्यक्ति किसी अन्य के पापों को भोग सकता

है, किन्तु ऋग्वेद में एक स्थल पर आया है कि ईश्वर पिताओं के पापों के कारण उनके पुत्रों को दलित कर सकता है। भगवद्गीता में कहा गया है—कि नेत्र, मन, वचन और कर्म इन चार प्रकारों से व्यक्ति जो कुछ करता है वह वैसा ही फल पाता है। दूसरे द्वारा किये गये अच्छे या बुरे कर्म के फल को अन्य व्यक्ति नहीं भोगता, व्यक्ति वही पाता है जो स्वयं करता है। (१५)

गौतम धर्मसूत्र में कहा गया है कि राजा को शास्त्र में वर्णित-विधियों से वर्णों एवं आश्रमों की रक्षा करनी चाहिए, क्योंकि राजा को उनके द्वारा किये गये धर्म का अंश प्राप्त होता है। मनुस्मृति में कहा गया है कि वह राजा जो प्रजा की रक्षा में तत्पर रहता है, प्रजा के आध्यात्मिक पुण्य का छठा भाग प्राप्त करता है, यदि ऐसा नहीं करता है तो उनके पाप का छठा भाग प्राप्त करता है। शाकुन्तल में भी इसी प्रकार का वर्णन हुआ है। (१६)

पति-पत्नी के विषय में धर्मशास्त्रों में वर्णित विचारों से भी पुनर्जन्म विषयक धारणाओं की पुष्टि होती है। मनुस्मृति में कहा गया है—पति से मिथ्या व्यवहार करके पत्नी इस जीवन में तो निन्दा का पात्र बनती ही है, मरणोपरान्त वह लोमड़ी की योनि में जन्म लेती है, और कुछ रोग जैसे भयंकर रोग से ग्रसित होती है। मन, वचन एवं कर्म में संयमित नारी अपने आचरण द्वारा इस जीवन में सर्वोच्च यश अर्जन करती है और परलोक में पति के साथ निवास करती है। (१७)

भट्ट वामदेव कृत 'जन्म-मरण विचार' में, जो काश्मीर के शैव-सम्प्रदाय से सम्बन्धित

है, तीन शिवशक्तियों का वर्णन है—१. चित्शक्ति (जो प्रकाश या चेतना के समान है) २. स्वा-तन्त्र्य एवं ३. आनन्दशक्ति । जब शरीर का यन्त्र टूट जाता है, तो चेतना प्राण पर अवरोध करके आतिवाहिक शरीर द्वारा दूसरे शरीर में ले जाई जाती है । इसमें कहा गया है कि सभी मनुष्य मुक्ति नहीं पाते, किन्तु वे, जो दीक्षा, मन्दिरों एवं सत्यज्ञान को वृणा की दृष्टि से देखते हैं, नरक में पड़ते हैं ।

समस्त मानवीय-कियाओं के मूल में प्रारब्ध, संस्कार एवं प्रयत्न पाये जाते हैं । देहपात के उपरान्त परमेश्वर सञ्चित पुण्य एवं पाप का फल देना आरम्भ कर देता है और उममें जो प्रबल होता है, उसी के अनुसार यथोचित शरीर का आरम्भ कर देता है । जब मिश्र अर्थात् अच्छे-बुरे कर्म अत्यधिक प्रबल होते हैं, तो व्यवित ब्राह्मण-कुल में जन्म लेता है, जब पाप-कर्म अधिक प्रबल होता है जो तिर्यक् योनि-में तथा जब पुण्य कर्म प्रबल होता है जो देवत्व को प्राप्त होता है ।

कतिपय-विद्वानां ने कर्म एवं पुनर्जन्म के सिद्धान्त के विरोध में अपना मत दिया है । पिंगिल पैरिसन के अनुसार पूर्वजीवन की कोई स्मृति नहीं होती, बिना स्मरण के अमरता व्यर्थ है । कैननस्ट्रीटर ने कहा है—क्या कोई व्यक्ति अपने जीवन के प्रथम दो वर्षों की बातें स्मरण कर लेता है ? अति वृद्ध हो जाने पर लोग अपने पौत्रों के नाम ठीक से स्मरण नहीं कर पाते । अपने गत जीवन में दस वर्ष पूर्व क्या किया ? वास्तविक रूप से यह सारी

बातें स्मरण नहीं रह जातीं । यदि अतीत जीवन की सभी बातें स्मरण होने लगें तो हमारा मन व्यामोह में पड़ जाय । पुनर्जन्म के सिद्धान्त को मानने वालों का कथन है कर्म एवं पुनर्जन्म के सिद्धान्त में विश्वास करने से लोग मानवीय-दुःख के प्रति क्रूर हो जायेंगे और किसी दुःखित-व्यक्ति को सहायता नहीं करेंगे । वे सोचेंगे कि दुःख तो पूर्वजन्मों का फल है ।

किन्तु कतिपय-विरोधों के होते हुए भी शास्त्रों, धार्मिक मान्यताओं तथा दार्शनिक विचारधाराओं के अध्ययन से पुनर्जन्म विषयक धारणा युक्तिसङ्गत प्रतीत होती है । इसी प्रसङ्ग में कठोपनिषद् का एक मन्त्र दर्शनीय है—कि मृत्यु के पश्चात् कुछ लोग वृक्ष के तने हो जाते हैं और कुछ लोग विभिन्न शरीर धारण करते हैं । यह सब उनके कर्म पर निर्भर होता है । (१२)

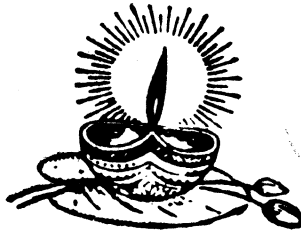
गीता के दूसरे अध्याय में देही अर्थात् जीवात्मा को अजन्मा, अमृत, नित्य, शाश्वत और पुराण कहा गया है । शरीर नष्ट होता है, किन्तु शरीरी (आत्मा) नहीं । जिस प्रकार पुराने कपड़े बदल कर हम नये कपड़े पहन लेते हैं, वैसी ही जीवात्मा एक शरीर का परित्याग कर दूसरा शरीर धारण कर लेता है ।

इस प्रकार अनेक प्रमाणों से यह स्पष्ट हो जाता है पुनर्जन्म विषयक धारणा शाश्वत एवं सत्य है । जो लोग इसे नहीं मानते वे अज्ञानतावश ही ऐसा कहते हैं ।

समाप्त

सन्दर्भ

१. तामिर्वहैनं सुकृताम् अलोकम् ।—ऋग्वेद
(१०-१६-४)
२. एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते । स यद्वा
अस्मिँल्लोके पुरुषोन्नमत्ति तदेनम मुष्मिँल्लोके
प्रत्यत्ति ।—शतपथ ब्राह्मण (१२-१-१-१)
३. वृहदारण्यकोपनिषद् (४-४-५-६)
४. वही. (४-४-३)
५. आपस्तम्बधर्मसूत्र (२-१-२-२-३)
६. नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।
शनैश्वर्तमानस्तु कर्तुर्भूलानि कृन्तति ।
—मनुस्मृति (४-१६२)
७. वेदान्तसूत्र (३-१-१३-१६)
८. छीन्दोग्योपनिषद् (५-१०-३)
९. यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्क—सदाऽशुचि ।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥
—कठोपनिषद् ३-६
१०. भगवद् गीता (६-४०)
११. वही (४-५)
१२. नारदीय पुराण, उत्तर भाग (२९-१८)
१३. पद्मपुराण (२-८१-१२)
१४. गौतम धर्मसूत्र (१९-३-१०)
१५. भगवद्गीता, शान्तिपर्व (१५३-३८)
१६. यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।
तपः षड्भागमक्षय्यं दद्यात्पारण्यका हि नः ॥
—अभिज्ञान शाकुन्तलम् २-१३
१७. मनुस्मृति (५-१-६४)
१८. कठोपनिषद् (५-६-७)

मानव की बुद्धि की सीमायें काफी पर्याप्त होने पर भी भौतिकवाद के उन्माद में कमी कमी मानव अपने आपको प्रकृति के सनातन सत्त्यों का मार्मिक ज्ञाता बनने का दावा करता है ।

वर्तमान युग में विज्ञानवाद की चकाचौंध में समझदारी—विचारशीलता पर कुछ आवरण—सा आ जानेसे मानव की धूमिल धारणाएँ पनप कर मानव के प्राकृतिक विकास को अवरोध पहुंचा रही हैं ।

पृथ्वी-भ्रमण के निषेधक कुछ वैज्ञानिक कारण

ले. डो. रुद्रदेव त्रिपाठी M.A.PH.D. D.LIT. दिल्ली-जयपुर

भूगोल-विज्ञान के परिशीलन की प्रक्रिया मानव-मास्तिष्क की एक अनूठी उपज है, जो कि बहुत ही प्राचीन-काल से निरन्तर चलती आ रही है ।

इस परिशीलन की दिशा में किये गये और किये जा रहे प्रयासों का एक विस्तृत इतिहास है, जिसे ज्ञान और विज्ञान की दोनों दृष्टियों से देखा गया है ।

प्राचीन-महर्षि पृथ्वी को अचल ही मानते थे और उनकी इस धारणा के अनुरूप ही पृथ्वी के पर्यायवाची नामों में 'अचला, स्थिरा, ध्रुवा' आदि नामों से सम्बोधित करने की परम्परा चलती रही ।

कुछ वर्षों विज्ञान का आश्रय ले कर अनुसन्धान की प्रवृत्ति चल पड़ी और उसके सहारे अनेक भौतिक-साधनों में नवीनता आई ।

जनजीवन के लिये सुखसुविधाओं का आधार विज्ञान ही बन गया । तभी से विज्ञान के नाम पर विज्ञानवाद ने भी अपने चरण बढ़ाये और आज यह परिस्थिति है कि—

विज्ञानवाद-प्रचारित भ्रमणापूर्ण धारणायें 'प्रेस-प्लेटफार्म' के बल पर सुगंधजनों के मानव-मास्तिष्क में ठोस सत्य के रूपमें परिणत हो पाई है

जिनका रहस्योद्घाटन करना आज समय आ गया है

नमूने के तौर पर 'पृथ्वी घूमती है' इस चीज के सामने विज्ञानकी कुछ नई शोधों में से प्रमुख शोधरूप श्री वॉन एवन बेल्स (तीन किरणोत्सर्गी पट्टे) की बात.

पाठकों के सामने प्रस्तुत की नारदी हैं.

पृथ्वी से उपर उठने पर वातावरण की परिस्थिति वैज्ञानियों के मतव्यानुसार निम्न प्रकार मानी जाती है :

पृथ्वी से ७ से १८ किलोमीटर तक बादल, कुहरा, पवन आदि होते हैं । यहाँ तक ८० प्रतिशत हवा होती है ।

२० से ३० किलोमीटर तक पतली हवा होती है ।

३० से ८० किलोमीटर तक वातावरण ठण्डा होता जाता है ।

इसके उपरांत तीन (वान एवन बेल्ट) किरणोत्सर्गी पट्टे पृथ्वी को अंगूठी के समान घेरे हुए हैं ।

(१) पहला पट्टा पृथ्वी की ५०० से ६०० किलोमीटर की ऊँचाई तक घेरे हुए है । किसी स्थान पर वह ३०० किलोमीटर जितना नीचा भी है ।

(२) दूसरा पट्टा पृथ्वी से ४० से ६० हजार किलोमीटर ऊँचा है । उसके इलेक्ट्रॉन की शक्ति पहले पट्टे की अपेक्षा एक हजार गुना कम है ।

(३) तीसरा पट्टा पृथ्वी से लगभग १ लाख किलोमीटर ऊँचा है ।

ये तीनों पट्टे मुख्यतः सूर्य में से निकलते हुए कौस्मिक किरणों के पृथ्वी के वातावरण में प्रविष्ट होती हुई प्रक्रिया द्वारा होने वाले रूपान्तर से बने हुए होते हैं ।

पहले की अपेक्षा दूसरे पट्टे की इलेक्ट्रॉन शक्ति हजारों भाग जितनी है । जिससे वह पहले पट्टे से अधिक दूर-स्थित है ।

तीसरा पट्टा दूसरे पट्टे की अपेक्षा बहुत दूरी पर स्थित है, जिससे उसकी शक्ति दूसरे पट्टे की अपेक्षा से भी बहुत कम होनी चाहिये ।

इस प्रकार सूर्य में से आते हुए कौस्मिक किरणों को पृथ्वी अपने चुम्बकीय-बल द्वारा भी किरणों की शक्ति की असमानता से न्यूनाधिक रूपमें अपनी ओर आकृष्ट कर सकती है ।

परन्तु न्यूनाधिक-शक्तिवाली सभी किरणों को एक समानान्तर तक आकृष्ट नहीं कर

सकती । परन्तु किरणों की शक्ति के अनुपात में ही न्यूनाधिक-अनुपात से आकर्षित कर सकती है ।

इस प्रकार पृथ्वी का तथाकथित गुरुत्वाकर्षण-बल अथवा चुम्बकीय-शक्ति किसी भी पदार्थ पर पदार्थगत घनत्व के अनुपात में (कौस्मिक किरणों को उसकी शक्ति की समता में) न्यूनाधिक प्रमाण में ही आकर्षण कर सकती है ।

पदार्थ के घनत्व की समता में न्यूनाधिक आकर्षण कर सकनेवाली पृथ्वी का गुरुत्वाकर्षण बल पृथ्वी जब सूर्य के आसपास प्रदक्षिणा करती हुई दौड़ती रहती है, तो न्यूनाधिक घनत्ववाले पदार्थों को एक-समान शक्ति से अपनी दौड़ के साथ-साथ दौड़ा नहीं सकती और इसी से अधिक घनत्ववाले पदार्थों की अपेक्षा कम घनत्ववाले पदार्थ पीछे रह जाते हैं ।

इसी प्रकार किरणोत्सर्गी पट्टे में रहने वाली कौस्मिक-किरणों को भी पृथ्वी अपनी वेगपूर्ण गति के साथ-साथ एक समान तेजी से खींचकर (दौड़ाकर) साथ नहीं ले जा सकती ।

और उपर्युक्त तीनों पट्टे एक एक की अपेक्षा अन्तर में भी बहुत दूर हैं ।

वैज्ञानिकों का अनुमान है कि....पृथ्वी और पदार्थ में जितना अन्तर अधिक दूर होता है उतना ही गुरुत्वाकर्षण बल भी कम होता जाता है ।”

ऐसा होने से पहले पट्टे की किरणों से कम शक्तिवाली और अधिक दूरी पर स्थित

दूसरे पट्टे की किरणों पर पृथ्वी का चुम्बकीय बल कम होने से दूसरे की अपेक्षा तीसरे पट्टे को भी कम-शक्ति से आकर्षण कर सकता है ।

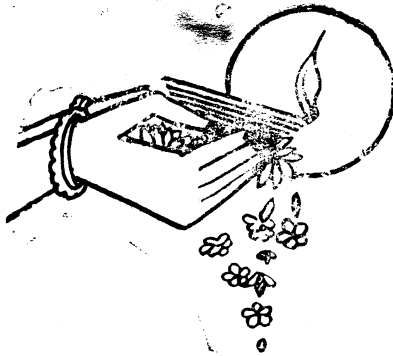
और इसीसे पृथ्वी सूर्य के आसपास प्रदक्षिणा करते समय एक जैसे बल से आकर्षण नहीं कर सकने के फलस्वरूप पास के वायुवाले वातावरण तथा वायुरहित दूर के वातावरण में स्थित तीसरे पट्टे को एक जैसी तेज-गति से खींच नहीं सकती ।

जिससे पृथ्वी पहले पट्टे के बीच में से आगे निकल जाये । पहले पट्टे की अपेक्षा

दूसरा पट्टा उससे पीछे रह जाये और तीसरा पट्टा तो बहुत ही पीछे रह जाये, इसी कारण से पृथ्वी पर ये तीन पट्टे स्थिर रह नहीं सकते हैं ।

पृथ्वी सूर्य के आसपास प्रदक्षिणा नहीं करती हो तो ही पृथ्वी के निकट की ऊँचाई में स्थित स्थूल वायु के स्तर, ऊपर की पतली हवा के स्तर तथा उससे बहुत दूर एवं एक-एक से भी अत्यन्त दूर और एक-एक से कम शक्तिवाले किरणोत्सर्गी पट्टे पृथ्वी पर सदा के लिये टिक सकते हैं ।

यह बात प्रमाणित करती है कि “पृथ्वी सूर्य के आसपास नहीं घूमती है ।”

विज्ञानका विश्लेषण

धारणा अथवा मान्यता की मूलभूति कल्पना और लौकिक-प्रयास की परिणति से निर्मित होती है, जब कि वास्तविकता के लिये आत्म-प्रत्यय और अलौकिक-उपादानों का सबल सहयोग होता है ।

“चन्द्रलोक” भारतीय-शास्त्रों की दृष्टिमें

ले. विश्वनाथ मिश्र (प्राचार्य, राजकीय संस्कृत कालेज,) बीकानेर

आजके वैज्ञानिक—युग में वैज्ञानिकों की अन्वेषणशक्ति का यह परिणाम हुआ कि २१ जुलाई १९६९ को दो अमेरिकी अन्तरिक्षयात्री तथाकथित चांद (!) पर उतर कर कुछ दूर भ्रमण कर वहाँ से १०० पौण्ड मिट्टी और कुछ पाषाणखण्ड अपने साथ लेकर पृथ्वी पर सकुशल वापस आ गये।

चन्द्रयात्रियों द्वारा लाई गयी मिट्टी का परीक्षण करने के उपरान्त वैज्ञानिक जिस निष्कर्ष पर आये हैं उसका सारांश निम्न-लिखित है —

१ चन्द्रमा (!) पर की मिट्टी पृथ्वी के जीवों के लिये हानिकर नहीं है।

चन्द्रयात्री जब पृथ्वी पर आये तो उनका स्वागत तो किया गया परन्तु किसीको उनसे हाथ मिलानेका अवसर नहीं मिला।

क्योंकि वैज्ञानिकों को यह सन्देह था कि चन्द्रयात्रियों के साथ ऐसे जीवाणु तो नहीं आ गये हैं, जो पृथ्वी के जीवधारियों को क्षति पहुँचा सके।

इसलिये चन्द्रयात्रियों को कुछ दिन पृथक् रखा गया। जब चन्द्रमाकी चट्टानें एवं उसकी धूल का खटमल पर किये गये प्रयोग का कोई असर पड़ा दिखाई नहीं दिया, तब यह निश्चय किया गया कि चन्द्रमा (!) में कोई विषात्मक कीटाणु नहीं है।

२ चन्द्रमा (!) की चट्टान ४ अरब वर्ष पुरानी

अमेरिकी-वैज्ञानिकों ने यह मत प्रकट किया है कि अपोलो ११ के चन्द्रयात्री जो चांद (!) की चट्टानों के नमूने लाये हैं। वे २ अरब से ४ अरब ५० करोड वर्ष पुरानी हैं।

पृथ्वी पर जो प्राचीनतम पत्थर हैं उनकी अधिकतम अनुमानित आयु ३ अरब ३० करोड वर्ष पुरानी है।

इस प्रकार चांद (!) की मिट्टी पृथ्वी से १ अरब वर्ष से भी ज्यादा पुरानी सिद्ध होती है। इस प्रकार चन्द्रमा (!) पृथ्वी का ही एक टुकड़ा है। इस गलत-धारणा के सम्बन्ध में भ्रामक मोह सदा के लिये भंग हो जाना चाहिये।

३ चन्द्र और जल—चन्द्रमा (!) पर पानीके अस्तित्व-के विषय में वैज्ञानिकों में मत हैं।

कुछ वैज्ञानिकों का मत है कि चाहे थोड़ी ही मात्रा में हो, के चन्द्रमा (!) पर पानी है।

केलिफोर्निया इन्स्टीट्यूट आफ टेक्नालाजी के डो. सेम्युएल एसटीनने कहा—कि

“चन्द्रमा (!) से लाये गये नमूने के विश्लेषण से पता चलता है कि—

उन के प्रति दश लाख कणों में २० भाग हाइड्रोजन है।

इसलिए ये चांद (!) पर पानी की धूमिल संभावना है।”

इस के विपरीत डो. हेरल्ड उरे का विचार है कि—

“चांद (!) के नमूने से पानी का अस्तित्व वहाँ कतई सिद्ध नहीं होता।”

यही बात जीवन के सम्बन्ध में भी है की कई वैज्ञानिक कहते हैं कि “चन्द्रमा (!) पर जीवन और उस के लिए आवश्यक तत्त्व ही नहीं है।”

भारतीय-मनीषियों ने जिन्होंने जगत् के स्थूलतम पदार्थों से लेकर सूक्ष्मतम पदार्थों का गंभीर चिन्तन और निरूपण किया है, उन्होंने चन्द्र के विषय में भी पर्याप्त विचार किया है, जो आज के समय में बहुत ही महत्वपूर्ण एवं अनुसन्धेय है।

भारतीय-ज्योतिषशास्त्रने आज से हजारों वर्ष पूर्व अपनी आर्षप्रतिभा के बलसे यहां से लाखों मील दूर के ग्रहों का रूप, रंग, कक्षा और गतिका निरूपण कर दिया है, वह

आजके वैज्ञानिकों को नई से नई दिशा देने में पूर्ण सक्षम है।

शास्त्रीय-आधार पर हिन्दी विश्वभारती बीकानेर के चन्द्रानुसन्धानपरिषद् ने १९६६ में चन्द्र के सम्बन्ध में एक विज्ञप्ति प्रकाशित की थी। जिसमें निम्नलिखित बातों का उल्लेख था—

१ भारतीयशास्त्रों के अनुसार चन्द्र का एक भाग प्रकाशात्मक और दूसरा भाग अन्धकार से परिपूर्ण है। यह दर्श और पौर्णमासीका प्रमुख केन्द्र है।

२ चन्द्र का जीवन आप्यु (जलीय) है और उसका जल पार्थिव-जल से सर्वथा पृथक् सोमात्मक है।

३ चन्द्र स्वयं प्रकाशमान नहीं। उसका समस्त प्रकाश सूर्य की सुषुम्णा नामकी रश्मि से जनित है।

४ चन्द्र का वर्ण भूरा और भस्मसदृश है।

५ चन्द्र समतल नहीं, बल्कि ऊबड़खबड़ है।

६ उसके कुछ भाग पृथ्वी के समान है और कृष्ण वर्ण के है।

७ वह रज से (धूलि) युक्त है।

८ चन्द्र पर रत्नों के मिलने की पूर्ण संभावना है।

९ चन्द्र अपने दृश्यमान दायरों में ही सीमित नहीं है।

इसका मण्डल परमव्यापक है।

कुछ शास्त्रीय (भागवत) वर्णनों के आधार पर चन्द्र सूर्य से भी उपर है।

चंद्र पर सूर्य अनेक दिशाओं से उदित होता हुआ दिखाई देता है ।

दक्षिणायन भर्गस्थो यदा भवति रश्मिवान् ।
तथा सर्वग्रहाणां स सूर्योऽधस्तात् प्रसर्पति ॥
विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्योर्ध्वं चरते शशी ॥

वायु ३५-९५

चन्द्र धरातल पर मानव के उतरने से पूर्व ही बीकानेर की चन्द्रानुसन्धानपरिषद्ने एक विज्ञप्ति निकाल कर रुस और अमेरिका आदि देशों के वैज्ञानिकों को यह सूचित कर दिया था कि—

“चन्द्र विषात्म कीटाणुओं से सर्वथा शून्य है ।

उसका सोमतत्व जीवनपोषक एवं अन्न वर्द्धन की क्षमता रखता है ।”

चन्द्रमा के विषय में निम्नलिखित शास्त्रीय बातें ध्यातव्य हैं—

१ चन्द्रमा सूर्य से प्रकाशित है ।

चन्द्र स्वयं प्रकाशमान नहीं हैं, अपितु वह सूर्य से ही प्रकाशित होता है ।

(क) आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भाभवति । निरुक्त

२-६-३

(ख) स सूर्येण रोचते । ऋ ९-२-६

(ग) सुषुम्णः सूर्य रश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः १८।४०

आपूरयन् सुषुम्नेन भागं भागमहः कमात् ।

सुषुम्नाप्यायमानस्य शुक्ला वर्धन्ति वै कलाः ।

इत्येवं सूर्यवीर्येण चन्द्रस्याप्यादिता तनुः ।

वायु ५२-५६-५०

प्रीणाति देवानमृतेन सूर्यः

सोमं सुषुम्नेन विवर्धयित्वा ।

पृथ्वी के समान ही चन्द्र पर सूर्यप्रकाश से दिन रात होते हैं ।

इस बात को स्पष्ट करते हुए सिद्धान्त शिरोमणिकार कहते हैं—

दिने दिनेशस्य यतोत्र दर्शने,

तमो तमोहन्तुरदर्शने सति,

कुपुष्पगानां शुनिशं यथा नृणां.

तथा पितृणीं शशिपृष्ठवासिनाम् ॥

अन्तर इतना ही है कि चन्द्र अहोरात्र १५-१५ तिथिमान के होते हैं ।

इन्द्रोर्मण्डलस्योद्धे स्थितास्ते पितरो रविम् ।

उचितं कृष्णपक्षाधे पश्यन्त्यस्तं सितार्धके ॥

चन्द्रका रंग

(सूर्यसिद्धान्त)

प्रकाश-अन्धकार, हवा दिन-रात के परिणाम के समान चन्द्रमाके वर्ण के सम्बन्धमें भारतीय-शास्त्रोंमें यह स्पष्ट घोषित किया गया है कि—

“चन्द्र जिस समय भस्म के सद्दर्श वर्ण वाला रुक्ष, अरुणवर्ण, किरणहीन हो, श्याम वर्ण हो, स्फुरित या कम्पायमान हो, तो वह युद्ध, रोग एवं भयका कारण होता है ।

भस्मनिभः परुषोरुणमूर्तिः,

शीतकरः किरणैः परिहीनः ।

श्यामतनुः स्फुरितः स्फुटो वा

क्षुत्समरीमय चौरभयाय

बृहत्संहिता ॥ ४।२९

चन्द्र और मानव—

आजकी धारणा के अनुसार सृष्टि के इतिहासमें यह पहला अवसर है जब साहसी

मानव ने चन्द्र धरातल पर अपना पैर रखा ।

किन्तु सृष्टि का इतिहास इतना प्राचीन और अज्ञेय है कि कोई ऐसा निश्चित रूपसे नहीं कह सकता कि यह घटना कभी घटी ही नहो ।

प्राचीन काल में रावणने चन्द्रलोक में जाकर वहाँ बाणों का प्रयोग किया था ।

दुर्गा सप्तशती में लिखा है कि महिषासुरने सूर्यादिदेवों का अधिकार स्वयं ले लिया था ।
सूर्यं चन्द्रं गन्यनिलेन्दूनां यमस्य वरुणस्य च ।

अन्येषां चाधिकारान् स स्वयमेवा धितिष्ठति ॥

तलवकार आदि सामवेदीय ब्राह्मण-ग्रन्थों के आधार पर मनुष्य का चन्द्र के साथ सीधा सम्बन्ध था—

आदित्य एष देवलोकः चन्द्रमा मनुष्यलोकः ।

तलव-३-१३-१२

शास्त्रीय-आधारों पर यह स्पष्ट कहा जा सकता है कि—

“भारतीय मानव चन्द्रसे अपरिचित नहीं रहा है ।”

इस मान्यता के अनुसार चन्द्र पर जो कृष्णभाग है, वह पृथ्वी का है ।

इस विषय में निम्न श्रुतियाँ पृष्ठव्य हैं ।

(क) पुरा क्रूरस्य विसृपो विरस्यन् उदादाय पृथिवीं
जीवदानुं यो मेरुश्चन्द्रमसि स्वधामिः ।

यजुर्वेद १-२८

इस मन्त्र की व्याख्या करता हुआ शतपथ ब्राह्मण कहता है कि—

उदादाय हि परस्मै पृथिव्यै
जीवमासीत् तद् चन्द्रमसि न्यदधत् ।

श० ब्रा० १-२-५-१९

(ख) स यदास्मै पृथिव्या अनामृतं देव
यजनमासीत् तत् चन्द्रमसि न्यदधत् ।
तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णाम् । तस्मादाहुः
चन्द्रमस्यै पृथिव्यै देवयजनमिति ।

श० ब्रा० १-७-५-१८

इन श्रुतियों का सारांश यह है कि :

“पूर्वकाल में किसी विशेष-युद्ध में इस पृथ्वीका बहुत बड़ा भाग जो जीवपोषक था, इसे पूर्व मनीषियोंने चन्द्रलोक में ले जाकर स्थापित किया ।

चन्द्र में दिखाई पड़नेवाला काला भाग पृथिवी का अंग है ।”

इस प्रकार चन्द्रमा से मानव के सम्बन्ध का संकेत स्पष्ट ही मिलता है ।

इस के साथ ही चन्द्रमा में पार्थिव अंग की सिद्धि तथा उसका जीवनदायकत्व भी सिद्ध होता है ।

चन्द्र और प्राणी

चन्द्रमा पर प्राणी हैं या नहीं ? इस विषय में अन्वेषण चल रहा है ।

आधुनिक-वैज्ञानिकों को वहाँ कुछ नहीं मिला और कोई प्राणी नहीं मिला । इस से अनुमान लयाया गया कि वहाँ कोई जीव या जीवन नहीं है ।

किन्तु जीवविज्ञान के मौलिकरूप को समझे बिना कुछ कहना साहसमात्र ही होता है ।

शास्त्रीय-परम्परा के अनुसार पृथ्वी से जो जीव पितरों के रूप में चन्द्रलोक में जाते हैं उनका शरीर स्थूल न हो कर सूक्ष्म होता है, जिस के अठारह अवयव होते हैं। और वे इतने सूक्ष्म होते हैं जिन्हें इन चर्म-चक्षुओं से देखा नहीं जा सकता।

कहा जा सकता है कि जब सशरीर मानव चन्द्र (!) धरातल पर उतर गया तो इस प्रकार की बातें श्रद्धेय कैसे हो ?

उत्तर में निवेदन है कि—

जो चन्द्रयात्री चन्द्रलोक (!) में गये हैं, वे उस पृथिवी के वातावरण से परिवेष्टित होकर विशेष प्रकार के परिधान को धारण कर के ही गये थे और उसी रूप में वहाँ कुछ दूर चले थे।

विशुद्ध-चन्द्रलोकीय वातावरण में उन की वहाँ की स्थिति अभी सुदूर-काल तक परीक्षणीय ही रहेगी।

चन्द्रमा की किरणमें हम एक विशेष प्रकार के तत्त्व को प्राप्त करते हैं जो अन्न, फल आदि की पुष्टि एवं सरसता आदि विशेषतादि सम्पन्न होती है। उन्हे देखते हुए यह निश्चय-पूर्वक कहा जा सकता है कि—

“चन्द्रमा मे जीवनदायक तत्त्व है।”

चन्द्रमा के तैजस होने के कारण वहाँ का शरीर भी उसी के अनुसार होने का संकेत मिलता है।

चन्द्र और जल

चन्द्रमा पर जल है वा नहीं ? यह भी आधुनिक-वैज्ञानिकों के लिये महत्वपूर्ण अन्वेषणीय विषय है।

४

अभी तक प्राप्त साधनों के अनुसार वैज्ञानिकों का यही निर्णय रहा है कि—

चन्द्रमा (!) में जल नहीं है।

यद्यपि चन्द्रमा (!) पर विस्तृत नदी-प्रवाहों के चित्र उनके सामने आये हैं, परन्तु उनके आधार पर अभी तक कोई निर्णयात्मक सूचना नहीं उपलब्ध हो सकी है।

भारतीय-शास्त्रों के अनुसार चन्द्रमा में जल का अस्तित्व प्रमाणित होता है। जैसे—

१ चन्द्रमा अप्सवन्तरा सुपर्णो धावते दिवि।

ऋग्वेद १-१०५-१

२ आपो हि सोमस्य लोकः।

शतपथ ब्राह्मण ४-४-५-७१

३ चन्द्रमास्तु स्मृतः सोमः तस्यात्मा ओषधिगणः

—वायु २७-३६

४ अस्मयः चन्द्रमाः स्मृतः। वायु २८-४८

५ सोमाधारं जगत् सर्वमेतत् तथ्यं प्रकीर्तितम्।
सूर्यात् उष्मा प्रवर्तते,

सोमात् शीतं प्रवर्तते ॥

शीतोष्णवीर्यौ हावे तौ युक्तौ धारयति
जगत् ॥ ५१-१८-१९

६ धनतोयात्मकं तत्र मण्डलं शशिनः स्मृतम्।
घनतेजोमयं शुक्लं मण्डलं

भास्करस्य तु ॥ ५२-५६

पठ्यते चाग्निरादित्यः उदकश्चन्द्रमाः स्मृतः।

न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीकार ने तेजो-निरुपण-

प्रसंग में उष्णस्पर्शवान् को तेज बता कर यह शंका की है कि—

‘उष्णस्पर्शवत्तेजः’ : यह तेज का लक्षण चन्द्रकिरणों में अव्याप्त हो रहा।

ऐसी शंका करके उसके समाधानमें कहा कि—

“तदन्तःपातिजलस्पर्शनाभिभवादग्रहः”। चन्द्र माकेआन्तःपाती जल के अभिभव के कारण चन्द्रकिरणों में तेजकी अनुभूति नहीं होती !”

उससे चन्द्रमा में जलकी मात्रा स्पष्ट प्रमाणित होती है, किन्तु वह जल विशुद्ध सोमात्मक है न कि पृथिवी के जल के समान है । अभिज्ञानशाकुन्तल में कालिदासने कहा है—

“शीतरश्मित्वमिन्दोः”

चन्द्रमा शीतरश्मि है ।

उसके अतिरिक्त जगत् के समस्त प्राणियों को सूर्य में उष्मा की ओर चन्द्र में शीतता-प्रतीति स्वानुभवसिद्ध है ।

उससे स्पष्ट है कि चन्द्रमा में जल तत्त्व है । आधुनिक-वैज्ञानिकों को एतद्दर्थ अपने अनुसंधानको आगे बढ़ाना चाहिए ।

वैदिक-सिद्धांत के अनुसार अग्नि और सोम इन दो तत्त्वों की लीला ही सृष्टि का प्रवर्तक है ।

“अग्निषोमात्मकं जगत् ।” अग्नि ही सूर्यरूप में तथा सोम चन्द्ररूप से व्याप्त है । सृष्टि में दोनों की अनिवार्य आवश्यकता है ।

प्रश्नोपनिषद् में कहा गया है कि—

“प्रजाकामनासे प्रजापति ने तप कर के एक मिथुन उत्पन्न किया । वह था रवि और प्राण ।

प्राणका स्थूल रूप आदित्य और रविका स्थूल रूप चन्द्रमा है ।”

इन दोनों का सृष्टिसे प्रत्यक्ष सम्बन्ध है । अन्न-फलादि का परिपाक औषधियों में विशेष

गुणाघात तथा मनुष्यों के स्वास्थ्य पर उनका प्रत्यक्ष प्रभाव है ।

जैसे सूर्यमण्डल से पृथक् भी सूर्य का प्रभाव है, वैसे ही चन्द्रमण्डल से पृथक् चन्द्रका प्रभाव रहता है ।

उस प्रकार अग्नि और सोम ये दोनों सारे विश्व में व्याप्त हैं । जैसे इन्धन के बिना अग्निका प्रज्वलन नहीं होता, वैसे सोम के अखण्ड धारापात के बिना सूर्य का भी प्रज्वलन नहीं हो सकता ।

इसीलिये श्रीमद्-भागवत में सोम या चन्द्रमण्डलको सूर्य से ऊपर बताया गया है । सोमका महान अर्णव सर्वव्यापक है, किन्तु उसका विशुद्ध रूप सूर्य के ऊपर है । जिसकी पूर्णता में पूर्णमासी होती है, वह दृश्य चन्द्र उसी महान सोमार्णव का स्थूल रूप है ।

आज वैज्ञानिक चन्द्रलोक (!) पहुंच गये हैं । ऐसा मानकर शास्त्रीय-रहस्य से अपरिचित-व्याक्तियोंने शास्त्रीय-मान्यताओं के उपर कटु प्रहार किया ! परन्तु चन्द्र ! यात्रा के उत्त १५ वर्षों के अन्तराल में चन्द्र-सम्बन्धी ज्ञान में क्या कुछ प्रगति हुई है ?

स्थिति यह है कि वहां का दिव्य भोग या वैभव सूक्ष्म है, स्थूल नहीं । उसकी प्राप्ति के लिये धर्म-कर्मनुष्ठान ही मार्ग है ।

जो पदार्थ सूक्ष्म वीक्षणयन्त्रों से दिखाई देता है, वह मात्र नेत्रों से दृष्ट नहीं होता वैसे ही धर्म-कर्मनुष्ठान साध्य सूक्ष्म दिव्य पदार्थ का दर्शन सूक्ष्मवीक्षणयन्त्रों से भी नहीं होता ।

महान सोमार्णव के स्थूल रूप दृष्ट चन्द्र-मण्डल में भी बहुत सी दिव्यताओं के होने पर भी वैज्ञानिकों को उनका अनुभव नहीं हो सकता। उन्हें वहां मिट्टी एवं ज्वालामुखी का ही अनुभव हुआ।

जिस प्रकार पृथ्वी पर पार्थिव-शरीर होता है, तथा सूर्यलोक में तैजस शरीर होता है, उसी प्रकार चन्द्रलोक की सारी दिव्य वस्तुएं उस लोक के अनुरूप ही हैं।

परमाणु रूप पृथ्वी की भाँति उस दृश्य चन्द्र से पृथक व्यापक सोम-मण्डल है जो सूर्यमण्डल से करोड़ों मील ऊपर है। स्वर्गीय-लोगों का सम्बन्ध उसीसे है।

वैज्ञानिकोंकी चन्द्रलोक की यात्रा से धार्मिक-मान्यताओं पर किसी प्रकारकी आंच नहीं आई है।

क्योंकी वशिष्ठ के मान्त्रिक-प्रभाव से राजा रघु का रथ जल स्थल, पर्वत, तथा आकाश में समान गति से जाता था।

वणादिकी चन्द्रलोक यात्रा प्रसिद्ध ही है। उन लोगों को जहाँ इन लोकों की दिव्यता का अनुभव हुआ था, वहाँ वैज्ञानिकों के लिये वे दिव्य सारी बातें आज अनुसन्धेय ही बनी हुई हैं।

भविष्य बतायेगा कि वैज्ञानिकों को उसमें कितनी सफलता मिलती है ?

धारणा और वास्तविकता

ज्ञान की पारिसीमा पर्याप्त विस्तृत है। विभिन्न-मनीषियों द्वारा विभिन्न-माध्यमों से जिसका अन्वेषण किया गया हो उसे केवल कतिपय धारणाओं से धूमिल नहीं किया जा सकता है।

धारणा केवल मन की भूमिका पर अधिकार जमाती है, जबकि वास्तविकता सत्य के समीप ले जाकर उस की परतों को एक-एक करके उघाडती-हैं और हृदय पर ऐसा सुदृढ़ प्रभाव स्थापित कर देती हैं कि-वृक्षों को उखाड़ फेंकने वाले वायु का वेग उन्नत शिलोच्चथी पर्वत के समक्ष मूर्छित मात्र रह जाता है।

“जैन और वैदिक भूगोल में जम्बूद्वीप तथा भरत क्षेत्र”

प्रो. कपूर चन्द जैन
अध्यक्ष-संस्कृत विभाग
श्री कुन्द कुन्द जैन डिग्री कालिज,
मु. खतौली, (मुजफ्फरनगर) (उ. प्र.)

पृथ्वी, उसकी उत्पत्ति, ग्रह-नक्षत्र, सूर्य-चन्द्र-विमान पर्वत, द्वीप, समुद्र, नदियां, देश, जनपद, नगर, ग्राम ये सभी भूगोल के विषय हैं।

प्रत्यक्ष होने से पृथ्वी के एक भाग के संबंध में तो प्रत्यक्ष प्रमाण मिल जाते हैं। किन्तु स्वर्ग-नरक, सूर्य-चन्द्र आदि के संबंध में अनुमान प्रमाण ही मुख्य है। अनुमान में भी योगियों, महापुरुषों या तीर्थंकरों द्वारा किया गया आत्म-साक्षात्कार ही मुख्य है।

यद्यपि आज के विज्ञान, (जो अपने को उन्नति के चरम-शिखर पर मानता है) अपनी गवेषणा से अनेक भौगोलिक-गुत्थियों को सुलझाने का प्रयास कर रहा है, पर वह अणुमात्र है, ऐसी दशा में योगियों द्वारा किया गया प्रत्यक्ष ही इस संबंध में प्रमाण माना जाना चाहिए।

सृष्टि की उत्पत्ति, पालन और नाश इन प्रश्नों पर सभी धर्मों ने अपनी अपनी दृष्टि से विचार किया है।

भारतीय-दर्शनों की श्रमण और वैदिक दोनों परम्पराओं ने इस विषय में पर्याप्त गवेषणा की है।

श्रमण-परम्परा की जैन और बौद्ध दोनों धाराओं में पर्याप्त साहित्य इस संबंध में मिलता है।

जैन परम्परा में प्रथमानुयोग ((१) पौराणिक तथा कथात्मक साहित्य) के ग्रन्थों के साथ साथ करणानुयोग (२) के अनेक ग्रन्थ इस विषय पर प्रकाश डालने वाले हैं।

वसुबन्धु कृत ‘अभिधर्मकोष’ बौद्ध परम्परा का आदर्श है।

वैदिक-परम्परा में पौराणिक साहित्य के साथ अनेक ज्योतिष आदि के ग्रन्थ इस विषय में उपलब्ध हैं।

सर्वप्रथम सृष्टि के उत्पत्ति को लें।

जैन परम्परा के अनुसार सृष्टि जिसे लोक शब्द से अभिहित किया गया है, अनादि है। इसे न किसी ने बनाया है और न

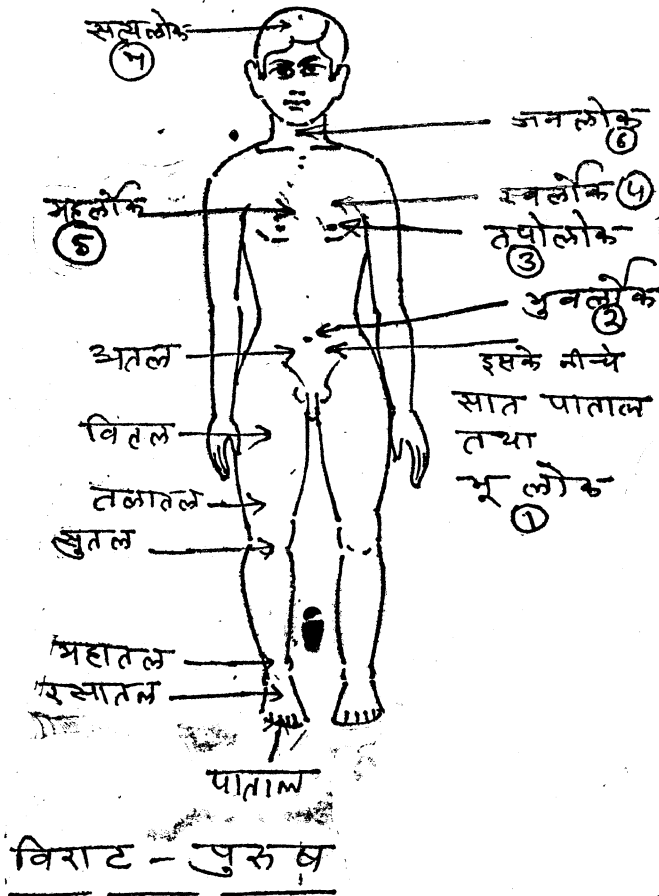
कभी इसका नाश होगा। (३) वैदिक परम्परा के अनुसार ईश्वर ही सृष्टि का उत्पत्तिकर्ता है। स्वयंभुव ईश्वर अपने तीन रूपों में इसकी सृष्टि पालन और प्रलय करता है—

“ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि।
रुद्रत्वे संहरत्येव तिष्ठोवस्था स्वयंभुवः॥”

श्रीमद्भागवत् के अनुसार एकसे अनेक होने की इच्छा से विष्णु ने काल कर्म और स्वभाव को स्वीकार किया। इनके कारण हुये विकार

से शब्द स्पर्श और रूप के योग से जल, जल से गंध, और गन्ध से पृथ्वी उत्पन्न हुई। इसके बाद उसी सतोगुणी अहम् से मन बुद्धि प्राण और दस इन्द्रियां (पाँच ज्ञानेन्द्रियां × पाँच कर्म इन्द्रियां) तथा इनके देवता उत्पन्न हुए।

ये सब मिल कर अपनी शक्ति से कुछ न कर सके तब विष्णु की शरण में गये। विष्णु ने सबको मिलाकर ब्रह्माण्ड नामक शरीर की रचना की। हजारों वर्षों तक जल में पड़े रहने

(श्रीमद्भागवत- २।४।३६-३८)
४९

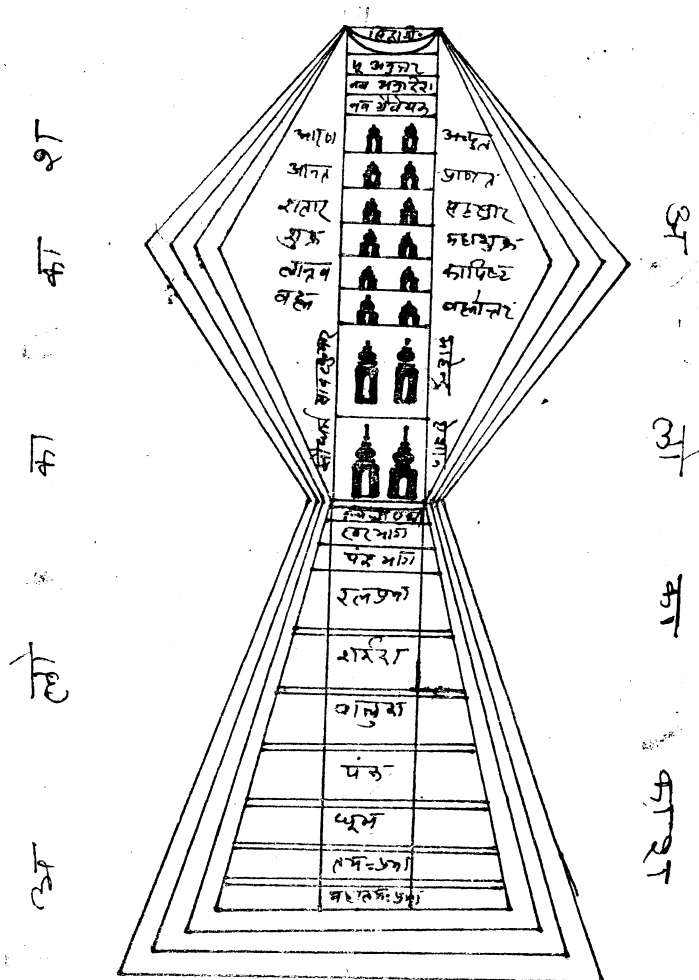
के बाद भगवान ने उसे चैतन्य किया तथा उस से संह्रद्धों चरण, भुजा, नेत्र, मस्तिक वाला विराट पुरुष निकाला (४)

उसी विराट-पुरुष के विभिन्न-अंगों में समस्त लोको और वस्तुओं की कल्पना की जाती है। उससे कमर के नीचे के अंगों में सात पाताल की ओर पेट से उपर के अंगों में सात स्वर्गों की कल्पना की जाती है (५)

उसके पैरो से लेकर कटिपर्यन्त सातों पाताल तथा भूलोक की कल्पना की गयी है ।

नाभि में भुवलोक की, हृदय में स्वर्लोक की और परमात्मा के वक्षस्थल में महलोक की कल्पना की गयी है। गले में जनलोक, स्तनों में तपोलोक और मस्तक में ब्रह्म का नित्य-निवास-स्थान सत्यलोक है। (६)

अब जैन परम्परा को लें ।

जैन दर्शन के अनुसार लोक स्वरूप

जैन परम्परा के अनुसार लोक का आकार दोनों पैर फैलाकर कमर पर हाथ रखकर खड़े हुये पुरुष के समान है। यह घनोदधि, घनवात और तनुवात इन तीन वातवलयों से घिरा है, इसके कारण यह तीन रस्सियों से बने हुए छींके के तुल्य प्रतीत होता है। (७)

लोक के तीन विभाग हैं अधोलोक, मध्यलोक और उर्ध्वलोक। (८)

अधोलोक में निगोद नरक आदि है। मध्यलोक में यह पृथ्वी और उर्ध्वलोक में स्वर्ग सिद्धशिला आदि है।

अधोलोक (जो कमर से नीचे का भाग है) में सात नरक हैं। उर्ध्वलोक में सोलह स्वर्ग तथा अनुत्तर, अनुदिश आदि हैं। सबसे उपर सिद्धशिला है। (दे. चित्र २)

वैदिक-भूगोल भी लगभग इसे स्वीकार करता है विराट-पुरुष के पैरों से कटिपर्शन्त सात पाताल ही सात नरक हैं जो सात स्वर्ग और महलोक, जनलोक और तपोलोक की कल्पना की गयी है वह जैनाभिमत, स्वर्ग और अनुत्तर अनुदिश आदि है। सबसे उपर सिद्ध शिला (मोक्ष)

जैन परम्परानुसार है वैदिक परम्परानुसार भी विराट पुरुष के मस्तक पर ब्रह्म का नित्य निवास स्थान सत्यलोक (मोक्ष) है।

वैदिक परम्परानुसार सृष्टि अंडाकार है।

आधुनिक विज्ञान पृथ्वी को गोल और नारंगी की तरह चपटी मानता है।

जैन परम्परानुसार लोक तीन वातवलयों से घिरा है। वेदांत के अनुसार ब्रह्माण्ड सात आवरणों से घिरा है।

पृथ्वी से दसगुना जल है। जल से दसगुनी अग्नि, अग्नि से दसगुना वायु, वायु से दसगुना आकाश, आकाश से दसगुना अहंकार, अहंकार से दसगुना महत्तत्त्व और महत्तत्त्व से दसगुनी मूल प्रकृति है। (९)

विष्णु पुराण के अनुसार इस पृथ्वी पर जम्बू, प्लक्ष, शालमलि, क्रौंच, शाक और पुष्कर ये सात द्वीप तथा लवणोद, इक्षुरस, सुरोद, सर्पिस्सलिल, दधितोय, क्षीरोद और स्वादुसलिल ये सात समुद्र के जो चूड़ी हैं आकार रूप से एक दूसरे को वैष्टित करके स्थित हैं ये द्वीप पूर्व पूर्व द्वीप की अपेक्षा दुगुने विस्तार वाले हैं। (१०)

जैन परम्परानुसार भी मध्यलोक में बलयाकार रूप से अवस्थित असंख्यात द्वीप और समुद्र एक के पीछे एक को वैष्टित करके स्थित हैं। प्रत्येक द्वीप और समुद्र पूर्व पूर्व की अपेक्षा दूने विस्तार से युक्त है। (११)

वास्तव में द्वीप और समुद्रों से पृथ्वी के घिरे होने का उल्लेख लगभग सभी ग्रन्थों में आया है।

कथासरित् सागर के अनुसार पृथ्वी द्वीपों एवं समुद्रों से घिरी है। (१२)

काव्यमीमांसा में भी इसी आधार पर सात समुद्रों और सात द्वीपों की गणना की गयी है। (१३)

कथासरित्सागर में ही पृथ्वी को कहीं सात और कहीं चार समुद्रों से घिरा बताया गया है (१४)

राजशेखर ने पृथ्वी ४ समुद्रों से घिरी है या ७ समुद्रों से? इस प्रश्न का समाधान

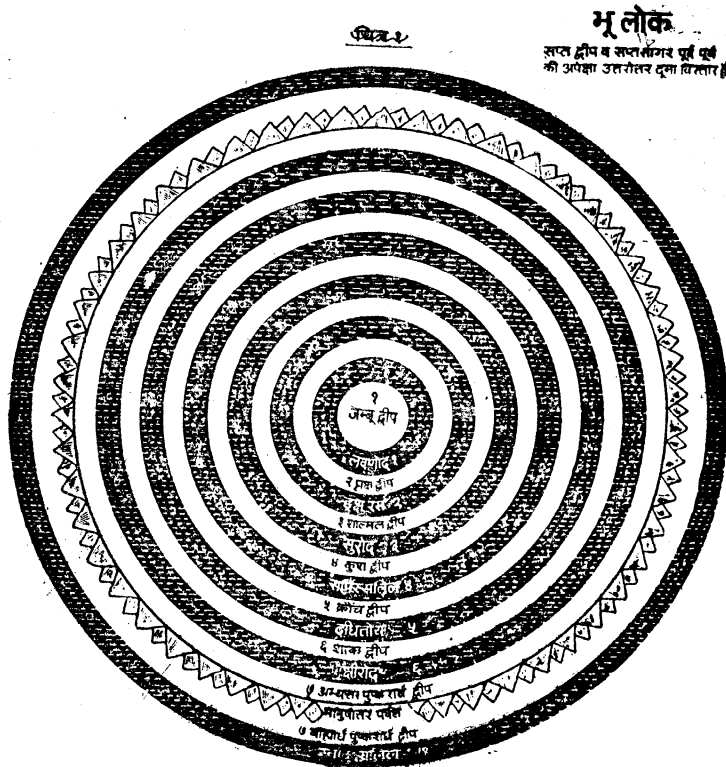
करते हुए दोनों मतों को ठीक माना है (१५)

कविकुल गुरु महाकवि कालिदास पृथ्वी को ४ समुद्रों से परिवेष्टित मानते हैं (१६)

भागवत के अनुसार स्वायंभुव मनु के पुत्र प्रियव्रत गृहस्थाश्रम से विरक्त थे, तथापि पिता की आज्ञा से उन्होंने राजतिलक कराया और राज्यशासन करने लगे।

एक बार उन्होंने देखा कि सुमेरु की परिक्रमा करते हुए सूर्य का रथ जिधर से

जाता है उधर तो प्रकाश रहता है परन्तु दूसरी ओर प्रकाश नहीं रहता तब उन्होंने यह संकल्प लेकर कि 'मैं रात को भी दिन में बदल दूँगा' सूर्य के पीछे ही एक ज्योतिर्मय रथ पर चढ़ कर द्वितीय सूर्य की भांति सूर्य के पीछे पीछे पृथ्वी की सात परिक्रमाये कर डाली। तब उस समय प्रियव्रत के रथ के पहियों से जो लीकें बनी वे ही सात समुद्र बन गये और पृथ्वी में सात द्वीप हो गये (१७)

जैन सिद्धान्तों से सागर

जिनके नाम उपर्युक्त विष्णुपुराण के ही अनुसार हैं। इनमें पहले-पहले की अपेक्षा आगे आगे के द्वीप का परिमाण दुगुना है। ये समुद्र के बाहरी भागों में चारों ओर फैले हुए हैं। (१८)

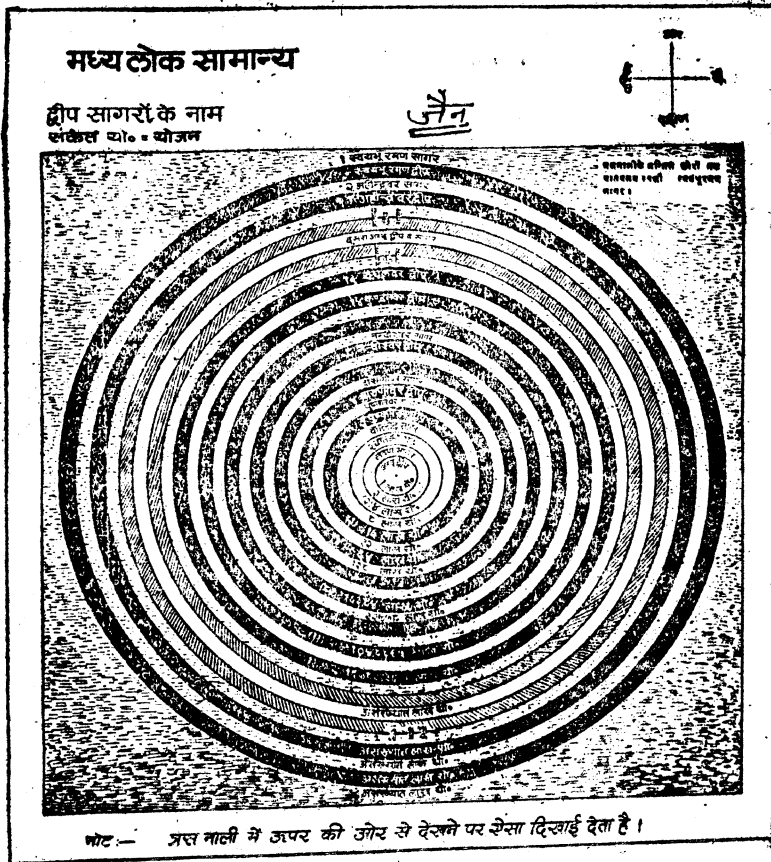
सात समुद्र क्रमशः लवणोद, इक्षुरस, सुरोद, सर्पिस-सलिल, दधितोय, क्षीरोद और स्वादु जल के हैं। (१९)

यहाँ क्रम में थोड़ा अन्तर है। भागवत के अनुसार पाँचवाँ समुद्र दूध का तथा छठा

मदूठे का है, विष्णु पुराण के अनुसार पाँचवाँ मदूठा तथा छठा दूध का है।

बौद्ध परम्परानुसार आठ पर्वत और आठ समुद्र हैं।

अन्तिम समुद्र में जम्बूद्वीप आदि ४ द्वीप हैं। तदनुसार लोक के अधोभाग में १६००००० योजन ऊँचा अपरिमित वायु मण्डल है, इसके ऊपर ११२०००० योजन ऊँचा जल मण्डल है, जिसमें ३२०००० योजन भूमण्डल है। भूमण्डल के बीच में मेरु पर्वत है। आगे

जैन सिद्धान्तों से साधार

८०००० यो० विस्तृत सीता समुद्र है, जो मेरु को चारो ओर से वेष्टित करके स्थित है। इसके आगे ४०००० यो० विस्तृत युगन्धर पर्वत बलयाकार स्थित है। आगे भी इसी प्रकार एक एक समुद्र के अन्तराल से उत्तरोत्तर आधे आधे विस्तार से युक्त क्रमशः ईषाधर, खदिरक, सुदर्शन, अश्ववर्ण, विनतक और निमिधर पर्वत है। (दे. चित्र ५.) अन्त में लोहमय चक्रवाल पर्वत है। (२०)

निमिधर और चक्रवाल पर्वतों के मध्य में जो समुद्र है उसमें चार द्वीप है (देखिये चित्र ६) मेरु पर्वत की पूर्व दिशा में अर्धचन्द्राकार पूर्वविदेह, दक्षिण दिशा में शर्कराकार जम्बूद्वीप, पश्चिम दिशा में मण्डलाकार अवर गोदानीय, और उत्तर में समचतुष्काण उत्तर कुरु है। (२०)

दो द्वीपों के बीच में दो दो अन्तर्द्वीप है। जम्बूद्वीप के पूर्व अन्तर्द्वीप में राक्षसों का और शेष में मनुष्यों का निवास है। (२१) (देखिये चित्र ६)

कुछ भी हो इस बात में सभी एक मत है कि पृथ्वी को घेरकर द्वीप और समुद्र स्थित है और ये सभी दूने दूने विस्तारवाले हैं।

जैन परम्परानुसार भी समुद्र दूध घी आदि के है, पाँचवा समुद्र क्षीरोदधि है जिसका जल दूध के समान है। तीर्थंकर का अभिषेक इसी के जल से होता है।

जैन और वैदिक दोनों मान्यताओं के अनुसार सभी द्वीपों और समुद्रों के बीच में जम्बूद्वीप है और उसके बीचों बीच

सुमेरु पर्वत है जो एक लाख योजन विस्तार वाला है। इसका एक हजार योजन भाग तो पृथ्वीतल के नीचे है। शेष ९९ हजार योजन भाग पृथ्वी तल से उपर है। (२२)

विष्णु पुराण के अनुसार सुमेरु की ऊँचाई ८४००० योजन है। भागवत के अनुसार यह स्वर्णमय पर्वत एक लाख योजन है। जो सोलह हजार योजन पृथ्वी के अन्दर धंसा हुआ है और ८४००० यो. पृथ्वी के बाहर। (२३)

अभिधर्मकोश के अनुसार सुमेरु की ऊँचाई एक लाख ६० हजार योजन है जिसमें ८०००० योजन तो जल में निमग्न है और ८०००० योजन जल से उर्ध्व है। (२४)

जैन परम्परानुसार मध्य लोक में एक लाख योजन विस्तारवाला जम्बूद्वीप है। उसे घेरकर २ लाख योजन विस्तारवाला लवणसमुद्र, उसे घेरकर ४ लाख योजन विस्तारवाला घातकी द्वीप, उसे घेरकर ८ लाख योजन विस्तारवाला कालोदधि समुद्र, उसे घेरकर १६ लाख योजन विस्तारवाला पुष्करवरद्वीप है।

इसी प्रकार आगे के द्वीप तथा समुद्र दुगुने दुगुने होते गये हैं। (दे. चित्र. ४)

पुष्करवर द्वीप के ठीक बीचों बीच मानुषोत्तर पर्वत है। ऐसी दशा में यह द्वीप दो भागों में विभक्त हो जाता है। मनुष्यों की गति पुष्करवर द्वीप के प्रथम आधे भाग तक ही है (प्राङ्मानुषोत्तरान् मनुष्याः) (२५)

भागवत के अनुसार पुष्करवरद्वीप में स्वर्णमय कमल होने से इसका नाम पुष्करद्वीप है इसके बीचों बीच मानुषोत्तर नामका पर्वत

हैं। इसके आगे स्वर्णमयी पृथ्वी हैं जो दर्पण के समान स्वच्छ है। इसमें गिरी हुई कोई वस्तु फिर नहीं मिलती। इसलिए वहां देवताओं के अतिरिक्त कोई प्राणी नहीं रहता, अर्थात् भागवत के अनुसार मानुषोत्तर पर्वत के आगे मनुष्यों की गति नहीं है (२६)

जम्बूद्वीप :

जैन और वैदिक दोनों परम्पराओं के अनुसार जम्बूद्वीप सभी द्वीप-समुद्रों के मध्य

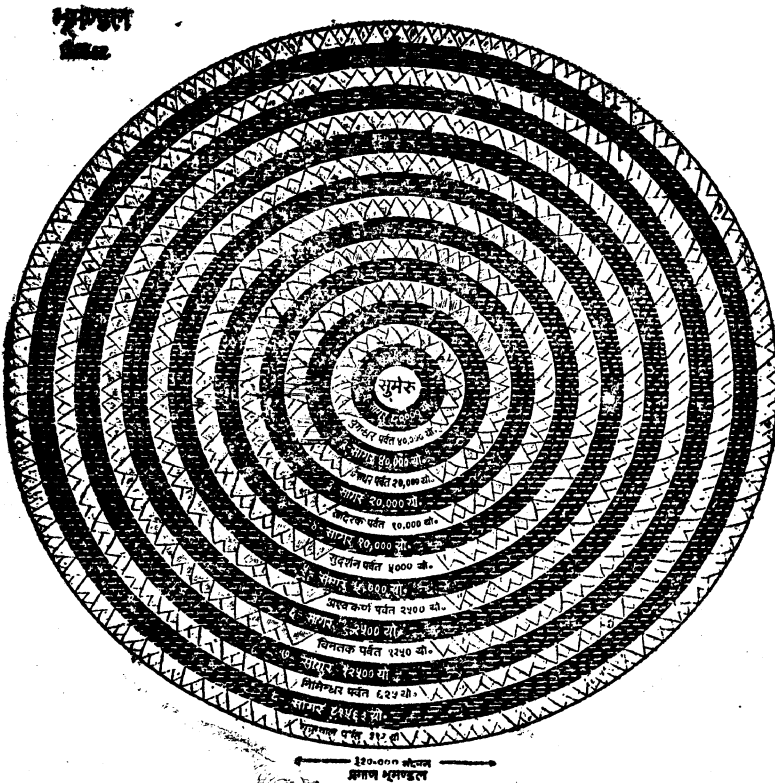
में है। बौद्धदर्शन के अनुसार इसकी स्थिति निमिन्धर और चक्रवाल पर्वत के मध्य सागर में सुमेरु के दक्षिण में है। (चित्र ५-६)

तीनों परम्पराओं के अनुसार इस द्वीप में जम्बूवृक्ष होने के कारण इसका नाम जम्बूद्वीप है। जैन और वैदिक परम्पराओं के अनुसार इसका विस्तार एक लाख योजन है। (२७)

अभिधर्मकोश के अनुसार जम्बूद्वीप के तीन पार्श्व २००० योजन के हैं। एक पार्श्व

ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ

(इति आसक्तिः)

बीजेपी विद्यालय कीस के कामगार

३.५ योजन का है इसलिए यह शकट की आकृति का है। (२८) (दे. चित्र ६)

विष्णुपुराण के अनुसार जम्बूद्वीप में सुमेरु के दक्षिण में हिमवान, हेमकूट और निषध तथा उत्तर में नील, श्वेत शृङ्गी ये छ पर्वत हैं जो इसको भारतवर्ष, किंपुरुष, हरिवर्ष, इलावृत, रम्यक, हिरण्यमय और उत्तरपूर्व इन सात क्षेत्रों में विभक्त कर देते हैं।

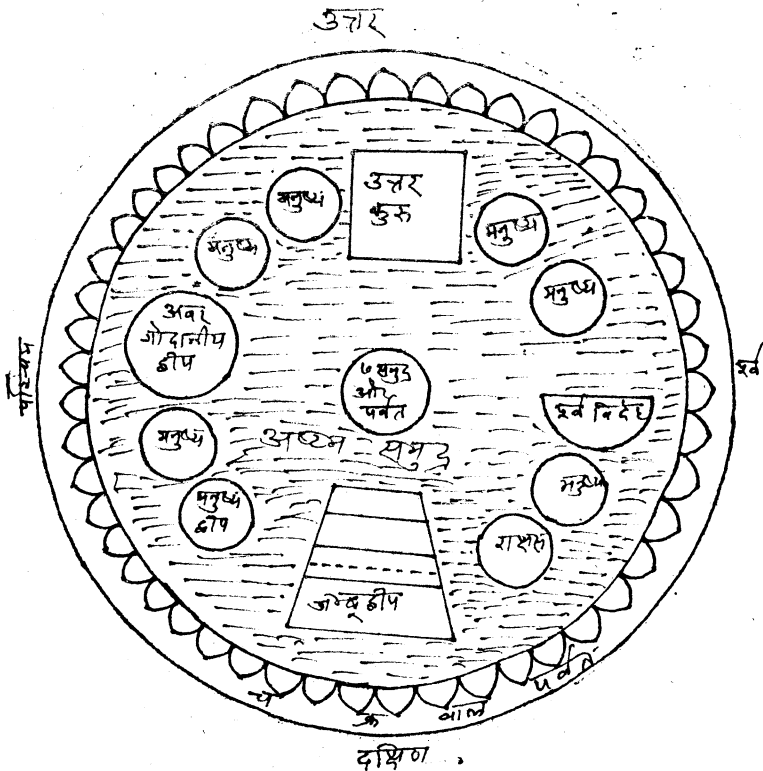
भागवत के अनुसार जम्बूद्वीप में नौ वर्ष (खंड) हैं।

प्रियव्रत ने द्वीपों का विभाग कर जम्बूद्वीप का अधिपति आग्नीध्र को बनाया था।

आग्नीध्र के नाभि, किंपुरुष, हरिवर्ष, इलावृत, रम्यक, हिरण्यमय, कुरु, भद्राश्व और केतुमाळ ये नौ पुत्र हुए। (२९)

जम्बूद्वीप के विभाग करके इन्हीं के समान नाम वाले नौ खंड बनाये और उन्हें एक एक पुत्र को सौंप दिया। (३०)

ये नौ वर्ष नौ नौ हजार योजन विस्तार वाले हैं। इन्हे बाँटने वाले आठ पर्वत हैं। यहां भागवत और विष्णुपुराण में स्पष्टतः

बौद्ध दर्शन के अनुसार जम्बूद्वीपीय भूगोल

अंतर है अतः भागवत के अनुसार नौ क्षेत्र और आठ पर्वत हैं जबकि विष्णुपुराण के अनुसार सात क्षेत्र और छ पर्वत हैं। भागवत का कथन समीचीन जान नहीं पड़ता क्योंकि आगे जो कथन किया गया है वह विष्णुपुराण का ही समर्थन करता सा प्रतीत होता है। यद्यपि येनकेनप्रकारेण नौखंडों का समाधान करने का प्रयास किया गया है तथापि वह असमीचीन है। इस संबंध में यह कथन द्रष्टव्य है—

“एषां मध्ये इलावृत नाम अभ्यन्तर वर्ष उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः श्रृङ्गवानिति त्रयो रम्यक-हिरण्यमय-कुरुणां वर्षाणां मर्यादागिरयः एषां दक्षिणेन इलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयोऽयुत-योजनोत्सेधा हरि वर्ष-किंपुरुष-भारता यथाक्रमं

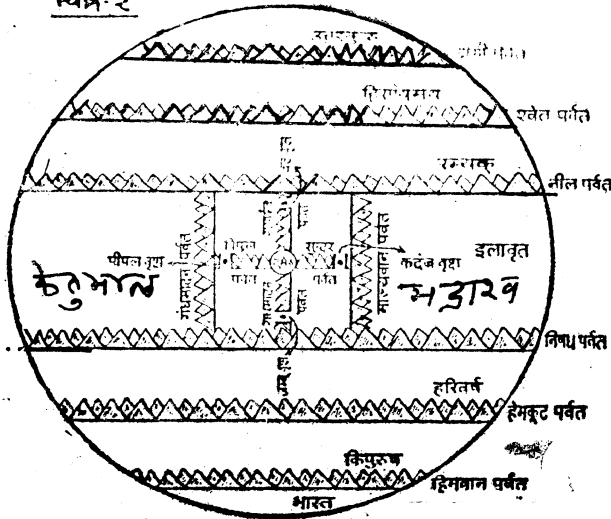
तथैवेला वृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्-गन्ध मादनाबानील-निषधायतो द्विसहस्रम्-
पप्रयुतः केतुमाल भद्राश्वयोः सीमानं विदधते

श्रीमद्भागवत ५/१६/७-१०

इसका रेखाचित्र दर्शाया जा सकता है।
(दे. चित्र सं. ७)

इस प्रकार भागवत का नौ क्षेत्रों वाला कथन असमीचीन है क्योंकि नौ नौ हजार योजन वाले नौ क्षेत्रों का जो कथन किया गया है वह उपर्युक्त उदाहरण से संगत नहीं होता। इस कथन के आधार पर रम्यक और भद्राश्व या केतुमाल एक से नहीं हो सकते क्योंकि इलावृत में ही इलावृत कर दिये गये हैं इसी प्रकार आठ पर्वतों में निषध और माल्यवान या गन्धमादन एक से विस्तार वाले नहीं हो सकते।

अम्बू द्वीप
चित्र-२

जैन भूगोल के अनुसार सात क्षेत्र हैं और उन्हें बांटने वाले छ पर्वत हैं भरत, हैमवत, हरिवर्ष, विदेह, रम्यक, हैरण्यवत और ऐरावत ये सात क्षेत्र हैं । (३१)

इन्हे बांटने वाले हिमवन्, महाहिमवन्, निषध, नील रूक्मी और शिखरी ये छ पर्वत हैं । (३२)

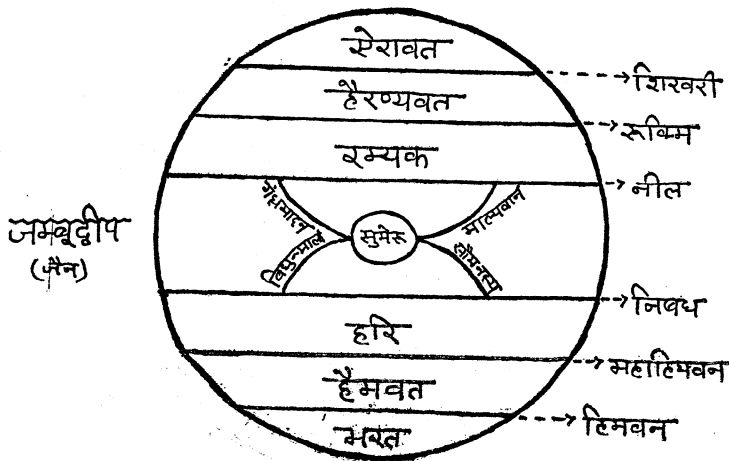
भागवत और विष्णुपुराण के अनुसार मेरुपर्वत की आधारभूत युतियों के समान बने हुए चार पर्वत हैं जिन पर एक एक विशाल वृक्ष हैं पर्वतों और वृक्षों के नामों में थोड़ा अंतर है ।

भागवत के अनुसार मन्दर, मेरुमन्दर, सुपाश्व और कुकुद, ये चार पर्वत हैं तथा इनके ऊपर आम, जामून और बट के वृक्ष हैं ।

विष्णुपुराण के अनुसार मन्दर, गंधमादन, विपुल और सुपाश्व पर्वत हैं तथा इन पर क्रमशः कदंब, जम्बु पीपल और बट के वृक्ष हैं । (३३)

इस प्रकार ये पर्वत इलावृत क्षेत्र में हैं। जैन भूगोल के अनुसार इन सभी क्षेत्रों के मध्य में इलावृत की तरह विदेह क्षेत्र हैं, जिसमें सुमेरु के दक्षिण और उत्तर में निषध व नील पर्वतस्पर्शी, सौमनस्य, विद्युत्प्रभ गंधमादन व माल्यवान नाम के दो गजदंताकार पर्वत हैं, इसे एक चित्र द्वारा इस प्रकार दर्शाया जा सकता है । (दे. चित्र सं० ८)

इस प्रकार हम देखते हैं कि न केवल जम्बूद्वीप संबंधी क्षेत्रों और पर्वतों की संख्या में समानता है अपितु उनके नामों में भी समानता है। पर्वतों में विष्णुपुराण जिसे हेमकूट कहता है तत्त्वार्थसूत्र उसे महा-हिमवान्, विष्णुपुराण जिसे श्वेत कहता है तत्त्वार्थसूत्र उसे रूक्मी और विष्णुपुराण के शृंगी को तत्त्वार्थसूत्र शिखरी (शिखरी शृंगी का ही अपभ्रंश रूप माना जाना चाहिये) कहता है, विष्णुपुराण भारत को तत्त्वार्थ सूत्र भरत किंपुरुष को हेमवत, हरिवर्ष को हरि, इलावृत को विदेह, रम्यकको रम्यक,

हिरण्यमय को हिरण्यवत और उत्तरकुरु को ऐरावत कहता है, सुमेरु के पास चार पर्वतो की कल्पना दोनों में समान है. पर्वतो के नाम गन्धमादन व माल्यवान समान ही हैं ।

यदि भागवत के नौ क्षेत्रों वाला कथन प्रमाणिक माना जाये तो जैन भूगोल का इससे पूर्ण मेल बैठ जाता है ।

भागवत में इलायुत क्षेत्र में पर्वतो द्वारा किये गये तीन पर्वतों की कल्पना है । इलायुत किंपुरुष और भद्राश्व. जैन परम्परा भी पर्वतो द्वारा विदेह क्षेत्र में तीन खंड मानती है । देवकुरु, उत्तरकुरु और विदेह । (दे० चि० ७ तथा ८)

भरत क्षेत्र :—

उमास्वाति कृत तत्त्वार्थसूत्र में 'भरत हैमवत हरिविदेह रग्यक हिरण्यवतैरावत वर्षा : क्षेत्राणि" सूत्र के अनुसार जम्बूद्वीप में पहला खंड भरत खंड है । भागवत के अनुसार पहले इसका नाम नाभि खंड था क्योंकि आग्नीध्र ने पुत्रों के नाम पर खण्डों के नाम रखे थे और नाभि-प्रथम पुत्र थे । अतः पहला खण्ड नाभि खण्ड के नाम से प्रसिद्ध हुआ । चूँकि नाभि अंजनाभ भी कहलाते थे । अतः इस खंड का नाम अंजनाथ खंड रहा । डा० वसुदेव शरण अग्रवाल ने लिखा है—

“स्वायंभुव मनु है प्रियव्रत, प्रियव्रत के पुत्र नाभि, नाभि के ऋषभ और ऋषभ के सो पुत्र हुये जिनमें भरत ज्येष्ठ थे ।

यही नाभि अंजनाभ भी कहलाते थे

और जिनके नाम पर यह देश अंजनाथ वर्ष कहलाता था” (३४)

भागवत में भी अंजनाभ का उल्लेख आया है ।

एक बार भगवान् इन्द्र ने ईर्ष्यावश उनके राज्य में वर्षा नहीं की, तब योगेश्वर भगवान् ऋषभदेव ने इन्द्र की मूर्खता पर हंसते हुये अपनी योगमाया के प्रभाव से अपने वर्ष अंजनाभ वर्ष में खूब जल बरसाया ३५

यहीं अंजनाभ वर्ष आगे चलकर ऋषभ के ज्येष्ठ पुत्र भरत के नाम पर भारत वर्ष कहलाया (३६)

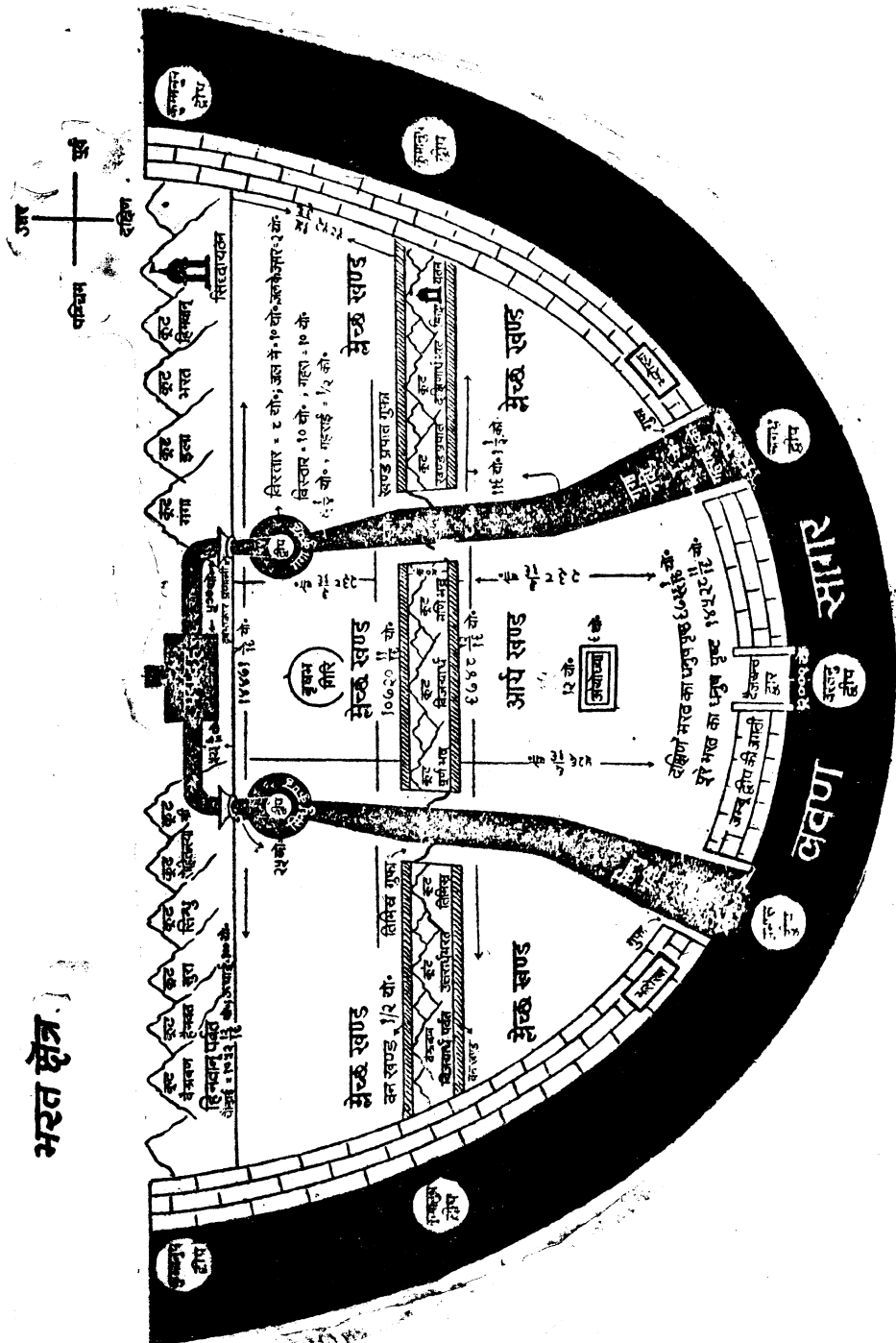
वायुपुराण, आग्निपुराण, मार्कण्डेय, ब्रह्मण्ड नारद, लिङ्ग, स्कन्द शिव कूर्म, वाराह तथा मत्स्य पुराण के अनुसार भी प्रियव्रत के पुत्र अग्नीध्र, नाभि, नाभि के ऋषभ और ऋषभ के ज्येष्ठ पुत्र भरत के नाम पर इस देश का नाम भारतवर्ष पड़ा । (३७)

अनेक जैन आगम तथा पौराणिक ग्रन्थों के आधार पर भी ऋषभ पुत्र भरत के नाम पर इस देश का नाम भारतवर्ष पड़ा ।

इस प्रकार दोनों परम्पराओं के आधार पर इस खण्ड (देश) का नाम भारत पड़ा ।

तत्त्वार्थ-सूत्र एवं अन्य जैन ग्रन्थों के अनुसार जम्बूद्वीपमें क्षेत्रों को विभाजित करने वाले जो छह कुलाचल पर्वत हैं, उनमें प्रत्येक पर एक महाह्रद है, हिमवत, महाहिमवत, निषध नील, रुक्मी, शिखरी इन छ पर्वतों पर क्रमशः पद्म महापद्म, तिगिच्छ केसरी, महा-पुण्डरीक, और पुण्डरीक ये छ महा (तालाब) हैं । (३८)

भारत क्षेत्र

इनमें से प्रत्येक हृद से दो दो नदियां निकलती है (३९) और अपने अपने क्षेत्रों को सींचती हुई समुद्र में जा गिरती है। भरत और हैमवत क्षेत्र के बीच जो हिमवान पर्वत है उस पर अवस्थित पद्महृद से गंगा और सिंधु दो नदियां निकलती है, गंगा पूर्व की और सिंधु पश्चिम की ओर जाती है। ४० (दे. चित्र-८)

साथ ही भरत-क्षेत्र के मध्य में पूर्व से पश्चिम तक फैला रजतमय विजयार्ध पर्वत है (४१) (दे. चित्र ८)

विजयार्ध से उत्तर में तीन तथा दक्षिण में तीन खण्ड हैं, इनमें दक्षिण भरत खण्ड के तीन खण्डों में मध्य का आर्यखण्ड है बाकी पाँच म्लेच्छ खण्ड के नाम से जाने जाते हैं। (४२)

इस प्रकार दोनों दर्शनों का भूगोल अनेक-अंशों में समानता रखता है।

० लोक की स्थिति दोनों में पुरुषाकार ही है।

० चूड़ी के आकार में द्वीपों का नामकरण वृक्षों के आधार पर।

० मानुषोत्तर पर्वत से आगे मनुष्यों का अवस्थान न होना,

० जम्बूद्वीप का सभी द्वीपों और पर्वतों के मध्य में होना,

० जम्बूद्वीप के बीच सुमेरु का होना,

० जम्बूद्वीप में सात या नौ वर्षों (क्षेत्रों) का होना।

० छह कुलाचलों का होना,

० उनके नामों का लगभग समान होना,

० बीच में विदेह का होना।

६

० विदेह में सुमेरु और उसके पास चार अन्य पर्वतों का होना।

० भरत खण्ड का नामकरण वृषभ पुत्र भरत के नाम पर होना—

—आदि विषयों में दोनों समान है।

उर्ध्व और अधोलोक सम्बन्धी अनेक समानताएँ हैं, जिनका आकलन इस लघु निबन्ध में सम्भव नहीं है।

वस्तुतः प्रस्तुत विषय तीन स्वतन्त्र शोध प्रबन्धों की अपेक्षा रखता है—

१ जैन और वैदिक भूगोल का तुलनात्मक अध्ययन.

२ वैदिक-पुराणों में वर्णित भूगोल का तुलनात्मक अध्ययन.

३ जैन करणानुयोग के आधार पर विश्व का भूगोल.

संस्थान इस दिशा में अग्रणी हो ऐसी आशा है।

सन्दर्भ

१ रत्नकरण्ड श्रावकाचार वीर सेवा-मंदिर

ट्रस्ट दिल्ली १९७२, २/२

२ वही

२/३

३ आदि पुराणः भारतीय ज्ञानपीठ काशी

१९६३४/१५

४ श्रीमद् भागवत : गीताप्रेस सं० २०१८,

२/५/२१-३५

५ वही २/५/३६

६ वही २/५/३८-३९

७ आदिपुराण ४/४२-४४

८ वही ४-४०

९ श्रीमद् भगवद् गीता (प्रथम भाग) का

पृष्ठ ६८,

- १० विष्णुपुराण अध्याय २
 ११ 'द्विद्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्व-परिक्षेपिणो वलया-
 कृतयः' तत्त्वार्थसूत्र वाराणसी, १९५०, ३-८
 १२ कथा सरित्सागर का सांस्कृतिक अध्ययन
 डा० वाचस्पति द्विवेदी पृष्ठ १८
 १३ काव्यमीमांसा : बिहार राष्ट्रभाषा परिषद्
 पटना १९६५, पृष्ठ २३०
 १४ क० स० का सा० अ० पृष्ठ १९
 १५ काव्य-मीमांसा पृष्ठ २३२
 १६ अभिज्ञान-शाकुन्तलम् : रतन प्रकाशन
 मन्दिर आगरा १९८२, ४-१९
 १७ श्रीमद् भागवत-५-ण-३०
 १८ वही ५-१-३२
 १९ वही ५-१-३३
 २० अभिधर्मकोश ४८-४९
 २० व अभिधर्मकोश : हिन्दुस्तानी एकेडमी
 इलाहाबाद, पृष्ठ ३६८
 २१ वही पृष्ठ ३७०
 २२ जम्बूद्वीप पण्णत्ती : सोलापुर १९५८, ४-२२
 २३ श्रीमद् भागवत् ५-१६-७
 २४ अभिधर्मकोश पृष्ठ ३६७
 २५ तत्त्वार्थसूत्र ३-३५
 २६ श्रीमद् भागवत ५-२०-३५-३७
 २७ वही ५-१६-५ तथा जम्बूद्वीप पण्णत्ती १-२०
 २८ अभिधर्मकोश ३-५३-५४
 २९ श्रीमद् भागवत ५-२-१९
 ३० वही ५-२-२१
 ३१ तत्त्वार्थसूत्र ३-१०
 ३२ वही ३-११
 ३३ श्रीमद् भागवत ५-१६-१२
 ३४ जैन साहित्य का इतिहास (पूर्व पीठिका)
 मथुरा, प्रस्तावना पृष्ठ ८
 ३५ श्रीमद्भागवत ५-४-३
 ३६ वही एवं अन्य
 ३७ तत् तत् पुराण
 ३८ तत्त्वार्थसूत्र ३-११-१४
 ३९ वही ३-२०
 ४० वही ३-२१-२२
 ४१ जम्बूद्वीपपण्णत्ती २-३२ तथा तिलोयण्णत्ती
 ४-१०७
 ४२ तिलोय पण्णत्ती ४-२६६-६८
 १३०, बडा बाजार
 खतौली-२५१२०१
 (उ०प्र)

गंभीरतासे पढ़ें

ले. डो. आर. डी. त्रिपाठी—दिल्ली

हम अपने शालेय पाठ्य-ग्रन्थों के द्वारा प्राप्त सीमित ज्ञान के आधार पर पृथ्वी का आकार गोल मानते हैं। इस ज्ञान की वृद्धि में पाठ्य-पुस्तकों के क्रमिक ज्ञान से पुष्ट हमारे भूगोल के अध्यापक भी वैसा ही अपना सहयोग प्रदान करते हैं। इस प्रकार 'द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति' वाली उक्ति इस मान्यता पर दृढ़ बने रहने में प्रेरक हो जाती है।

यदि हम कहीं किसी धार्मिक-ग्रन्थ अथवा आस्तिक विद्वान के मुख से 'पृथ्वी का आकार गोल नहीं है,' यह सुनते हैं। तो कहते हैं—'यह भूगोल क्या जाने?' और यदि वह हठ पूर्वक शास्त्र का उद्धरण दे बैठा तो कहे'गे—'शास्त्रों में तो सब कपोल-कल्पना अथवा दन्त कथाओं का ही संग्रह है, जैसे रावण के दस शिर, कार्तवीर्यार्जुन के एक हजार हाथ' आदि।

यदि इससे भी वह नहीं माना तो हमारा उत्तर होगा "आज जैसे वैज्ञानिक अन्वेषणा के साधन उपलब्ध है, उनमें से क्या एक भी उस समय उनके पास उपलब्ध था?" आखिर में कंटाळकर नास्तिक या धर्म-विमुख कहकर वह पंडित पिण्ड छुड़ा लेगा।

धारणा और वास्तविकता :-

ज्ञान की परिसीमा पर्याप्त विस्तृत है। विभिन्न मनीषियों द्वारा विभिन्न-माध्यमों से जिसका अन्वेषण किया गया हो, उसे केवल कतिपय धारणाओं से धूमिल नहीं किया जा सकता है।

धारणा केवल मन की भूमिका पर अधिकार जमाती है, जब कि वास्तविकता सत्य के समीप ले जाकर उसकी परतों को एक-एक करके उघाड़ती है और हृदय पर ऐसा सुदृढ़ प्रभाव स्थापित कर देती है कि-वृक्षों को उखाड़ फेंकने वाले वायु का वेग उन्नत शिलोच्चयी पर्वत के समक्ष मूर्छित मात्र रह जाता है।

धारणा अथवा मान्यता की भूलमिथि कल्पना और लौकिक प्रयास की परिणति से निर्मित होती है, जब कि वास्तविकता के लिये आत्मप्रत्यय और अलौकिक उपादानों का सबल सहयोग होता है।

इस दृष्टि से पृथ्वी के आकार-चिन्तन में दो धाराएँ प्रवहमान हैं, एक धारणामूलक और दूसरी वास्तविकतामूलक।

उपर्युक्त दो धाराओं में किसे वास्तविक कहा जाय ? किसे धारणा रूप ? यह एक प्रश्न है ।

प्रत्यक्ष के किये प्रमाण की क्या आवश्यकता है ?:-

यहां भी लोग कह देते हैं कि 'जो प्रत्यक्ष-प्रमाणित है, वही वास्तविक है, और जिसके लिए वैसा साध्य नहीं वह है धारणा रूप । किन्तु इसमें भी यह आपत्ति आ सकती है और वह यह कि आप जिसे प्रत्यक्ष कहते हैं, वह भी अप्रत्यक्ष ही है, वहां भी धारणा ने अपना प्रभाव मस्तिष्क पर जमा रखा है, जिससे धारणा के अनुरूप संयोजना की जाती है।

मानव-बुद्धि की सीमाएं काफी पर्याप्त होने पर भी भौतिकवाद के उन्माद में कभी कभी मानव अपने आपको प्रकृति के सनातन

सत्त्यों का मार्मिक ज्ञाता बनने का दावा करता है ।

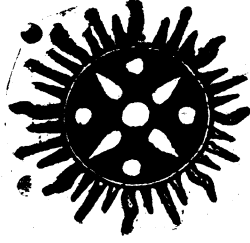
वर्तमान युग में विज्ञानवाद की चकाचौंध में समझदारी-विचारशीलता पर कुछ आवरण सा आ जाने से मानव की धूमिल धारणाएं पनप कर मानव के प्राकृतिक-विकास को अवरोध पहुंचा रही है ।

अतः विज्ञान के अनेक क्षेत्रों में से भूगोल के क्षेत्र पर कुछ मार्मिक-प्रकाश प्राप्त करनेका प्रयास करना जरूरी है.

आशा है कि तटस्थ विद्वान, विचारक योग्य विचार करेंगे ।

खास बात :- “पुराणमित्येव न साधु सर्व” यह कालीदास की उक्ति को सामने रख करके ही यह प्रयास करना जरूरी है ।

The Soul (Ātman) In Saṃkara-Vedānta

By

prof. K. N. Iyer PATAN (N. G.)

Introductory

There is a mystery in all of us by which we hear, see, move, taste, feel, think, etc. What is this mystery? As the KENA Upanishad, I, 1 puts it 'By whom willed and directed does the mind light on its objects? By whom directed does PRĀNA (life), the first, move? By whose will do we utter words? What intelligence directs the eye and the ear?'. This mystery is called the 'soul' (ĀTMAN) in Saṃkara-Vedānta, a subject to which we shall turn later after a few necessary words on Nature and God.

on Nature and God

Many even educated men and women may be heard to explode the above stupendous mystery in us all in a jiffy with the magic word 'Nature' (a word which ancient Greek philosophy has bequeathed to us for which we should be profoundly thankful to it), but, then, the

philosophic questions here to be irrefutably answered are :

- (1) 'Why should what we call a dead person not hear, see, move, etc. when death is no less 'Nature' than life?';
- (2) 'Why should 'Nature' behave, or seem to behave, exactly as she does and not otherwise?'

To explain question 2 above briefly. Why should, for instance, 'the anomalous expansion of water' set in only at four degrees Centigrade and not at, say, five or three? why should KCN (potassium cyanide) dissolve the souls of men and women (unless it be, perhaps, that it dissolves gold which dissolves the souls of men and women) and not, for example, KOH (potassium hydroxide) or NaCl (sodium chloride, 'common salt')? why should the laws of light, electricity, liquids, motion, magnetism, etc. be exactly

what they are and not other? Why should the formula for the force of attraction between two bodies be the Newtonian $F = \frac{m_1 m_2}{r^2}$ and not, say, $\frac{m_1 m_2}{r^3}$?

Why should the 'specific gravity' of kerosene, for example, be only .8 and not, let us say, .7 or .9. Instances might be multiplied almost endlessly not only from the exact sciences but also from thremmatology, psychology, palaeontology, from any walk of life. In short, as has already been said, why should Nature behave, or seem to behave, precisely as she does and not in some other way? Why should she obey only one **particular** set of scientific and mathematical laws to the exclusion of the infinitude of other such sets? The matter, the mystery in us all by which we see, hear, feel etc. is not half so easy to answer unopposably as the ready omniscience of the uninformed might think, seeking shelter behind the magic word 'Nature' easy for us all to utter.

The objection here that the "specific gravity" of kerosene is only .8 and not .7 or .9, that the laws of light, liquids, etc. are what they are and not other, and so on, in short, that Nature (or the universe) obeys only one particular set of scientific and mathematical laws, is itself

'Nature': we need not go behind her for its cause' cannot hold; for it is begging the question. It will resemble one's offering for a tough equation in x the grand solution $x = x$.

Samkara will therefore perceive, after refuting the Samkhya philosophy whose PRAKRTI is roughly equal to our 'Nature', a stupendous, immeasurable intelligence behind 'Nature', sometimes called 'The Cosmic Mind' in philosophy, which it calls 'God' (Isvar) who imposes on the universe one particular set of scientific and mathematical laws, eliminating the others whose number is infinite and **vigilantly** sees to it that they are **rigorously** observed by the universe, or 'Nature' if one will. But for His, this elimination and vigilant supervision matter and mind should behave differently at different times. The sky should now appear blue, now red, now yellow, and so on; liquids should now keep a level surface, now an uneven one, now a corrugated one, and so following; sugar, should now taste sweet, now sour, now astringent, and so forth,..... There should thus be chaos and not cosmos in the universe. In other words, 'God' (Isvara) is, philosophically a 'Limit' in the universe, a principle of Limit behind the universe.' If one will prefer to have it

that way, separating the innumerable worlds of Possibility from the observed one of Actuality. As Samkara puts it 'The Lord' is a bank, a liminary support, that these worlds (the worlds of Possibility and that of Actuality) may not be confounded..... Just as a dam stems the spreading of water so that the boundaries of the (contiguous) fields are not confounded, so that self (God) acts as a **liminary** dam in order that these outer and inner worlds (the worlds of possibility and that of Actuality) may not be confounded.¹ To put it in a much simpler language, 'Take away God from the universe, and Chaos, Disorder, comes to reign with possibility (i. e. the possibility of innumerable ever-changing, disorderly universes) as its prime Minister'. On a rational further move God might be seen to emerge as the Giver to the universe of its science and mathematics and thus the Ground of reason, a corollary to which is that

---

1 'Samkara's Commentary on the Vedanta Sutrās, I, iii, 16. (Italics ours.) of, also id., III, ii, 32; id., I, i, 20, and especially 'Samkara's commentary on the chandogya Upanishad; VIII, iv, 1 which makes to matter much clearer but which is too long to be reproduced in an article of this length.

what is conformable to science and mathematics which are at work everywhere in the universe including what is called 'empty space' is conformable to reason and what is opposed to them is opposed to reason...a matter of vital importance for rational philosophers to note. On such a further move involving tough Advaitic metaphysics which it will take too long to deal with here. He might be seen to come off as being '(fundamentally) one' with Truth, the substratum of the universe called in Samkara 'Brahman' as Samkara holds Him to be in his commentary on "Vedanta Sutra," III. iii, 39.

The Samkara-Vedantic Solution, of the mystery; the 'soul' in Samkara-Vedanta

The Samkara-Vedantic solution of the great problem mooted above by the KENA Upanishad is that there is an immaterial 'soul' (ATMAN) in men and women by which they see, hear, feel, etc. and not merely by the sense organs as is generally thought because if that were so we should not see objects in our dreams when our eyes are closed. Samkara-Vedanta will go on to add that this soul or ATMAN is the same as God, strictly speaking Truth (NIRGUNA BRAHMAN) with which God is, according to Samkara, (funda-

mentally) one. Aham BrahmoSmi 1 (I am God); Tat Tvam Asi² (That thou art). The outer Mystery that governs the universe is the same as the inner mystery in men and women which governs them and renders their seeing, hearing, feeling, thinking, reasoning, etc. possible. This is perhaps the boldest, most startling utterance of 'Samkara-Vedanta' which, nevertheless, is not easy to challenge. Thus, to give but a single instance, no less than Max Muller (to whom Samkara-Vedanta was the highest and truest philosophy) says in his *Three Lectures on The Vedanta Philosophy* (1894, p. 91) 'The soul is God, sounds startling even to us, but, if it is not God, what can it be?'

It may be of interest to note here incidentally that the Samkara-Vedantic tenet 'The soul is God' will not only embrace with warmth the Biblical 'No man hath seen God at any time' (John, I) but clearly explain it epistemologically. No man can ever see God because the seer in him, his

soul, is itself God. The perceiving subject can never come to stand out there, epistemologically, as the perceived object. So, no man can ever come to see God as someone or something standing outside him. As the *Brudaranyaka Upanishad* puts it, 'You cannot see the seer of the seeing, the hearer of the hearing' (III, iv, 2).

Secondly, we all see things alike (when our senses do not function abnormally through drink, madness, and the like) because the calm perceiver in us all is the same God who has created these things. Thus we all see a tree, for instance, as a tree in our normal state. One doesn't see it as a tall giant with shivering locks brandishing a mace, another as a beautiful maiden with curly hair, an oval face, and large dark eyes, another as a lion couchant, and so on.

Arguments against the soul and Samkara's meeting them.

Many are the scientific, semi-scientific, and unscientific and unmathematical arguments against a 'soul' in a man or woman doubting it, denying it, scoffing at it, holding it to be merely an 'epiphenomenon', questioning its habitation in the body, and so on; the advances of modern surgery alone will provide us with some powerful arguments to deny the soul with and

1 "Brhdaranyaka Upanishad," I, iv, 10 quoted approvingly in 'Samkara's commentary on the Vedanta Sutrās, I, i, 4.

2 Of. "chandogya Upanishad," Vi, viii 7 and 'Samkara's commentary on it, 'Samkara's commentary on the Vedanta Sutrās, I, i, 6, passim.

dismiss it to the limbo of discredited superstitions. We cannot stop to consider them all, even mention them all, in an article of this length. We can only cast a very quick glance, or rather side-glance, at the matter as below :

(1) Says Bertrand Russell, perhaps the most royal intellect of our century, on scientific and mathematical grounds 'only on the firm foundation of unyielding despair can the soul's habitation henceforth be safely built.¹

(2) Voltaire, a no mean intellect, says 'Four thousand volumes of metaphysics cannot teach us what the soul is'² that is, the existence of the soul and what it is are highly questionable.

(3) The Ranters, who may be described as the left wing of the famous 'Seeker Movement' in England took more or less the same

stand as Voltaire's with respect to the soul. They sang

'They prate of God ! .....

Let them but tell us what a soul is, then
We shall believe in these mad,
brainsick men.³

Catholic Samkara-Vedanta, which is therefore not without a skeptic phase to it,⁴ will agree with all these and much more that might be said on the soul in the like or even a worse vein, also because it is perfectly aware that man with his limited senses, of limited powers, again, is by nature a doubting animal...to whose doubts about the soul, its immortality, God etc., as Samkara says somewhere in his works, there can be no end. When the great Upanishadic (Samkara-Vedantic) scholar Naciketas questions Yama, the god of death, in the Katha Upanishad about death and the beyond, about the soul, whether it is or not, whether it is immortal, Yama replies, 'Please do not press me for the answer to the problem of the soul. Here even the gods of yore had doubts. Indeed, it is not easy to know. Ask for some other thing, however great, as my third boon promised to you, and I will grant it'.¹ Thus Samkara-Vedanta will agree that there are doubts about and arguments against the soul by

1 Bertrand Russell quoted in J. W. N. Sullivan's 'Limitations of science' (PELICAN, 1933. p. 182).

2 Voltaire's dictionary article on the soul.

3 The Carol of the Ranters quoted in Rufus Jones's 'Studies in Mystical Religion'.

4 Cp. 'The Vedanta is more sceptical or critical than even Kant's Critical philosophy' (Max Muller in his 'Six Systems', p. 172).

1 Cf. "Katha Upanishad," I, 9-25 and Samkara's commentary on them.

the very gods with many more senses, much greater knowledge, far greater intellectual, argumentative, and other powers, than man. It will point out, however, that, say what you will on the subject of the soul in the worst strain that you can command, the soul cannot be **denied** successfully, which is all that need count for purposes of genuine philosophy dealing with the soul. The short, baculine argument of Samkara against the denial of the soul is 'It is even the soul of the person who denies it'.² That is to say, every denial implies, in fact **needs** for it, an intelligent denier; the true denier in the man or woman who denies the soul is itself his or her soul. Thus will Samkara with a single short argument bury deep the whole world of light and laboured arguments against the soul so that none of them can ever rise again. If even this argument of Samkara's, along with others in him in favour of the soul, its immortality, its oneness with Truth, etc., doesn't resolve one of one's doubt about the soul, whether it is or not, whether death destroys it or not, the quickest and surest way to be enlightened on the head is, as the Katha Upanishad puts it naively, to go to Yama, the god of death, who

being Death necessarily knows of the matter aright, to question him on the heads, that is, kill oneself.

As for the seat of the soul in the body, Samkara will generally locate it in the **heart** although he will admit that it is all-pervasive and is thus in a sense everywhere in the body-like a point PON, say, a circle which, by virtue of the fact that it satisfies the equation to the circle $x^2+y^2=c^2$ may be said to be everywhere on it. Samkara will thus concede in a measure to the Jaina philosophy that the soul is of the same size as the body it inhabits. It may be worth noting here that although Samkara-Vedanta may seem to be a bloodlessly intellectual system all head and no heart (as Swami Vivekananda for one saw it nearly to be), it is not indifferent to the emotional needs of men and women, whence its locating the soul in the **heart** (which is generally acknowledged to be the seat of feelings and emotions) and not the wonderful head or the mystery-ridden 'pineal gland' where Descartes located it.

A question and its answer; the JIVA and the MANAS.

It might be asked here 'If man is God (i. e., the perceiving soul in man is God), how is it that he sometimes feels miserable, sometimes depressed, sometimes angry, and the

2 Samkara's commentary on the VEDANTA-SUTRAS, I, i, 4.

like ? Is not God (Brahman) above all misery, sorrow, depression, anger, fear, shame, etc. as He is held to be in Samkara-Vedanta ?'. Samkara-Vedanta will bring in here the JIVA, 'the empiric soul' of the individual. The JIVA, 'the empiric soul', is the 'atman' (the metaphysical soul which is one with God, Brahman) plus the MANAS (mind) of the individual. Samkara-Vedanta will give conclusive proofs of the existence in men and women of such an entity as the MANAS. We cannot enter into this subject in an article of this length dealing with the Samkara-Vedantic 'soul.' We can only say that the 'Samkara-Vedantic MANAS is **roughly** the equivalent of 'the brain' in a living person of physiology which none whose brain is in order will doubt or deny. Now, the MANAS, which according to Samkara-Vedanta is matter, subtle matter,¹ is always mobile except in the deep, dreamless sleep of the individual to whom it belongs. It assumes various (metaphysical) shapes according to its perceptions of object and presents them to the soul ('atman') stationed in the heart which then comes to perceive the objects. it is **thus** that perception is rendered

possible, not merely through the sense organs as is generally thought. These shapes of the MANAS are called its VRTTIs (modalities) in Samkara-Vedanta. In fact, even all the so-called internal states such as joy, misery, depression, sense of shame, happiness, anger are but the VRTTIs of the MANAS which the 'atman' stationed in the heart perceives as the ever-unaffected 'witness' of its modalities. What is more, man—no less than woman—identifies his 'atman' with the JIVA (which is the 'atman' plus the VRTTI, modality, of the MANAS) because of his AVIDYA (primeval Nescience, Ignorance of Truth), and feels joyous, happy, miserable, angry, etc. according to the VRTTIs (modalities) of his MANAS (mind). If the MANAS takes, say, a triangular shape, the individual to whom it belongs feels, let us say, unhappy; if it takes a circular shape, he or she feels happy; if it takes a skew-quadrilateral shape, he or she feels cross, and so on. All the while the soul ('atman') in him or her is the ever-unaffected 'witness' (pure consciousness) of the various states or modalities of his or her MANAS. In other words, it is the JIVA of the individual, his or her 'atman' plus his or her MANAS, that feels happy, miserable, angry, etc. The 'atman' is never miserable, angry,

---

1 Cf. CHANDOGYA Upanishad, VI, vi-vii and Samkara's commentary on them,

depressed, etc. It simply is—like NIR-GUNA BRAHMAN with which it is one. To put it all in an extremely simple, although perhaps a little crude, way, misery, sorrow, anger, etc. are 'states of mind', not states of the soul within. It is thus that Samkara-Vedanta will explain why man feels angry, miserable, pained at heart, etc. although he is in reality God who is lifted above all sorrow, anger, sense of shame, etc. Man is thus God playing the fool. It may not be out of place to observe here that the highest power of the soul-knower or Truth-knower (BRAHMA-JNANI) is not the ability to amass wealth, get the whole world of nubile women, perform miracles, etc. but the ability to command the MANAS in him to assume only certain modalities of his choice, especially the one which it assumes on man's direct perception of Truth (Brahman) which is sometimes called 'ineffable bliss'.

It may be worth while nothing here that there are thus according to Samkara-Vedanta two souls as it were in a man 'and', we hasten to add, 'a woman'—, the JIVA and the 'atman', a philosophy to which advanced modern psychology will lend a measure of support. As J. W. N. Sullivan says, it has been suggested by advanced modern psychology that 'in all of us there is another personality,

aware of our unconscious as well as of our conscious processes, but that this second personality never, in normal states, emerges and takes control of the body' ('Limitations of science', PELICAN, 1933, p. 154).

Transmigration.

The subject of the JIVA dealt with above takes us to the Advaitic philosophy of metempsychosis. It may outright be observed here that it is only the JIVA, 'the empiric soul', of the individual that transmigrates on his or her death, not his or her 'atman' which is one with Truth (Brahman). The JIVA will seem to resemble a number. As number two, for instance, can fly in a flash from 'two frogs' to 'two foxes' and attach itself to the latter as easily as it did to the former, so does the JIVA of a being fly from it on its death and attach itself to another being that is born in the universe. The nature of one's rebirth depends on one's knowledge acquired. The greater one's knowledge, the higher proportionately, is one's rebirth in the universe. As Samkara says in his commentary on the chandogya Upanishad, VI, ix, 5, 'Births are in accordance with knowledge.' Man can thus ascend to godhead, even Godhead, through knowledge—or fall to the state of even inanimate matter through ignorance or indifference to

knowledge since 'Transmigration ensues from the highest state (of Prajapati, the Creative Deity) downwards to the lowest state of inani, mate matter' (Samkara's commentary on the Brhdaranyaka Upanishad, introduction). Samkara will elsewhere add in his works that rebirth depends also on one's works (actions-Karmas). Transmigration in Samkara-Vedanta will thus seem to be a 'function' to use a rich mathematical term of knowledge and actions, $F(k, a)$ where k is knowledge and a actions. The exact law of rebirth or transmigration is known only to the supreme Mathematician behind the universe governing it. Man, unenlightened man, cannot know it. As Shakespeare has it in a tense context, 'They say the owl was a baker's daughter. Lord, we know what we are, but know not what we may be (after death)'. The most consoling part of the transmigration philosophy of Samkara, at any rate to those on the knowledge-way (JnanaMarga) to Truth, is that knowledge once acquired is **never** lost. Once one has mastered, say, the first forty-six theorems of Euclid, one need not do them again with effort as a reborn human being how many births soever as a fox, a lion, an ant, etc.

might intervene owing to one's wrong actions. They will all be **easily, very easily** understandable with practically no effort, one can dash through them as through a few pages of a delightful romance. It is the forty-seventh theorem that will begin to offer resistance.

A few words more as below on the transmigration philosophy of Samkara which is a corollary to his Karmic philosophy, 'a categorical imperative' to use a well-known phrase of Kant's, are imperative. Samkara's philosophic stand is that there can be no injustice **at all** in the universe that is not righted in it now or at some other time by Him who is a strict Mathematician, not a Historian, Geographer, Engineer, Biologist, psychologist, etc. as Jeans in modern times will have us note.² You cannot wrong a man or woman, nay, even a fly or a boulder, and escape payment for it here or hereafter in the universe which is gover-

-
- 2 Cp. 'We have already considered with disfavour the possibility of the universe having been planned by a biologist or an engineer, from the intrinsic evidence of his creation the Great Architect of the univers begins to appear as pure mathematician'—'The Mysterious Universe' (1930), p. 134,

1 HAMLET, IV, v, 41-43. (Globe edition.)

ned by a strict mathematician. (The question of what is 'right' and what is 'wrong' will crop up here, indeed but we cannot enter in an article of this length into a discussion of this vast, oceanic theme.) You cannot sin but you have to pay for it in this or in some other birth of yours on earth or elsewhere in the universe which is bubbling with life in innumerable forms and consciousness. In other words, death is not the end of things although it may seem to be so, that good and bad, right and wrong, great and small, meet massed in death. Transmigration, rebirth, secures **perfect**, mathematical, justice for all, even the so-called inanimate objects that are not really 'inanimate' but Brahman (consciousness) as Samkara will have us note. It is to be noted here that what may seem to us to be 'perfect justice' is not so on close and critical analysis. Thus, the Biblical 'a tooth for a tooth' will seem to be perfect justice but is not, for the one tooth may be old and useless and the other young and useful. To give another instance. When the fat Doctor Johnson violently kicked at an innocent boulder that had in no way harmed him, saying, to Boswell if we remember, 'I refute him (Berkely) thus', the boulder promptly returned the kick to him in accordance with the Newtonian third law of motion 'Action

contrariam semper at aequalem esse reactionem' (for every action there is a reaction which is equal to it in magnitude and opposite in direction). This may seem to us to be **perfect** justice, indeed. It was not, for there was what is called in physics 'frictional loss' in the kick of the boulder to Dr. Johnson, and the poor boulder had therefore only a kind of justice but not 'perfect justice'. This 'loss' sustained by the boulder can be righted cent per cent only if Dr. Johnson and the boulder change places on earth, that is to say, only if Dr. Johnson is reborn on earth at some near or far off time as a boulder and the boulder as Dr. Johnson who kicks at the boulder as violently as Dr. Johnson did. 'Thou shalt suffer as much and for as long as thou hast made another suffer undeservedly, thou shalt be as happy and for as long as thou hast deservedly made another happy', this may be said to be the spirit of Samkara's transmigration philosophy which is a necessary corollary to his famous Karmic philosophy, and this austere philosophy applies to the gods, men, women, frogs, mice, spirits, devils, stones.....

A brief justification of God as a mathematician.

A brief justification of God as being primarily a mathematician to

which reference has been made above is as follows. God (Isvara) is the Giver to the universe of its laws of science as we have already seen. Now, the exact sciences in their higher walks are all mathematics, its symbols, equations, formulae etc. as Eingstin, prof. A. N. Whitehead, sir James Jeans, and others will point out. Thus the laws of science embedded in the universe, or in Nature if one will, and governing it are expressible only in mathematical language. As Sir James Jeans says, 'We have (in Nature) a perfect specification of the pattern of events **written, as it necessarily must be, in the language of mathematics**, but this does not admit of interpretation in mechanical terms, or indeed **in any terms other than those of mathematics**' ('physics and philosophy', 1942, p. 121-22). God is thus primarily a mathematician, supreme of course.

On the immortality of the soul.

An independent (i. e., non scriptural) scientific argument in favour of the soul's immortality is the follo-

wing. According to science a fundamental property of matter is its **indestructibility**. How then can that in men and women, the soul ('atman'), which perceives this be itself destructible since the perceiver is greater than the perceived? As Shelley puts it poetically.

'Naught we know, dies. shall that alone which knows Be as a sword consumed before the sheath By sighless lightning? (Adonais, Stanza xx, lines 6-8).

Conclusion.

The conclusion of Samkara-Vedanta about the soul in fact the very substance of Samkara Vedanta, is:

'Slokardhena pravaksyami yaduktam grantha kotibih Brahmasatyam Jaganmithya Jivobrahmaiva napa-rah.

Patan 2. (North Gujarat)
Monday, 17/10/1983.

(K. N. Iyer)

- 1 'I express in half a verse what has been said in crores of treatises: Brahman is (true), the perceived universe is false, the individual soul is none other than Brahman.'

Zetetic Astronomy The Earth Not A Globe

[આ વિષયનું આજથી ૧૨૫ વર્ષ પહેલાનું, લખાએલ છપાએલ આ એક જ પુસ્તક છે.]
વર્તમાન દુનિયાની મોટી મોટી લાયબ્રેરીઓ અને જૂના પુસ્તકાલયોમાં તપાસ્યાં પણ આની એક પણ નકલ ૧૮ વર્ષ સુધી ઘણી મહેનત કરવા છતાં મળવા નહીં પામેલ.

પૂ. આત્મારામજી મ. શ્રી એ પણ તત્વનિર્ણય પ્રાસાદ હિંદી અંથમાં (પા. ૩૨૭ ઉપર) આ અંથનો ઉલ્લેખ કરેલ.

પૂ. આત્મારામજી મ. શ્રી તો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સાથે સંપર્ક સારો હોઈ પૂજ્યશ્રીની આ તોંધને વબુદ્ધવાળી માની મારી નાની વય (વિ. સં. ૧૯૯૮ માં આ અંથ વાંચ્યો ત્યારથી) ૧૭ વર્ષની વયથી આ પ્રાચીન સાહિત્યને મેળવવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા અને સં. ૨૦૦૬ થી તો શાસ્ત્રીય ખગોળ-ભૂગોળના સિદ્ધાંતો સર્વસંકલિત હોઈ કદી અસત્ય હોય જ નહીં, એ દૃઢ શ્રદ્ધાના આધારે ગૈરજાનિક રીતે આ વિષયનું તટસ્થ સંશોધન શરૂ થયું અને આ અંગે પરદેશમાં ઘણો પત્રવ્યવહાર થયો. જર્મન-ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકા-ચીન-જાપાન આદિ દેશોનાં જૂનાં અંથાલયો-લાયબ્રેરીઓ-બુકસેલરો સાથે ખૂબ પત્રવ્યવહાર કર્યો. પણ સરવાળે કયાંય આ પુસ્તકનો પત્તો નહીં. લાગ્યો.

છેવટે ભારત-હિન્દુસ્તાનની ભૂમિ આર્યસંસ્કારોની ખાણ, રત્નપ્રસૂ અને રત્નગર્ભા-આદિ વિશેષજ્ઞોથી શોધતી હોવાનો સખલ પુરાવો એ મળ્યો કે—

પરદેશમાં છપાએલ ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વનો આ અંથ બહારના વિદેશોમાં ઘણા પ્રયત્નો છતાં ન મળ્યો તે છેવટે ભારતના-ઉત્તર-ગુજરાત વિભાગના-મહેસાણા જિલ્લાના-ચાણુસમા ગામે (જ્યાં ૬ લાખ વર્ષ પ્રાચીન વેલુરેતીના શ્રી ભટેવા પાર્શ્વનાથ પ્રભુ અર્ધપદ્માસન મુકામે બિરાજમાન છે)

વિ. સં. ૨૦૧૪ ના ચોમાસામાં ૧૦ વર્ષ પછી શ્રી ભટેવા પાર્શ્વ પ્રભુના દેરાસરની ૧૫૦ મી સાલગીરા પ્રસંગે સ્મારકઅંથ પ્રકાશિત કરવાની શ્રી સંઘની યોજનાને સાકાર રૂપ આપવા માટે પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારને વ્યવસ્થિત કરતાં એક બાબુ ખૂણામાં એક જૂની પેટીની અંદર ઊંડા પેટાળમાંથી ફલસ્કેપ પાનાનું, અત્યંત જૂની કાષ્ઠમાં જરા-જૂની દોરીથી બાંધેલ બંડલ મળી આવ્યું.

“જૂનું તે સોનું” એ કહેવતના આધારે મેં સાચવીને ખાત્યું. પ્રથમ પાનું વાંચતા મારું હૈયું ગળગળ ઉછળી રહ્યું. કેમકે જે અંગ્રેજી પુસ્તક **Earth Not A Globe** ની તપાસ

વરસોથી હું કરતો હતો એજ ગ્રંથની અક્ષરશઃ ભવ્ય સુંદર મરોડદાર ત્રીજી ચોથી એખીસીડીમાં લખેલ અને ચિત્રો સાથેની ભવ્ય પ્રેસ કૉપી-નકલ જોઈ ખૂબ ખૂબ આનંદ થયો.

પછી તો એને જતન કરી જીવની જેમ સાચવી રાખી તેના ઉપરથી બીજી નકલ કરાવી પણ બરાબર ન થવાથી મૂળ પ્રતને બરાબર જાળવી રાખી અવસરે ઝેરોક્ષ નકલ કરાવરાવી.

એના ઉપરથી અંગ્રેજીના સમર્થ વિદ્વાન પ્રો. શ્રી કે. નટરાજન્ આચર. પાટણ (ઉ. ગુ.) ના ધર્મપત્ની શ્રી ઉમાબહેન (પ્રેક્ષર-વડનગર કોલેજ.) દ્વારા અમારા સંપાદક મંડળમાંના, એ. પી. જી. પટેલે ખૂબ પ્રયત્ન કરી આ ગ્રંથ સ્થાયી રહે તેવી રીતે શુદ્ધ અંગ્રેજીમાં આપ્યો ગ્રંથ લખાવી આપ્યો તેના આધારે આ અંગ્રેજી લખાણ રજૂ કર્યું છે. આનો શુદ્ધ ગુજરાતી અનુવાદ પણ પ્રો. ઉમાબહેન અને ડૉ. પી. જી. પટેલ કરી રહ્યા છે જે અવસરે પ્રકાશિત કરવા વિચારણા છે.

આ કાર્યમાં ઘણાં નામી-અનામી પુણ્યાત્માઓનો પવિત્ર સહયોગ મળ્યો છે. તે બધાની આ તકે હાર્દિક અનુમોદના કરીએ છીએ.

—પ્રકાશક

વિજ્ઞાનની વિકૃત અસરનો પડછાયો

આજે યંત્રવાદના રવાડે ચઢેલ માનવીના જીવનનાં દરેક પાસાં યંત્રવત્ ગતિ-શીલતાનો વધારો અનુભવે છે. પણ સાથે જ જડતા અને મંડલાકારે નિમવાની ક્રિયા-લક્ષ્યહીનતા વધતી જાય છે.

જીવનમાં દરેક પાસાંની સઘળી પદ્ધતિ કેન્દ્રમાં સમજણ કે વિશિષ્ટ આદર્શ રાખવાથી સહેલાઈથી અપનાવાય છે.

તથાકથિત સ્વરાજ્ય (!) ભારતને મળ્યાને બે દાયકા વીતી જવા છતાં વ્યવહારિક જીવનના એક પણ ક્ષેત્રે ખરેખર કાબૂ મેળવાયો નથી.

તેમાં પણ શિક્ષણ ક્ષેત્ર તો વિચાર કરતાં ખૂબ દયામણી કક્ષાએ દેખાય છે. આમને આમ જ ખરેખર જો તંત્ર ચાલશે તો જગતના અન્ય દેશોના શુરુ તરીકે બિરહાવાતો, વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ સંપન્ન ભારત દેશ ખરેખર ખૂબ જ શોચનીય દશામાં ધકેલાઈ જશે.

આ ભાવીના એંધાણને દીર્ઘદષ્ટિથી પારખી અત્યારે જ ચાંપતા ઉપાયો અજમાવવા ઘટે.

Zetetic Astronomy

Earth not a Globe

Zetetic Astronomy

Earth not a Globe

an

Experimental Inquiry

into the

Figure of the Earth

Proving it a Plane

without orbital or axial motion

and the only

Known material world;

Its true position in the Universe,

Comparatively recent formation,

present Chemical Condition

and

Approaching Destruction

by fire etc, etc, etc.

By "Parallax"

Author of "Patriarchal longevity"

and

Other works, founder of the

Modern Zetetic Philosophy

The illustrations by George Davey,

F. Z. S.

Second Edition Revised and Enlarged

London

John B Day, 3 Savoy Street Strand,

1873 all Rights Reserved.

Introduction

“parallax” the author of “Patriarchal Longevity” is the founder of the Modern Zetetic philosophy. He has published a book named ‘Zetetic Astronomy—Earth not a globe’ in 1873 in London. In this book he logically proves that the Earth is not round but a plane. He further proves by a number of experiments that the earth has not got either the orbital or axial motion. In this connection he has also discussed the problems of the solar and lunar eclipses, the cause of tides etc. In the days of Newton one needs courage of Conviction to establish a theory, exactly opposite to the modern Astronomical theory.

The editors thank the author and the publisher, John B. Day, 3. Savoy street strand, London for their Co-operation.

Preface

To the Second Edition

To the various critics who reviewed unfavourably the first edition of this work, and to those also who wrote and published replies to it, my thanks are due and now respectfully tendered. They pointed out several matters which, on proper examination, were not, as evidence, entirely satisfactory, and as my object is to discover and to hold to that only which is true beyond doubt, I have omitted them in the present edition. The true business of a critic is to compare what he reads with known and provable data, to treat impartially the evidence he observes, and point out logical deficiencies and inconsistencies with first principles, but never to obtrude his own opinions. He should in fact, at all times take the place of *Astrea*, the Goddess of justice and firmly hold the scales in which the evidence is fairly weighed.

I advise all my readers who have become zetetic not to be content with anything less than this, and also not to look with disfavour upon the objections of their opponents. Should such objections be well or even plausibly founded, they will only tend

to free us from error, and to purify and exalt our zetetic philosophy. In a word, let us make friends, or at least, friendly and useful instruments of our enemies, and if we cannot convert them to the better cause, let us carefully examine their objections, fairly meet them if possible, and always make use of them as beacons for our future guidance. In all directions there is so much truth in our favour that we can well afford to be dainty in our selection and magnanimous, charitable, and condescending towards those who simply believe, but cannot prove that we are wrong. We need not seize upon very crude and ill-developed result which offers, or only seems to offer, the slightest chance of becoming evidence in our favour, as every theorist is obliged to do if he would have his theory clothed and fit to be seen. We can afford to patiently wait, carefully weigh, and well consider every point advanced, in the full assurance that simple truth, and not the mere opinions of men, is destined, sooner or later, to have ascendancy.

"In Veritate Victoria"

"Parallax"

London September 24, 1872

Zetetic Astronomy

Chapter-I

Zetetic and Theoretic Defined and Compared

The term Zetetic is derived from the greek verb Zeteo; which means to search, or examine to proceed only by inquiry; to take nothing for granted, but to trace phenomena to their immediate and demonstrable causes. It is hereby used in contradistinction from the word "theoretic" the meaning of which is speculative imaginary not tangible, scheming but not proving.

None can doubt that by making special experiments, and collecting manifest and undeniable facts, arranging in logical order, and observing what is naturally and fairly deducible there from, the result must be more consistent and satisfactory than contrary method of framing a theory or system assuming the existence and operation of causes of which there is no direct and practical evidence, and which is only claimed to be

"admitted for the sake of argument" and for the purpose of giving apparent and plausible, but not a necessarily truthful explanation of phenomena. All theories are of this character, supposing instead of inquiring, imagining systems instead of learning from observation and experience the true constitution of things. Speculative men, by the force of genius may invent systems that will perhaps greatly admired for a time, these, however are phantoms which the force of truth will sooner or later dispel; and while we are pleased with the deceit, true philosophy with all the arts and improvements that depend upon it, suffers. The real state of things escapes our observation; or if it presents itself to us, we are apt either to reject it wholly as fiction, or, by new efforts of a vain ingenuity to interweave it

with our own conceits and labour to make it tally with our favourite schemes. Thus by blending together parts so ill-suited the whole comes forth an absurd composition of truth and error. These have not done near so much harm as that pride and ambition which has led philosophers to think it beneath them to offer anything less to the world than a complete and finished system of Nature; and in order to obtain this at once, to take the liberty of inventing certain principles and hypothesis from which they pretend to explain all her mysteries. Theories are things of uncertain mode. They depend in a great measure, upon the humour and caprice of the age, which is sometimes in love with one and sometimes with another.

The system of Copernicus was admitted by its author to be merely an assumption, temporary and incapable of demonstration. The following are his words :

‘It is not necessary that hypotheses should be true, or even probable. It is sufficient that they lead to results of calculation which agree with calculation. Neither let anyone, so far as hypothesis is concerned expect anything certain from astronomy, since that science can afford nothing of the kind, lest, in case he should adopt for truth, things feigned for

another purpose, he should leave this Science more foolish than he come. The hypothesis of the terrestrial motion was nothing but an hypothesis, valuable only so far as it explained phenomena, and not considered with reference to absolute truth or falsehood.

The Newtonian and all other “views” and “Systems” have the same general character as the “hypothesis of the terrestrial motion” framed by Copernicus. The foundations or premises are always unproved, no proof is ever attempted, the necessity for it is denied, it is considered sufficient that the assumptions seem to explain the phenomena selected. In this way it is that theory supplants theory, and system gives way to system, often in rapid succession, as one failure after another compels opinions to change. Until the practice of theorising is universally relinquished philosophy will continue to be looked upon by the bulk of mankind as a vain and mumbling pretension, antagonistic to the highest aspirations of humanity. Let there be adopted a true and practical free-thought method, with sequence as the only test of truth and consistency, and the philosopher may become the Priest of science and the real benefactor of his species, “Honesty of thought is to look truth in the face, not in the

side face, but in the full front; not merely to look at truth When found, but to seek it till found. There must be no tampering with conviction, no hedging, or mental prevarication, no making the wish father to the thought' no fearing to arrive at a particular result. To think honestly, then, is to think freely, freedom and honesty of thought are truly but interchangeable terms. For how can he think honestly, who dreads his being landed in this or that conclusion? Such a one has already predetermined in his heart how he shall think, and what he shall believe. Perfect truth, like perfect love, casteth out fear."

Let the method of simply, inquiry the Zetetic Process be exclusively adopted—experiments tried and facts collected – not such only as corroborate an already existing state of mind, but of every kind from hearing on the subject before a conclusion is drawn, or a conviction affirmed "Nature speaks to us in a peculiar language; in the language of phenomena. She answers at all times the questions which are put to her; and such questions are experimented.

"Nature lies before us as a panorama, let us explore and find delight, she puts questions to us, and we may also question her, the answers may oft times be hard to spell

but no dreaded Sphinx shall interfere when human wisdom falters."

We have an excellent example of a "Zetetic" process in arithmetical operation, more especially so in what is called the "Golden Rule", or the "Rule of three". If a hundred-weight of any article costs a given sum, what will sum other weight, less or more, be worth? The separate figures may be considered as the elements or facts in the inquiry; the placing and working of them as the logical arrangement of the evidence and the quotient, or answer, as the fair and natural deduction, the unavoidable or necessitated verdict. Hence in every Arithmetical or 'Zetetic' process, the conclusion arrived at is essentially quotient; which if the details are **Correctly** worked must of necessity be true and beyond the reach or power of contradiction.

We have another example of the 'Zetetic process in our courts of Justice. A prisoner is placed at the bar, evidence for and against him as demanded; when advanced it is carefully arranged and patiently considered. It is then presented to the jury for solemn reconsideration and whatever verdict is given, it is advanced as the unavoidable conclusion necessitated by the whole of the evidence. In trials, for Justice, society would not tolerate any other procedure

Assumption of guilt and prohibition of all evidence to the contrary is a practice not to be found among any of the civilised nations of earth—scarcely indeed, among savages and barbarians, and yet assumption of premises, and selection of evidence to corroborate assumptions, is everywhere and upon all subjects the practice of theoretical philosophers !

The 'Zetetic' process is also the most natural method of investigation, Nature herself always teaches it, it is her own continual suggestion; children invariably seek information by asking questions, by earnestly inquiring from those around them, Fearlessly, anxiously and without the slightest regard to consequences question after question, in rapid and exciting succession, will often proceed from a child, until the most profound in bearing and philosophy, will feel puzzled to reply, and often the searching cross-examinations of a more natural tyro can only be brought to an end by an order to retire—to bed—to school—to play to anywhere rather than that the fiery 'Zetetic' ordeal shall be continued.

If then both Nature and Justice, as well as the common sense and practical experience of mankind demand and will not be content with less or other than 'Zetetic' process, why it is ignored and constantly violated by

the learned in philosophy ? what right have they to begin their disquisitions with fanciful data, and then to demand that, to these all surroundings phenomena be moulded. As private individuals they have, of course, a right to "do as they like with their own." but as authors and public teachers their unnatural efforts are immeasurably pernicious, like a poor animal tied to a stake in the centre of a meadow, where it can only feed in a limited circle, the theoretical philosopher is tethered to his premises enslaved by his own assumptions, and however great his talent, his influence, his opportunities, he can only rob his fellow men of their intellectual freedom and independence, and convert them into slaves like himself In this respect astronomical science is especially faulty. It assumes the existence of certain data, it then applies these data to the explanation of certain phenomena. If the solution seems plausible it is considered that the data may be looked upon as proved demonstrated by the apparently satisfactory explanation they have afforded, facts and explanations of a different character are put aside as unworthy of regard, since that which is already assumed seems to explain matters, there need be no further concern, guided by this principle, the secretary of the

Royal Astronomical Society (professor Dr. Morgan, of Trinity college Cambridge) reviewing a paper by the author, in the *Othenorum* for march 25th, 1865 says, "The evidence that the earth is round but cumulative and circumstantial, scores of phenomena ask, separately and independently, what other explanation Can be imagined except the sphericity of the earth? It is thus candidly admitted that there is no direct and positive evidence that the earth is round, that it is only "imagined" or assumed to be so in order to afford an explanation of "scores of phenomena." This is precisely the language of Copernicus, of Newton and of all astronomers who have laboured to prove the rotundity of the earth. It is pitiful in the extreme that after so many ages of almost unopposed indulgence, philosophers instead of beginning to seek, before everything else, the true constitution of the physical world, are still to be seen labouring only to frame hypotheses, and to reconcile phenomena with imaginary and ever shifting foundation. Their labour is simply to repeat and perpetuate the self deception of their predecessors. Surely the day is not far distant when the very complications which their numerous theories have created, will startle them into wakefulness, and convince them that for long ages past they have but been idly dreaming.

Time wasted, energies thrown away, truth obscured and falsehood rampant, constitute a charge, so grave that coming generations will look upon them as the bitterest enemies of civilization, the heaviest drags on the wheels of progress and the most offensive embodiment of frivolity, pride of learning, and formality, worse than this by their position, their standing in the front ranks of learning, they deceive the public. They appear to represent a solid phalanx of truth and wisdom, when in reality they are but as the flimsy ice of an hour's duration all surface, without substance, or depth, or reliability, or power to save from danger and ultimate destruction.

Let the practice of theorising be abandoned as one oppressive to the reasoning powers, fatal to the full development of truth, and in every sense, inimical to the solid progress of sound philosophy.

If to ascertain the true figure and condition of the earth, we adopt the 'Zetetic' process, which truly is the only one sufficiently reliable. We shall find that instead of its being a globe—one of an infinite number of worlds moving on axes and in an orbit round the sun, it is the directly contrary—a Plane without diurnal or progressive motion, and unaccompanied by anything in firmament analogous to itself, or in other words, that it is the **only known material world.**

COSMOLOGY OLD & NEW

By

Prof. G. R. Jain, M. Sc. (Alld)

APPENDIX 'B'

SATELLITES OF THE EARTH

The first satellite is the moon, which has a diameter nearly $\frac{1}{4}$ th of that of the Earth i. e. a little over 2000 miles and is situated at a distance of 239,000 miles or 60 Mahayojanas from us. Its mass is only $\frac{1}{81}$ of that of the Earth, the latter being 5.87×10^{21} tons. It revolves round the Earth in a circular orbit and takes 27.3 days to complete the revolution. It is on this moon that the man has recently landed.

Till now people believed in only one moon of the Earth but it is not true. Lars Danielsson of the Royal Institute of Technology, Stockholm, Sweeden and W. H. IP of the Universtiy of California, San-Diego, U. S. A., have recently discovered the second moon of the Earth which has been named TORO. They computed TORO's Orbit and found it to be in consonance with the Earth Moon system. Toro has a period of 1.6 years; i. e. it takes 1.6 years to go completely round the Earth. At its closest approach it is at a distance of 12.2 million miles or 3000 Mahayojanas from the Earth. Nobel Laureate Hannes Allven and Gustaf Arrhenius, both of the University of California, San Diego (Physics Today, 24, 17) have suggested manned flights to the second moon for further investigation of the solar system.

This agrees quite well with the Jain View that there are two moons of the Earth.

The two suns :- According to Jain Cosmography there are two suns in Jambu Dvipa revolving round mount Sumerue³⁷¹. Jambu Dvipa literally means—a land of oval shape with a bulge in the middle resembling a Jambolan fruit. Our Earth is a part of Jambu Dvipa.

According to modern reckoning, our solar system is a part of a galaxy called the Milky way. This galaxy is exactly of the shape of a Jambolan (Jambu Phal). The Solar System is composed of a sun and nine Planets. Out of these Jupiter with its thirteen moons is the most interesting and mysterious planet.

On March 2, 1972 a little spacecraft named Pioneer-10 was launched from America. Last December it flew past Jupiter and transmitted back to Earth a wealth of valuable information. After taking measurements of Jupiter's temperature, magnetic field, radiation belts, atmospheric composition etc. and using the data sent by Pioneer-10 the American astronomers have advanced the hypothesis that Jupiter was originally the little brother to the Sun.

(The American Span, May 1974) The above view has been confirmed by recent theory of Dr. E. M. Drobyshevski of the Academy of Sciences of USSR published in Nature of 5th July, 1974 according to which Jupiter was originally in the centre of the solar system and not the sun. This theory has succeeded in resolving a number of Astronomical riddles. Unlike the planets Mercury, Venus and Mars which are solid, the Jupiter is made up of gases like hydrogen and helium akin to that of the sun. According to this theory sun and Jupiter formed a binary system in the beginning of the universe, the sun being evolved from the matter thrown out of Jupiter—(Read the article 'Jupiter—A Dethroned king' published in 'Science Today, Sept-1974)

The matter was referred to Dr. I. D. Serebrenkov, Head of the Institute of Oriental Studies, Moscow (USSR) and the learned Dr. writes to inform us that the possibility of existence of such planetary systems (where two suns rule movement of planets) is proved by astronomers.

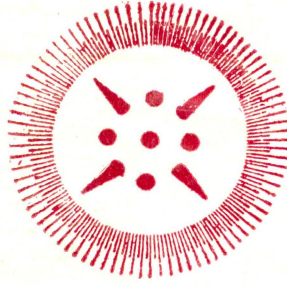
He further adds : In some northern most area of our country some times, especially during severe frost (35°C-40°C below Zero) we can see such interesting meteorological phenomena like a sun in two circles (see picture in the Frontispiece). But this phenomena is temporary like a rainbow.

The northern most region of USSR is arctic zone of the Earth which in the language of ancients is called the Sumeru (सुमेरु). In other words it means that the Phenomena of two suns is seen round about Sumeru. In support of this view we quote the following verses from Siddhanta Siromani of Sri Bhaskaracarya.

लंका कुमध्ये ममकोटिरस्याः प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनं च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ याम्ये बडवानलश्च ॥
लंकापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात्तदा दिनार्धं यमकोटिपुर्याम् ।
अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव ॥ (१, २)

Lanka is situated in the centre of the Earth, to the east of it is Yamakoti, and Romaka Pattana in the west. Siddhapura is Situated in the antipodes and Sumeru in the north.

At the time of sunrise in Lanka, it is noon in Yamakoti, sunset Siddhapura and midnight in Romaka Pattana.

ખાસ વાંચો ! વિચારો !

વાંચીને સત્ય જાણો !!!

૦ શું પૃથ્વી ગોળ છે ? ફરે છે ?

૦ શું એપોલો-૧૧

ચંદ્ર પર ઉતર્યું છે ખરું ?

આ અંગે તર્ક શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક સાબિતીઓ જાણવી હોય તો પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)માં ૫૦ લાખના ખર્ચે આકાર લઈ રહેલ શ્રી જંબૂદ્વીપ યોજના નિહાળવા જરૂર પધારો !!!

ત્યાં

(૨) આપણી પૃથ્વી

(૪) મહા માળા

(૬) ઋતુભેદ

(૧) વિશ્વનો આકાર

(૩) દિવસ-રાત

(૫) ચંદ્રકળાની વધઘટ

(૭) લાંબા ટુંકા દિવસ રાત કેમ ?

(૮) ભારત-અમેરિકા વચ્ચે ૧૦૦૦ કલાકનું સૂર્યપ્રકાશનું અંતર કેમ ? આવા અનેક કૂટ પ્રશ્નોના ખુલાસાઓ, અનેક વિવિધ મોડલો, નકશાઓ. મશીનો આદિથી જાણવા મળશે !!!
જિજ્ઞાસુઓ જરૂર લાલ લે !!!

શ્રી જૈન આગમ મંદિર પાસે
ભાતાખાતાની પાછળ, તળેટી
પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)-૩૬૪૨

Serving J'nShasan

124685

gyanmandir@kobatirth.org

નિવેદક

શ્રી વર્ધમાન જૈન પેઢી

આવરણ - દીપક પ્રિન્ટરી • અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧